СТАРОСВІТСЬКИЙ ХЛОПЧИНА

РОМАН

Я пишу інакше, ніж мовлю, мовлю інакше, ніж думаю, думаю інакше, ніж мав би думати, і так аж до найтємніших глибин.

Кафка

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Усі хлопці як хлопці, а я не такий. Був би такий, як усі, то в сімнадцять ходив би на полювання з Лораном, братом моїм старшим, з Дюбером, нашим управителем, з Сімоном Дюбером, його молодшим сином,— він абат і мав би в цю пору бути на вечерні,— та з Прюданом Дюбером, його братом,— той усе підмовляє Сімона відхреститися від кюре. Я б стріляв з дубельтівки, а не ганяв би по чагарях, полохаючи дичину, як той собака,— не бавився б, удаючи з себе собаку.

Так, я вдаю собаку, але водночас питаю себе: що зараз діється в голові Сімона? Він підіткнув поли сутани, щоб не чіплятися за галуззя і колючий терник; не знаю чому, але його гладкі литки, обтягнені чорними вовняними панчохами, викликають у мене нестримний сміх. Він любить полювання не менше, ніж наші собаки Діана і Стоп. Полювання — це в нього родиме, це дужче за нього, дарма що він знає — в цю пору пан настоятель править вечерню, позираючи на порожню лаву, де мав би бути Сімон, і де його нема. Після служби пан настоятель прийде до нас побалакати про це з мамою. Гадаю, я встигну вернутися, хоча вони дуже обачні й замовкають, як тільки вгледять мене. Я базі-лало, як каже мама, а пан настоятель вважає мене за духа непокори, бо я загадуюся над питаннями, над якими він зроду не загадувавсь, і які ніхто йому зроду не загадував, а я й поготів. Але він знає, що я маю його за дурня.

"Послухати тебе, то всі дурні!" — часто дорікає мені мама. Ніде правди діти, в нашій родині за розумного я вважаю лише самого себе, але я знаю, що не знаю нічого, бо мене нічого не навчено. Вчителі мої не зуміли нічого

Перекладено за виданням: François Mauriac. Un adolescent d'autrefois. Editions Flammarion, 1969.

1 Кафка, Франц (1883—1924), австрійський письменник, автор романів "Процес" (1925), "Замок" (1926), низки новел та опублікованих посмертно "Щоденників".

мене навчити, тільки азів. Товариші переважають мене в усьому, що в їхніх очах чогось варте. Вони зневажають мене і мають слушність мене зневажати: ніяким спортом я не захоплююсь, і сили в мене, мов у курчати. Я шаріюся, коли вони балакають про дівчат, а коли вони один одному показують фото, відвертаюсь. Але дехто з них ставиться до мене приязно і навіть більше ніж приязно.

Вони знають, що робитимуть, вони вже мають своє місце в житті. А я? Навіть не знаю, який я. Добре знаю, що всі проповіді пана настоятеля і все, чому вірить моя мати, не пов'язується з тим, що існує в дійсності. Я добре знаю, що вони й уявлення не мають про праведність. Мені осоружна їхня віра. А все ж мені годі обійтися без Бога. Оце й різнить мене від інших, а зовсім не те, що я вдаю з себе собаку й ганяю по чагарях замість полювати з Лораном, Прюданом та Сімоном Дюбером і навіть не здатний стріляти з дубельтівки. Все, що розповідає пан настоятель, і те, як він розповідає, видається мені просто ідіотством; однак я вірю, що все це істина. Ніби сліпий поводир веде мене до щирої істини якимись безглуздими манівцями, бурмочучи щось латиною і змушуючи бурмотати разом із ним дедалі рідші юрми богомольців чи точніше, просто якусь череду, ладну пастися скрізь, куди її приженуть... Дарма! Світло, в якому вони ідуть,— я його бачу, точніше, те світло вже в мені. Вони можуть патякати все, що їм заманеться; саме вони і є ті невігласи або ті ідіоти, проти яких повстає мій приятель Донзак,

модерніст К І все ж те, в що вони вірять,— істина. Ось, по-моєму, до чого зводиться історія церкви.

Зайця вони загнали на межі поля Жуано. Вертатися назад була суща мука: сім кілометрів по цій понурій, але такій любій мені дорозі між двома стінами сосен. "Усе це власність пані, все, скільки око сягає",— весь час товче Дюбер зі своєю недоречною мужицькою пихою... Огидно навіть писати про це. Я наперед знав, що цілу дорогу Сімон, абат, ітиме біля мене, ні словом не озиваючись. А Лоран сам зненацька здитинів: бавиться, гилячи ногою соснову шишку; як прижене її додому, значить, виграв.

З Сімоном ми ні про що не балакаємо. Певне, священик нарікав при ньому на мій "дух непокори", і Сімон захопле-

1 Модерніст — прибічник напрямку в католицизмі, що хоче примирити догмати віри з вимогами сучасної філософії. Ортодоксальний католицизм різко негативно ставився до цього вчення. 1907 року була опублікована енцикліка папи Пія X, де суворо засуджувалося модерністів.

ний — у сімнадцять років я здатний будити неспокій у цього обмеженого чоловіка, під чиїм наглядом він буде весь час, адже він семінарист, приїхав на канікули.

Зараз я сповідаю перед Богом своє ошуканство; усе в мені, що робить мене небезпечним в очах настоятеля і, можливо, викликає захват у Сімона,— це якісь невиразні відголоски промов мого приятеля Андре Донзака, що вуха мені натуркав премудростями, вичитаними в "Аналах християнської філософії" К Він до небес вихваляє видавця цього часопису, такого собі отця Лабертоньєра2, члена орато-ріанської конгрегаціїЗ, чиє одне ім'я наганяє жах на нашого настоятеля. "Це модерніст, таких єретиків на кострищі спалювали", — каже він. Я

зневажаю його за цей жорстокий і тупий образ: кострище. О, вони завжди ладні спалити живцем того, хто вірить не сліпо.

А все ж я ошуканець, я їх побиваю запальними промовами Андре, видаючи їх за свої власні, і роблю вигляд, ніби знаю те, що невідоме їм, хоча я сам такий самий невіглас, як і вони... Ні, я обмовляю себе. Як каже Андре, я розкусив Паскаля 4. Я читаю Паскаля без усякого зусилля, а надто "Примітки" в виданні Бренсвіга 5, підкинуті мені Андре. Все, що торкається Пор-Рояля 6, торкається й мене.

1 Журнал, заснований 1830 року Августіном Бонетті, користувався наприкінці XIX віку впливом серед французького духовенства. Журнал був закритий після того, як 1913 року Ватікан вніс його в "Індекс заборонених книг".

2 Лабертоньєр Люсьєн (1860—1932), філософ і теолог, з 1905 до 1913 р. керував виданням "Анналів християнської філософії". Його праця "Нарис релігійної філософії" (1903) була включена в "Індекс заборонених книг".

3 Ораторіанська конгрегація (релігійна організація) виникла 1564 року в Римі, а у Франції заснувалася 1611 року. Ораторіянців відзначав інтерес до наукових занять, особливо в галузі філософії.

4 Паскаль Блез (1623—1662), французький письменник, математик, фізик і філософ, автор "Листів до провінціала" (1656—1657) і "Думок", посмертно виданих начерків задуманого ним твору "Апологія християнської релігії".

5Бренсвіг Леон (1869—1944), французький філософ, що здійснив 1897 року критичне видання повної збірки творів Паскаля.

6 Пор-Рояль, знаменитий жіночий монастир у Парижі, заснований 1204 року. В XVII віці Пор-Рояль перетворився в оплот янсенізму —

релігійної і моральної доктрини, висунутої голландським теологом Янсенієм (1585 — 1638). Янсенізм багато у чому суперечить ортодоксальному католицизму, що стягло на послідовників цього вчення люті нападки з боку королівської влади та офіційної церкви. Значну роль у боротьбі між янсеністами та єзуїтами зіграли "Листи до провінціала" Паскаля, котрий хоча і не належав до пустельників Пор-Рояля, але поділяв їхні погляди і з багатьма з них був пов'язаний особистою дружбою. Переслідування

А от Сімон Дюбер хоча й бакалавр, чи він читав Паскаля? Маю підозру, що з жодним автором, програмою передбаченим, він не ознайомився безпосередньо, а обмежився підручником... Він простує обік мене. Від нього тхне потом, яким просякла його сутана. Не те щоб він брудний, він охайніший за свою селянську родину,— там не знають, що таке митися,— і, може, охайніший за нас, бо ловить рибу коло млина й майже щодня полощеться в воді. Він стукає по корінню вільхи, заганяючи щук і линів у верші. Та я не збираюся розповідати тут про риболовлю.

По правді, мені млосно не так від запаху Сімона, як від його шостих пальців, цих тремтячих наростів на кожній руці й на кожній нозі: йому доводиться навіть шити черевики на мірку, і ноги здаються однакові що завдовжки, що завширшки, зовсім як у слона! Але шостий палець на нозі мені трапляється бачити не так уже часто, зате від цих хрящів без фаланг на руках мене морозить. Та він із ними ніколи й не криється і навіть щиро радіє, що ці зайві мізинці звільнять його від війська. Але його старший брат Прюдан іншої думки: "Ти міг би вступити до Сен-Сіру..." 1 Ці єдині, промовлені при мені слова, коли Прюдан виступив у ролі спокусника, що її, якщо послухати маму й пана настоятеля, він грає в житті молодшого брата.

Я подумав, який роман я міг би написати на цю тему: Прюдан, слабосилий, худорлявий, темнолиций, з гнилими зубами, та ще й закоханий, я знаю напевне, в їхню сусідку Марі Дюрос, тесляреву дочку, сестру Адольфа Дюроса, двадцятилітнього велетня, схожого на Геракла з підручника грецької історії,— Прюдан в особі свого брата поквитається

з цим світом, де сам він усього лише цвіль... Не рахуючи того, що він, як усі Дюбери, розумний. Його бунт доводить це. За моїм задумом у цій вигаданій історії Прюдан повинен відступитися від Марі Дюрос і штовхнути її в обійми Сімонові. А втім, Марі Дюрос, певне, дивиться на молодшого брата з такою самою огидою, як і на старшого, навіть з більшою, через ті мізинці та сутану, ніби прилиплу до тіла... Але що я про це знаю? Все це я вигадую, хоча певний, що тут усе правда, бо знаю хлопця, котрого кохає

янсеністів, що майже повністю припинилося наприкінці XVII віку, поновилося на початку XVIII віку і завершилося відлученням Пор-Рояля від церкви, а потім і його знищенням (1708 р.).

1 С е н — С і р — спеціальна привілейована військова школа, заснована Наполеоном 1803 року.

Марі Дюрос, до котрого вона вчащає, зрештою, він Адоль-фів приятель, її брата-велетня.

А втім, пан настоятель, мабуть, не помиляється, твердячи, що Сімона спокушає не диявол хтивості, а диявол честолюбства. На дівчат він майже не дивиться. Я добре розумію: його так вишколено, щоб він на них не дивився. І все одно йому ще не доводилося насправжки боротися зі спокусою... Але що я про це знаю? Я нічого не знаю ні про Сімона, ні про будь-кого. Навіть мама і пан настоятель іноді збивають мене з пантелику.

Коли ми вернулися з полювання, Лоран відніс зайця на кухню. Я втомився і приліг на канапі в сінях. Мама примостилася поруч. Вона поклала долоню мені на чоло і запитала, чи не хочу я пити. їй кортіло побалакати. Мабуть, вона заздалегідь домовилася з настоятелем, про що треба зі мною балакати: бо на думку всіх Сімон звіряється мені зі своїми таємницями. Насправді такого і в заводі нема. Його прихильність

до мене не проявляється в словах. А прірва, що ділить нас, його не турбує. В кожному разі, він ніколи не намагався перескочити її.

А втім, так само й мама. Вона любить мене, але я її не цікавлю. її не цікавить ніщо, крім наших земель та ще дечого, що вона тримає в таємниці від усіх, я маю підозру, що її мучать докори сумління,— про це я можу судити: мене самого гризли докори сумління в дитинстві, я від них звільнився чи майже звільнився, відтоді, як відкрив, завдяки Донзакові, що нам утовкмачили в голову, ніби вічне спасіння залежить від усяких безглуздих заборон, від таблиці гріхів простимих і так званих смертних гріхів.

Мама, певно, дістала від пана духівника доручення випитати мене, і я навмисне приплющував очі, нібито мені хотілося спати. Вона не стала вдаватися до натяків, а просто запитала мене, як був настроєний Сімон на полюванні.

— Він усе думав тільки про зайця та ще про те, з якою міною зустріне його завтра вранці пан духівник, коли він прийде на службу.

Мама тільки цього й чекала і зразу ж виклала свої карти:

— У пана настоятеля не такі вже вузькі погляди. Він зовсім не зважає на те, що Сімон у дев'ятнадцять років воліє за краще полювати, ніж ходити на вечірню службу. Недільна вечерня не обов'язкова. Пан настоятель признався, що вона навіть для нього випробування. А щодо Сімона, то це важливе.

— Авжеж,— сказав я.— Важливе те, що його приречено, можливо, проти волі, на таке життя, для якого він не створений.

З мамою трапилося те, що вона називає "ударом". Вона збагровіла так, що мені стало за неї лячно: в що я втручаюся?

— Але, мамо, ти ж перша про це заговорила. А я, мабуть, єдиний, хто не втручається в Сімонові справи.

З притаманною не тільки мамі, а, на думку Донзака, і всім жінкам, нелогічністю, вона заперечила, що я не маю рації і що обов'язок велить мені втрутитися.

— То ви не вірите в благодать? 1 По-вашому виходить, ніби Бог потребує нашої підмоги в тій суперечці, що точиться в душі Сімона і торкається лише його самого?

— Сімон увесь цей час зазнає тиску, про який ми й гадки не мали,— тут справжня змова. Тобі треба вже знати, це дуже важливо: нишком від нас, від першого дня канікул він часто зустрічається... Як би ти думав, із ким? Із мером, атож, із паном Дюпором, а той франкмасон і заприсягнувся відвернути Сімона від церкви...

— Але ми ж усі знали, що Сімон бачиться з пані Дю-пор...

— Із цією навіженою, так, але не з її чоловіком, котрого сам вигляд сутани доводить до сказу. Я гадала, що Сімон приходить у дім Дюпорів лише вдень, коли мер у себе на тартаку. Довгий час воно так і було... Пані Дюпор сама нас застерегла...

Пані Дюпор сама! Я вухам своїм не вірив. "Дюпори! Та ми з ними не бачимося!" Маминою мовою це означає, що вона не обмінюється з ними щорічним візитом (під час літкування в Мальтаверні), яким можуть похвалитися три або чотири містечкові панії. Але це правда також і дослівно: Дюпорів не бачать, на них не дивляться. їх викреслено з нашого крихітного світу. Спробую розповісти до ладу цю історію Дюпорів і Сімона. Пані Дюпор, як кажуть, гарненька жінка, куди молодша за свого чоловіка, хоч мені завжди вона здавалася старою, викликала недовіру вже тому, що була не з наших країв ("Хтозна, де він її взяв, хтозна, звідки вона..."), наші краї — це базаські ланди. Дюпори

мали єдину дочку Терезу, вона народилася в один день із Сімоном Дюбером. Марі Дюбер ходила до Дюпорів на поденщину й брала з собою маленького Сімона, кот

1 Благодать — Божественна сила, дарована від Бога людині для порятунку. Витлумачення цього поняття викликало протягом віків серед богословів запеклі суперечки, суть яких зводиться до питання про співвідношення ролі Божественної благодаті і людської волі в порятунку людини.

рий бавився з Терезою, дозволяв їй тиранити себе й слухався її, бо син поденниці мусить слухатися мерової дочки,— а ще й тому, як казали зі сміхом усі довкола, що він був закоханий у неї, і вона в нього, а подобалося їй у ньому найбільше те, чого я зовсім не терпів — отой жахливий шостий палець... Терезу за кілька днів забрала якась хвороба. Може, менінгіт? Батьки довірилися докторові Дюлакові, першому меровому помічникові, також радикалові й франкмасонові...1 Як вони побивалися... Пані Дюпор, яка раніше ходила до церкви щонеділі й молилася, ховаючись за колоною, більше туди не потикалася, вона зреклася Бога. Зате щодня в будь-яку погоду вона вирушала на кладовище. Коли достигали вишні, вона приносила їх на могилу, бо Тереза любила вишні. Діти, прибігаючи зі школи, їх з'їдали.

Ці дивацтва остуджували співчуття знайомих. А тут ще вона відмовилася прийняти маму. Річ неймовірна! І от жоден мешканець містечка не переступав уже порога її оселі, крім Марі Дюбер і під час канікул — Сімона. Від них ми довідалися, що в передпокої від дня похорону лежало розтрушене на підлозі зілля і що Марі Дюбер не вільно до нього торкатися.

Сімона пані Дюпор, аби могла, держала б при собі день і ніч. Він вертав їй Терезу, він був Терезою. Але ж він був живий, і він був хлопчиськом. Його не примостиш на стільці, мов якусь річ, не напихатимеш цілий день печивом чи варенням. На щастя, він страшенно любив читати. Пам'ятаю, вже згодом в якійсь забавці кожен з нас мав

придумати девіз і в ньому якнайстисліше висловити те, що він вважає за щастя. Сімон написав спершу: "Полювати й читати". Потім виправив: "Читати й полювати". Пані Дюпор мала повні комплекти "Різдвяного ілюстрованого альманаха"2, "Журналу мандрів", романи Жюля Верна, "Подорож двох дітей по Франції" 3 та силу інших див. Вона саджала Сімона при вікні й казала: "Читай, не звертай на мене уваги".

1 Франкмасонство — течія, що виникла в Англії і потім поширилася в інших країнах Європи, а також в Америці. Таємні товариства франкмасонів проповідували об'єднання людей на основі братства. У Франції другої половини XIX віку ця течія характеризується прихильністю до республіканських та раціоналістичних ідей.

2 Ілюстрований тижневик для дітей, з'явився 1880 року, друкував казки, розповіді про подорожі і пригоди, давав своїм маленьким читачам початкові відомості про науку і мистецтво, розповідав про нові ігри.

3 Роман для дітей пані Фуйє, що писала під псевдонімом Ж. Брюно.

Спершу Сімона бентежив спрямований на нього пильний погляд, дзенькіт прутів для плетіння, а потім він призвичаївся. Кожні два чи три дні, а коли книжка була цікава, то й щодня, він приходив по обіді й умощувався коло вікна в цій якійсь дивній кімнаті, що її ніяк не міг мені описати: селяни не бачать того, що бачимо ми, вони бачать те, чого ми не бачимо. Якось він попрохав у пані Дюпор дозволу взяти книжку з собою. Був то єдиний випадок, коли вона розсердилася на нього. Жодну з книжок, читаних колись Терезою, браних у руки Терезою, не вільно виносити з дому. Але назавтра вона сказала Сімонові, щоб він краще читав уголос, поки вона плете, а вона платитиме погодинно, як його матері.

Тепер я думаю — чи не ця плата, що засліпила Дюберів, перешкодила мамі й панові настоятелеві відчути неспокій, який би мали викликати щоденні зустрічі дванадцятилітнього семінариста з

екстравагантною особою, дружиною мера-франкмасона. Правда, в ті часи мер майже не бував дома, цілі дні пропадаючи на заводі і в муніципалітеті. Окрім того, як я довідався згодом, він мав двох коханок: одну в Бордо, а другу в Базасі.

Звичайно, пані Дюпор, посварившись після Терезиної смерті з Богом, до церкви не ходила, але Сімон запевняв настоятеля, що вона ніколи не говорила з ним про віру. Вона й справді з ним ні про що не балакала, а лиш дивилась, як він читає. "Попервах мені було ніяково, вона так і їла мене очима. А тепер байдуже..." — твердив Сімон. Він навіть не втрачав апетиту, коли вона приносила йому "підвечірок", як називав Сімон перекуску: чашку какао і хліб з маслом,— і не спускала його з ока, поки він їв.

У жовтні, як ми всі повертались до Бордо, Сімон привозив у семінарію зароблені ним гроші на кишенькові видатки. Ні панові настоятелеві, ані мамі й на думку не спадало, що він мав би від них відмовитися. Мене вражало ще в дитинстві, що гроші для християн були найвищим благом, якого вони не зрікаються, яким не жертвують, хіба лиш за особливою обітницею, як-от францискани !чи трапісти2.

1 Францисканин — член жебрацького чернечого ордену, заснованого Франциском Ассізьким (1182—1226), який підносив бідність до життєвого ідеалу — наслідуючи бідність Христа. Францисканський орден швидко поширився по всій Європі.

2 Трапіст — чернечий орден трапістів, заснований 1656 року в монастирі Ла Трапп, відзначався суворим статутом, що вимагав зречення власних і мирських благ.

Років із дванадцяти в голові в мене почала визрівати якась невиразна гадка, яку торік і цього року допоміг мені остаточно усвідомити Донзак. Виявляється, самі цього не відаючи, християни, що виховали нас, у всьому чинять наперекір Євангелії, кожну заповідь

блаженства з Нагірної проповіді1 вони обернули в прокляття; вони не зовсім сумирні, вони не тільки не праведники, але й сама праведність їм ненависна.

Драма вибухла через сутану — в неї вирядили Сімона, як тільки йому минуло п'ятнадцять років. Якою відзнакою була для нього ця сутана! Він дістав право на окреме місце на хорах і право надягати стихар під час служби. Якщо в містечку на нього всі й далі тикали, то сторонні, незважаючи на його дитяче обличчя, називали його паном абатом. Але сутана в меровій господі! Пані Дюпор мала надію, що Сімон погодиться розлучитися з цією сутаною двічі на тиждень. Проте він відмовився з таким виглядом, ніби йшлося про вічне спасіння. Марі Дюбер, для якої ця сутана була втілення мрії цілого її життя: будиночок при церкві, де вона поралася б на кухні і в пральні,— наважилася схвалити Сімонову відмову.

Отоді мама й пан настоятель і здогадалися про те, що я вже ясно бачив, хоча й мав лише чотирнадцять літ: не Терезин товаришок потрібний тепер пані Дюпор, а той самий Сімон Дюбер, яким він став, той, ким я так бридився, з цим його відворотним духом, з його селянським кістяком і зайвими мізинцями. Ми переконалися, що вона не могла обійтися без нього; вона мирилася з його відсутністю протягом навчального року, але, по-моєму, весь цей час був для неї різдвяним постом, готуванням до Сімонового пришестя... Але ні, тепер я пригадую, що і мама, і настоятель ні про що й гадки не мали. Очі їм відкрилися по тому, як Сімон передав панові настоятелеві такі слова пані Дюпор: не вона, а її чоловік не терпить сутани, вона ж, навпаки, звикла до неї і навіть вбачає у цьому якусь перевагу: це запорука, що Сімон буде завжди поруч і його ніхто в неї не забере...

— Ніяка інша жінка? — запитав я.

— Авжеж,— сказала мама.

1 Нагірна проповідь, виголошена Христом на горі перед учнями і "безліччю народу"; в ній сформульовані основні заповіді християнської етики (Євангеліє від Матфея, глава V—VII).

— Виходить, вона його кохає!

Цей висновок напрошувався сам собою, я виголосив його найприроднішим тоном і був вражений викликаним ефектом. Правда, хоча мені й минуло того року чотирнадцять літ, до мене ставилися так, як нині не ставляться й до восьмилітніх.

— Що ти вигадуєш? Базікало! Сам не розумієш, що кажеш!

— Якщо кажу, то розумію.

— І тобі не сором? У твоєму віці! Що подумає про тебе пан настоятель?

— Устами дитини іноді промовляє істина,— сказав той. Він підвівся й забігав довкола більярда, бурмочучи під ніс:

— Як міг я бути таким сліпцем...

— Але ж, пане настоятелю, хіба ви могли подумати... Пані Дюпор, у її віці!

— Це небезпечний вік, на жаль... Завважте, на мою думку, тут Сімонові ніщо не загрожує: я знаю, як він...

Він прикусив язика, боячись, що сказав зайве. Все, що він міг сказати про Сімона, навіть гарне, порушувало таємницю сповіді.

— Так,— сказав я,— але, за Сімоновими словами, вона їсть його очима, поки він їсть свій "підвечірок". Можливо, якось їй стане цього мало...

— Що це ти хочеш сказати? Та хто тебе навчив?..

— А воно таки правда,— упівголоса промовив настоятель,— є такі людожерки...

— І людожери,— докинув я невинно.

— Людожери? Які людожери?

Вони стурбовано прикипіли до мене очима: на що я натякаю? Так, безперечно, нічого докладного я їм повідомити не міг, або волів змовчати, а проте я знав, що людожери никають довкола всіх п'ятнадцятирічних хлопців, але наближаються, лише коли чують мовчазну згоду.

— Це страшно,— сказала мама.— Навіщо існує зло? — задумано додала вона, сама не розуміючи, що ставить єдине запитання, здатне підірвати віру.

Спробую пригадати все, що вони надумали, рятуючи Сімона від цієї вампірки. Священик намовив свого співбрата з Шаранти запросити Сімона пополювати, і той затримав його до початку навчання. Того року Сімон повернувся до семінарії, не заїжджаючи в Мальтаверн.

А от я... Чи я наважуся самому собі розповісти, яку штуку встругнув я настоятелеві? Так, це необхідно, щоб ясно уявити собі, хто ж я такий насправді. Сьомого вересня, напередодні Різдва Святої Діви, мама без зайвих слів сказала мені, що пан настоятель чекає мене о третій годині на сповідь: "Ти тоді встигнеш пройти перед всіма цими дамами". Таке втручання в релігійне життя чотирнадцятилітнього хлопця здавалося їй

цілком природним. Я був для неї дитиною, за яку вона вважала себе відповідальною перед Богом. Злий, роздратований, але не знавіснілий, як це було б тепер, я все-таки розумів цю совісну християнку, вона передала мені в спадок своє хворе сумління, від якого я не зцілився і в сімнадцять років. Мабуть, її усе ще мучило те, що я наважився сказати про людожерів: під час каяття я викладу все до кінця. Звісно, для неї не могло бути й мови, щоб порушити таємницю сповіді: мама не прагнула "знати". Щоб заспокоїтися, їй досить було знову "прибрати до рук" свого хлопця, котрий вступив у небезпечний вік. Я збунтувався: після конкордату 1 день Різдва Божої Матері не був уже обов'язковим.

— У нашій родині,— сказала мама,— він зостався обов'язковим. Ми завжди відзначали його. Наші фермери не орють волами цього дня. Крім того, пан настоятель чекає на тебе. І говорити про це вже нема чого.

— Але ж ти не змушуєш Лорана...

— Лоранові вісімнадцять років. Ти ще дитина, і я відповідаю за тебе.

Тут надав мені нечистий:

— Якщо я погано сповідаюся, то матиму погане причастя. І обидва гріхи ляжуть на тебе.

Мама зблідла, точніше, щоки її набули землистого відтінку. Я кинувся їй на шию:

— Ні-ні, я жартую, я й сповідатимуся й причащатимуся...

Вона пригорнула мене до грудей.

Дорогою до церкви мене знов охопила лють, але тепер вона цілком обернулася проти ні в чому не винного настоятеля. Я намагався

притлумити її, мені ні до чого була погана сповідь... "Ну що ж, гаразд,— подумав я,— гаразд,

1 Конкордат — домовленість між папою та світським урядом. Тут мається на увазі конкордат, укладений Наполеоном з папою Пієм VII 16 червня 1801 року.

скажу йому все і навіть більше, ніж він захоче, більше, ніж йому доводилося про це чути".

Сидячи біля сповідальні, настоятель читав требника. Він ще якийсь час не кидав читати, потім запитав, чи готовий я, зайшов до своєї комірчини і зняв з гачка єпітрахіль. Я почув, як відчинилося віконце, і побачив величезне вухо. Сказавши, що не сповідався з п'ятнадцятого серпня і, я відбубонів Confíteor2 і виклав recto tono 3 свій звичайний маленький набір, він не змінювався від першої сповіді:

— Грішний в обжерстві, брехні, непослуху, погано молився, погано слухав відправу, винен у гордині, лихослів'ї...

— І це все? — У нього був розчарований вигляд.— Так, я гадаю, це все.

— Ти певен, що тебе нічого більше не турбує? Можливо, якісь думки...

Я запитав:

— Які думки?

Він не наполягав: не дуже він вірив мені, цьому маленькому страховищеві, але ж я міг би бути, цілком імовірно, і страховищем невинності.

— А ти завжди сповідаєшся щиро? Отоді надала мені нечиста сила відповісти:

— Ні, панотче.

— Як? Маю надію, ти нічого важливого не потаїв? Не знаю. Може, це і є найважливіше.

— Бідна моя дитино! Твоя мати, твої наставники, сам я, всі ми всіляко застерігали тебе проти найменшого відхилу від святої чесноти...

Так він називав чистоту. Я заперечив, що тут я не маю за що собі дорікати. В той час була то свята правда. Яким невинним хлопчиком був я всього три роки тому...

— Але ж ти сказав, що йдеться про найважливіше... Що все це означає?

— Важливе це чи не важливе, вам краще знати. Так ось: я ідоловірець.

— Ідоловірець? Та що ти вигадуєш?

— Ну, щоб я достеменно вірив у ідолів, сказати не можу. Я визнаю таємний культ... Знаєте великий дуб у парку?

— Не такий він уже й великий,— промовив священик,

1 Свято Першої Пречистої (Богоматері).

2 "Сповідаюся" — молитва перед сповіддю (латин.).

3 Навпростець (латин.).

щоб вернути мене, очевидно, на твердий грунт, у наш надійний світ, де все можна виважити й виміряти.

— Для мене він Бог, так, від свідомих літ я вважав його за Бога й поклонявся йому.

— Он воно що! Ти поет, річ відома.— Він вимовляв "пует".— У цьому нема нічого поганого.

— Я так і знав, панотче, ви мені не повірите. Це й не давало мені сьогодні признатися в своєму гріху: я боявся, що ніхто мені не повірить, навіть ви. Але зрозумійте, я придумав службу Божу на честь великого дуба, я приношу йому жертви...

— Годі, годі-бо! Це цілком дозволена пуезія, дурнику! Чого ти домагаєшся? Чи не думаєш ти пожартувати з мене? То був би тяжкий гріх: із Бога не жартують.

— Я не жартую з вас, просто я розумію, що ви не можете мені повірити.

— Усі пуети, і католицькі теж, поклоняються природі — це дозволено.

— Те, що я роблю, зовсім не схоже з виливом почуттів Ламартіна 1 або Гюго. Запевняю вас, усі дерева для мене живі, всі вони божества, а надто сосни в парку. Я віддаю їм перевагу перед людьми,— додав я, з утіхою віддаючись під владу обміркованого і водночас щирого натхнення.

Так, люди вже й тоді будили в мені страх, навіть ті майбутні люди, з котрими я мав справу в колежі. Щоправда, наших релігійних наставників, навіть найгірших, я не боявся, бо їх тримала в шорах побожність і суворі приписи. Але мої колеги! Ці вже були здатні на все!

Пригадую, я всі перерви просиджував у вбиральні, помираючи зі страху на саму думку про м'яча, кинутого мені просто в лице...

— Годі, Алене, вернімося до речей поважних.

— То чому ж,—вигукнув я з тугою, не вдаваною, а все ж свідомо викликаною і навіть не позбавленою самозамилування,— чому ж відмовляєте ви мені в прощенні, не бажаючи прийняти моє визнання всерйоз?

Панотець звичними рухами розминав своє обличчя, ніби виліплене з глини. Нараз він запитав мене:

1 Ламартін Альфонс Луї Марі де (1790—1869), французький поет-романтик, публіцист, політичний діяч. Основні теми його збірок "Поетичні медитації" і "Нові поетичні медитації" (1820—1823) — томління безпритульної душі, роздуми про тлінність усього земного на тлі таємничих, ніби повитих серпанком краєвидів.

— Ти поклоняєшся всім деревам чи тільки великому дубові?

— Ні, всі вони, звичайно, живі істоти, але тільки великий дуб — бог.

— Що ж, це було тобі дано в одкровенні?

Я бачив, як він похитує своєю великою головою. Постукати себе пальцем по лобі він не зважився.

— Ні, я не мав ніякого одкровення. Відколи я себе пам'ятаю, я поклонявся землі, деревам...

— Але не тваринам? І то добре.

— Ні, не тваринам... Хоча ні! Я таки справді забув,— сказав я,— а зараз усе раптом спливло. Ви знаєте, панотче, занедбану ферму?

— В Сіле? Так.

— Коли я мав сім чи вісім років, не знаю вже, що навело мене на думку, ніби в занедбаній фермі живе наша ослиця Грізета, хоча вона на той час давно вже здохла від старості. Я твердо в це повірив та ще й переконав Лорана, хоча він старший за мене. Для нього це була тільки забавка, а для мене — ні. Ми вирушали на занедбану ферму і перед замкнутими на колодку воротами наспівували якесь ідіотичне славослів'я: "Грізето, Грізе-то, радітимеш оце-то, дістанеш на тарелі цукровані морелі..."

— Цукровані морелі? Ослиці?

Священик силувано зареготав, він намагався вернути все на своє місце.

— А все тому, що в сім років для мене не було нічого кращого над цукровані морелі, але Грізеті я поклонявся достеменно. І раптом я зрозумів, панотче, що я справді вчинив гріх ідольства, в якому погани дорікали першим християнам,— адже вони винуватили їх у поклонінні ослячій голові К

Я замовкнув, справді пригнічений цим несподіваним відкриттям. Священик і собі мовчав, певне, вагаючись, чи не вигнати мене зі сповідальні за те, що я з нього жартую. Але хто його знає! Чи я жартував? Він добре знав, що я дитина совісна, страждаю на ту саму хворобу, що й моя мати. Несподівано він запитав мене голосно і майже урочисто:

— Алене, чи ти віриш у Бога?

— О так, панотче!

1 Христос народився в яслах, де бик та осел зігрівали немовля своїм диханням; до Єрусалима Христос в'їхав на ослі.

— Чи ти віриш, що Ісус є Христос, Син Бога живого, що він віддав за тебе життя своє і воскрес із мертвих?

Я вірив у це всім серцем, усією душею.

— Чи ти любиш Пресвяту Діву?

— Так, люблю...

— Тоді не думай більше про ці дурниці. Якщо ти согрішив, я даю тобі розгрішення, вірніше, сам Господь дає його тобі.

Він поквапився вернутись до ризниці, ніби тікаючи. Я ледве встиг відтарабанити покаянну молитву і знов опинився надворі, в заціпенілому супокої вересневого дня. Вітер був теплий — не вітер, а подих, як звикли писати поети, але того дня заяложений образ був правдою: подих, зітхання живої істоти. Я думав пожартувати з настоятеля, але несподівано для мене самого цей жарт не те щоб дав мені полегкість, а нагадав про ту любов, що завжди була мені притулком. Про поклоніння, що ніколи не зазіхало на іншу любов, на інше поклоніння — християнському Богові, а разом з ним хлібові й вину, народженим землею, сонцем і дощем. Цей подвійний притулок аж ніяк не зайвий. Ніколи жодний притулок не буде зайвим для захисту від людей. Тепер, через два роки, моя туга зростає день при дні, в міру наближення до того, що здається мені найжахливі-шим з усіх жахів: життя в казармі, солдатській артілі. Я не звірявся з цим нікому, навіть Донзакові. Я не соромлюся своєї туги, я знаю, в ній нема нічого ганебного, але не треба уречевлювати її, передаючи словами: а то вона обернеться боягузтвом;

інколи я думаю, що останній мій шанс — померти перед призовом до війська.

Отак собі думаючи дорогою назад, я водночас згадував, як поводився настоятель перед наставленим сильцем. Він посідав одне з перших місць у списку католиків-бовдурів, який ми з Донзаком склали паралельно зі списком мудрих католиків, і я захоплювався, що він викрутився з тактом, зовсім не властивим йому в щоденному житті, ніби охоплений миттєвим натхненням. Авжеж, так воно й було, я тепер не сумнівався. В глибині душі я був уже не такий певний своєї невинності щодо ідоловірного гріха; сповідаючись, я поступово в нього повірив. Інакше я не відчув би полегкості сумління, і моя радість виявилася б, як завжди, в скаженій біганині по парку, в яку я втягнув і Лорана. В бігові, дарма що молодший за нього на чотири роки, я майже завжди перемагаю, бо він засапується.

Як я причащався другого дня, не пам'ятаю. Причастя запам'ятовуєш не більше, ніж сни. Одначе день восьмого вересня мені упам'ятку, хоча минуло три роки. Я відмовився піти з Лораном полювати жайворонків у поля Жу-ано. Що мене владно тоді поривало, пригадую, бо ще й нині часто пориває,— це бажання побути на самоті, бродити лісами, полями, простувати аж до знемоги піщаними дорогами, де хіба тільки й здибаєш що орендаря, він веде волів і скаже мені, торкнувшись берета: "Ааиспа^!" 1 чи пастуха з чередою. В цих безликих ландах усім до мене байдуже. І все ж я маю свою мету. Під час цих прогулянок я звичайно не без вагання обирав один з чотирьох маршрутів: верхів'я Юра, Велика сосна (це гігантське дерево принаджувало цікавих із цілої околиці), дім панночок у Жуано і стариган із Лассю; цього разу я обрав старигана, можливо, тому, що він уже розміняв дев'ятий десяток і міг скоро назавжди покинути Лассю, де він сиднем сидів цілий вік. Він уже не полював багато років, хіба що на припутнів у жовтні. Чим заповнював він свої дні? В нього була геть спантеличена міна, коли він дізнався від мене, що є ж на світі такі божевільні — купують книжки. До себе він не підпускав нікого, крім лікаря. Священик дістане його мертвим, сказав він, а живим — ніколи. Що ж до спадкоємців (він був родич усім великим

землевласникам, та й нашим також, але дуже далеким), то він спускав псів на кожного, хто наважувався підійти до дому. Знаючи, що він ненавидить їх усіх однаково, вони всі разом глузували з нього. Єдина надія в них була на його страх перед смертю,— цей страх, якщо вірити нотареві, й не давав стариганові з Лассю скласти заповіт. Але Сегонда, котра доглядала його по тому, як спала з ним понад сорок років, мабуть, потурбувалася, щоб усе було зроблено. Вона, певне, й успадкує його вісімсот гектарів чи, точніше, успадкує її син Казимир, бо вона під п'ятою в цієї тварюки, що тільки й знає полювати на припутнів у жовтні для старигана з Лассю. Решту часу року він щось майстрував, як не був п'яний, тягав воду з криниці, пиляв дрова. Мені було байдуже, побачу я його чи ні. Він, либонь, ближче до неживого світу, ніж до живих істот, так само як Велика сосна, як сам стариган із Лассю. Вони не мають нічого людського в грізному значенні цього слова. Вони такі

1 Добридень! (Діал.)

тварюки, що не належать до того виду, якого я так боявся, від якого мені кортіло тікати.

Я йшов і йшов. Папороть, ще не зв'ялена осінню, того літа майже сягала мого зросту, я сильно виріс тільки наступного року. Папороть була моїм ворогом, мене з дитинства навчали, що вона містить синильну кислоту. Я збивав прутом найпихатіші верхівки, а то й урубувався в гущавину і вдихав аромат отруйного соку, ніби запах пролитої мною крові.

Коли я минав Сіле, занедбану ферму, де колись поклонявся Грізеті, то почув тупіт копит і ледве встиг відскочити вбік: панна Мартіно проскакала мимо, не помітивши мене чи радше не зволивши помітити,

сидячи верхи, як Жанна д'Арк; її золотаві кучері вилися на вітрі, мов живі,— так, мов живі змії звивалися довкола її голови. Можливо, вона боялася, що я до неї вклонюся. Хоч ми були ріднею, а Мартіно доводилися свояками "усьому, що є кращого в ландах", як казала мама, ми їх не помічали, а вони нас і поготів. Уже не одне покоління нашого роду вело чвари з Мартіно. Ще наші діди не озивалися одне до одного. Але панна Мартіно зазнавала особливого остракізму — в ті часи (сьогодні я краще обізнаний) я все зводив до того, що вона всупереч пристойності їздила верхи в чоловічому сідлі; до того ж вона працювала, була лектрисою, компаньйонкою в Базасі, в баронеси де Гот, особи не нашого кола, прина-лежної, як каже мама, до іншого середовища, а з нею будь-які взаємини були немислимі, її приватне життя навіть не підпадало, подібно життю людей нашого кола, маминому безапеляційному судженню: бо ж не станемо ми судити про звичаї мурашок, чи єнотів-полоскунів, чи борсуків. "Ця баронеса де Гот...— починала мама.— Кажуть, нібито... а втім, ні, ти не зрозумієш!"

Я бачив панну Мартіно лише верхи: вона ніби приросла до свого коня, як мої олив'яні солдатики. А що вона мешкала в Базасі, то її годі було зустріти під час обідні або чийогось похорону...

Дім старигана був відгороджений від ферми плотом. Довкола дому росли посаджені Сегондою миршаві жоржини. При моєму наближенні почали рватися на цепу собаки й одразу ж на порозі вродилася Сегонда. Стариган гукнув з дому:

— Оиегасо? 1

1 Хто там? (Діал.)

Вона приглянулася з-під руки і, впізнавши мене, крикнула в прочинені двері:

— Lou Tchikoi de Lou Prat! 1

"Малий із Лу Прата" — так звав мене стариган із Лас-сю. Річ у тому, що ліс, де мій дід збудував свій дім, звався Лу Прат і зберіг цю назву ще донедавна, коли ми з Лораном перехрестили його через те, що прізвище одного гладкого й придуркуватого хлопця, нашого колеги, було Лупрат. А я обстояв назву "Мальтаверн" за заголовком уподобаної мною повісті в одному з "Різдвяних альманахів" за дев'яності роки. Але стариган із Лассю знати нічого не знав, окрім "Лу Прата".

Чорна стареча хустка ховала Сегондині коси. Губи були втягнуті в беззубе провалля рота. Показався стариган, геть розкошланий, у запраній подертій фуфайці і в теплих пантофлях, незважаючи на спеку. Він удав, ніби не пам'ятає свого віку, але колись він бився на боці версаль-ців 2; для нього Париж назавжди залишився гніздом комунарів. Він не розповідав про це нікому, тільки Лоранові й мені, бо ж ми не належали до ненависної банди спадкоємців, переважно мені, я йому подобався, я це добре відчував, так само я подобаюся Сімонові Дюберові, як подобався абатові Грілло, котрий завжди виводив мені на іспитах посередню оцінку, навіть коли я горів.

— Він усе росте! Росте! Доведеться покласти йому на голову камінь важкіший.

Відтак знялася сварка між стариганом і Сегондою. Я не розмовляю місцевою говіркою, але все розумію. Стариган звелів їй принести пляшку пива. Сегонда втупилася в мене, ніби насторожена квочка, і забурчала, що він і так надудлився пива, "недовго і живіт застудити". Мало що я не спадкоємець, а там хто мене знає? їй довелося все-таки здатися, і вона поставила пляшку й склянки на ржавого садового столика. Побачивши, що вона все стовбичить поряд з ним, стариган гримнув:

— A l'oustaou!3

Вона скорилася, але, звичайно, підслуховує на кухні, ховаючись за прочиненими віконницями.

Ми почаркувалися зі стариганом. Він розглядав мене

1 Малий із Лу Прата! (Діал.)

2 Версальці — так народ називав урядові війська, що розгромили Паризьку комуну під час кривавого тижня 21-28 травня 1871 року.

3 Додому! (Діал.)

з глибини своїх вісімдесяти років, нітрохи не бентежачись тривалою мовчанкою. Можливо, з якоюсь невиразною тугою? А втім, ні, слово "туга" не підходить до старого вепра, адже для нього вісімдесят років минули як один безконечно довгий день, рушниця напохваті, пляшка медоку на столі — єдина зрима ознака його заможності, а вигляд він мав такий самий нехлюй ний, такий самий темний, як найтемні-ший, найнехлюйніший з його орендарів, що боялися його, наче вогню. А проте це була саме туга, її зрадили перші ж його слова:

— Я їздив у Бордо в дев'яносто третьому році, жив три дні в готелі "Монтре". Була там ванна...

— І ви нею користувалися?

— Щоб заразитися? Го-го! Він замовкнув і раптом додав:

— А обідав навпроти, в "Смаженому каплуні". Та й вина там...

Він знов замовкнув, потім захихотів. Я відвів очі, щоб не бачити двох гнилих пеньків, вони стирчали в нього на місці передніх зубів. Він запитав мене:

— Знаєш "Замок Сурму"?

— Але ж, пане Дюпюї, його знесли понад сто років тому!

— В дев'яносто третьому його ще, певне, не знесли, раз я туди ходив.— Він усе сміявся. Його "Замок Сурма" був борделем, про який перешіптувалися по кутках шкільного подвір'я "свинтюхи".— Недешево це обходиться... Це ще не для тебе.

В ту мить я впевнився, що безсмертя вготовано дуже малому числу обраних душ, а для решти пеклом буде небуття. А втім, Господь обіцяв безсмертя лише небагатьом: "І в грядущих віках вічне життя". Або ще: "Той, хто заживе хліба сього, не вмре". Але решта помре. Безперечно, був то один із тих "спалахів інтуїції", якими захоплювався Андре Донзак. Він казав: це особливий дар, він надолужує брак у мене філософського мислення. Я написав йому того самого вечора, сподіваючись засліпити його своїм відкриттям щодо безсмертя обранців, але зворотною поштою дістав листа, в якому він висміяв цю безглузду думку: "Всі душі безсмертні або не безсмертна жодна з них". Але в той момент я з утіхою приказував собі, що не залишиться нічого від старигана з Лассю, нічого від Сегонди, нічого від Казимира, зовсім нічогісінько, щоб підтримати бодай крихітний язичок невгасимого полум'я.

— Ти ще не вбився в колодочки...

Він, либонь, відчував невиразне каяття, що забалакав зі мною про "Замок Сурму", бо різко змінив тему й почав розпитувати, що подейкують про нього в містечку.

— Тільки й балачок, чи підписали ви папір, чи ні... Він заговорив пошепки, остерігаючись Сегонди, котра,

мабуть, підслуховувала.

— Тільки й балачок, чи скоро Сегонда з Казимиром віддеруть шмат, а може, вже й відтягли...

Я порушив заборонену тему. Стариган важко глипнув на мене:

— А ти сам що думаєш?

— О! Бувши вашим спадкоємцем, я спав би спокійно.

— Чому так уже спокійно?

Я знав, що треба було відповісти стариганові з Лассю, щоб його роздратувати.

— Краще мені помовчати: Сегонда підслухує.

— Ти ж добре знаєш, вона глуха.

— Коли хоче, вона все чує, ви самі мені казали.

Він наполягав. Я бачив, він стурбований, стривожений. Донзак каже, що я баламут у повному значенні цього слова. Правда, не завжди. Але того дня, очевидно, воно так і було.

— Не може бути, щоб така проникліва людина, як ви, пане Дюпюї, не розуміла, що поки папера не підписано, Сегонда з Казимиром зацікавлені в тому, щоб ви не вмирали.

Він промимрив:

— Не базікай про це!

— Але йдеться саме про це й ні про що інше. А того дня, як ви підпишете, навпаки: в їхніх інтересах буде...

Він урвав мене стогоном, схожим на гавкіт.

— Сказано, не базікай про це.

Він підхопився, ступив кілька кроків, тягнучи подагричну ногу. Потім обернувся й гукнув:

— Веу-Геп! 1

— Я не хотів вас образити, пане Дюпюї!

— Та це ж не вбивці, вони до мене прив'язані.

Я похитав головою і засміявся, наслідуючи його хихотіння.

— Ще б пак, п'явки завжди прив'язані до хазяїна, а ці до того ж надто боягузливі, щоб стати вбивцями. Вони добре знають, що коли підписали папір, на них упаде підозра,

1 Іди геть! (Діал.)

якщо ваша смерть викличе якісь сумніви, і що ваші спадкоємці вестимуть розслідування нещадно. І все ж...

Я вийшов за пліт; стариган стояв серед жоржин, вражений тим, що я заговорив з ним про його смерть, можливо, ще більше, ніж думкою про замах на його життя.

— Що? Що? — лепетав він.

На обличчі його проступила мертвотна блідість. Здавалося, він ось-ось помре на місці. Мабуть, його вбивцею міг стати я сам. Але я про це не думав. Я добивав його, наче в нестямі:

— І все ж, пане Дюпюї, невже вам ніколи не спадало такого на думку? В такій безлюдній місцині, як Лассю, де нема чого боятися свідків; погодьтеся, зовсім неважко прибрати з дороги, не наражаючись на жоден ризик...

— Bey-fen!

— От не знаю,— тягнув я далі задумливо, ніби міркуючи про себе,— чи можна виявити при розтині, що людину задушили, придавивши периною? А ще можна викликати крупозне запалення легенів, якщо прив'язати старого голим до ліжка взимку на цілу ніч перед відчиненим вікном, звісно, коли надворі нижче нуля! Але тут я також не знаю, як при розтині...

— Іди геть, а то покличу Казимира.

Я бачив, що Казимир уже виходив із воріт ферми. Я взяв ноги на плечі, навіть не озирнувшись, щоб востаннє поглянути на Лассю, куди мені тепер ходити не вільно, поки стариган живий...

Годі-бо! Все це неправда. Цю історію я сам собі розповів. Усе брехня, починаючи від того, що стариган мені сказав про "Замок Сурму". Роман, та й годі! Чи він гарний? Чи кепський? У кожному разі все брехня, все віддає брехнею. Я б і двох слів не вимовив — стариган загнав би їх назад

у горлянку. А втім, я б ніколи не вчинив смертного гріха, звинувативши в убивстві чи замаху на вбивство Казимира й Сегонду, котрі й справді прив'язані до свого старого мучителя. Є ще й другий варіант цієї історії, яку сам собі розповідаю: стариган несподівано вирішує, що його спадкоємцем буду я. Я придумую, на що вжити ці гроші: Лассю я оберну на книгозбірню, ми зберігатимем там усі свої книжки, Донзак і я. Відгородимось од світу живих горами книжок і музикою також — там буде піаніно для Андре, а то й орган, чом би й ні?

Може, я складав цю історію дорогою назад? Не пам'ятаю. Пам'ятаю тільки, що я був спокійний і щасливий, як буває майже завжди, коли я причащаюся вранці. Я міркував про те, що мій хлоп'ячий вік минає у світі іродів, чи, вірніше, карикатур на іродів, одні з них люблять мене, інші бояться. Жодна дівчина ще не звернула на мене уваги, як це буває в романах, хоча в колежі вважають, що я "гарненький з личка"; правда, я худющий і в мене нема м'язів. Андре каже, що дівчата не люблять надто худорлявих хлопців. Єдину дівчину, мені до вподоби, я бачу тільки верхи, неприступну, як Жанна д'Арк. Вона так зневажає мене, що навіть не гляне в мій бік. Так... Але мене й приваблює в ній те, що я нічим не ризикую, вона не злізе з коня, не підійде до мене, не вимагатиме, щоб я перестав бути дитиною і поводився як чоловік... Чи я думав про це тоді, вертаючись із Лассю? Чи вигадую вже нову історію? Ще мене хвилюють ті дівчата, що співають у церкві, обступивши фісгармонію, на якій грає сестра Лодоїса... А надто аптекареві доньки — вони носять чорну оксамитку на шиї і при співі шия в них надимається, як у голубки...

За час цих канікул не сталося нічого, що порушило б повсякденщину нашого замкнутого життя. Сімона з нами вже не було. Про пані Дюпор майже не згадували, прокотилася чутка, ніби вона випиває, а за словами Марі Дюбер, котра й далі працювала в неї поденно, вона навіть "уставала вночі, щоб вихилити чарку". Лінія Дюпор-Сімон загубилася серед інших; потім — початок навчання, повернення до Бордо; Мальтаверн зробився для мене казковим островом, я мріяв про нього до настання канікул, коли я переходив до класу риторики. Цього разу сталася тільки одна подія: сам мер погодився на візити вбраного в

сутану Сімона до пані Дюпор. Мама і настоятель раділи з цього, як із перемоги, чи принаймні вдавали, ніби радіють. Чи вже тоді пан Дюпор сходився тайкома з Сімоном? Чи задумав мер ще того року вкрасти його з церкви? За словами Сімона, при зустрічах мер ніколи не говорив із ним про віру, він був дуже ґречний, питав у нього тієї чи іншої поради, розповідав йому про своїх політичних друзів, з котрими бачиться на засіданнях генеральної ради департаменту. Він навіть був на короткій стопі з молодим міністром Гастоном Думергом 1 і міг би звернутися до нього з будь-яким проханням...

1 Думерг, Гастон (1863—1937) — французький політичний діяч, президент Французької республіки з 1924 до 1931 рр.

Цього року Сімон як води в рот набрав: про мера ні слова. І раптом ніби грім з ясного неба: пані Дюпор вчора прийшла до ризниці, потому як настоятель одслужив відправу, і відкрила йому чоловіків замір. Як казала мама, мер пообіцяв узяти Сімона на утримання, поки той дістане диплом ліценціата, і навіть потому, якщо Сімон захоче вступити до Еколь Нормаль 1 і далі готуватися до конкурсу на звання викладача.

Розгадати заміри Сімона, за словами пані Дюпор, марна річ. їй здавалося, ніби він піддається спокусі, але ще вагається. Настоятель боявся все зіпсувати своїм втручанням. Я змусив його усвідомити власну тупість. Я бачив: він ускочив у халепу і не сподівається без мене розплутати весь цей заплутаний клубок у голові й серці сільського хлопця, пересадженого на семінарський грунт і несподівано обернутого — хай у масштабах столиці кантону — на ставку в тій боротьбі, що спалахнула у Франції між державою і церквою, чи, точніше, між франкмасонством і конгрегаці-ями 2 .

Я-то знав — Сімон ухилиться від суперечки, ще перш ніж вона почнеться. Сімон, певне, має в семінарії приятеля, котрому він усе розповідає: але я для нього істота вищої раси, я син "пані", він любить мене, я певен, але для нього я так само недосяжний, як для мене панна Мартіно або вечірня зоря. Він нічого не скаже, хіба лиш...

Я завжди волів писати, а не говорити: з пером у руці я не знав стриму. Я б міг, сказав я панові настоятелеві, написати Сімонові листа, він уже склався в мене в голові.

— Але він дужчий за тебе в богослов'ї!

— Ніби все тільки в богослов'ї! Я знаю, з якого боку повести наступ...

Насправді я довідався про це лиші дві хвилини тому, і все ще було повито туманом, але нарешті я натрапив на слід. Настоятель правив своєї: змусь його розговоритися!

— Повторюю, він нічого мені не скаже. Та й узагалі, ніхто нікому нічого не говорить. Я не знаю, в якому це колі

1 Еколь Нормаль Сюпер'єр — Педагогічний інститут у Парижі.

Конгрегації — релігійні організації, що виникли в XVII віці і складалися частково з священнослужителів, частково з мирян. Цілі конгрегацій номінально мають суто релігійний чи релігій но-благодій-ницький характер, фактично ж вони є провідниками політичних планів католицької церкви. Законом від 7 липня 1901 р. конгрегації у Франції були заборонені.

люди можуть порозумітися запитаннями й відповідями, як у романах, як у театрі...

— Чого ти домагаєшся? А що ж ми ще робимо цілі дні? Що ми робимо з тобою зараз?

— Воно правда, панотче, та чи ж часто у нас із вами буває така заправа до розмови? Не пам'ятаю, щоб ми з мамою розмовляли інакше, ніж загальниками, та й то наріччям, адже те саме кажуть і фермерам, і слугам. Можливо, нам заважає різниця у віці чи суспільному становищі,

тільки у нас нема спільної мови... Але я помітив, що фермери також не балакають між собою: при зустрічі вони запитують: "Аз сі^ипаї?" 1: Найважливіший і навіть єдиний інтерес у житті — це їжа, вони її розминають беззубими яснами, ніби жуйку жують. А закохані, хіба вони розмовляють? — зітхнув я.

Священик повторив:

— Чого ти домагаєшся?

— Якби тут була мама, вона б сказала: "Базікало!" — все стало б ясно... Але писати завжди можна. Я можу написати Сімонові гарного листа, він читатиме його, й перечитуватиме, й носитиме біля серця...

— Ти одержимий гординею,— сказав настоятель.— За кого ти маєш себе? — І по короткій паузі:— Що ти йому напишеш? Ти його зовсім не знаєш.

— Я знаю, в якому напрямку я хочу діяти, точніше, повинен діяти... Сам-то я нічого не хочу.

Я думав пожартувати з настоятеля, але несподівано захопився сам. Те, що я хотів написати Сімонові, розгорталося удалину й ушир перед моїм внутрішнім зором. Мені кортіло швидше все викласти на папері, щоб бути певним, що диво це звершиться.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Збігло понад рік, я знову розгортаю цього зшитка: записи в ньому урвано не через брак матеріалу, о Боже, ні! Але все пережите мною не піддавалося ніякому тлумаченню, і, передусім, убило в мені дитину. Ні, це неправда: я зробився іншим, залишаючись самим собою. Я не зрікаюся того, що написав у сімнадцять літ. Нині я вступаю на поріг дев'ятнадцятого року і, звісно, з власного почину вже б не

1 Поснідав? (Діал.)

нотував усе, що пережито. Але Донзак надає надто великої ваги, і, по-моєму, недоречно, моїм відгукам на щоденні події життя. Ні, мабуть, це не так уже недоречно. А все тому, що Донзак, незмірно від мене розумніший (хоча він і написав якось мені: "Ти не такий розумний, як я, але майже..."), мучиться безплідністю, для нього самого дивною, він усе розуміє, а висловити нічого не годен. Він не компонує, не творить, мало того, він не вміє викладати своїх ідей. Він здатний на приголомшливі формулювання, але зовсім не здатний розвивати думку. Лише мої твори удостоювалися честі бути прочитаними вголос перед класом, його ж — ніколи. Донзака це вражає більше, ніж мене. "Подумати лишень, що саме ти, а не я,— зітхає він,— ти будеш видатною людиною, а я так і зостанусь ніким, поки мого віку!" Але ось він у чому чудовий: він не вважає, що це несправедливо. Він вірить, що я стану письменником, навіть великим письменником, а він ціле життя викладатиме латину невіг-ласам-семінаристам. Але він вірить також, що, переходячи від будь-якого написаного мною тексту на тему, підказану життям і відбиту моїм сприйняттям, він, Андре Донзак, звершить те, чого я сам не здатний звершити, те, що він називає "відкриттям". Відкриття чого? В його розумінні йдеться про виявлення якогось прихованого пункту, де правда життя, зглиблена досвідом, поєднається з правдою, даною нам в одкровенні, в тому одкровенні, яке слід добути з грубої породи, затверділої довкола слова Божого протягом двохтисячолітньої історії церкви.

І от ми домовилися, що я маю чорним по білому, жодної подробиці не випускаючи, викласти все, що сталося в Маль-таверні й довірити написане тільки йому, і нікому іншому, розповісти моторошну історію Сімона так, як вона склалася в моїй свідомості й розвивається далі, гризучи мене зсередини. Я збагнув — у мені ніщо не може вмерти і я по вінця сповнений якимсь химерним, болісним і похмурим світом... Що ж буде, коли в мене набереться стільки спогадів, ніби я прожив дві тисячі років, як каже Бодлер? і Яка страхітлива старість чекає таку людину, як я! Напевне, я помру молодим... Ні! Це неправда: я не вірю, що помру

молодим, я не вірю, що взагалі повинен умерти, я відчуваю себе неймовірно вічним.

1 З першого рядка вірша французького поета Шарля Бодлера (1821 — 1867) "Сплін".

То ось що сталося по тому, як я пообіцяв священикові поговорити з Сімоном і зламати його мовчанку, написавши йому листа,— рядки цього листа вже склалися мені в умі, і не відповісти на нього він би не міг.

Я спустився до Юру, мальтавернської річечки; я знав, що застану там Сімона за риболовлею. Була четверта дня, мимобіж я захопив у буфетній гроно винограду. Поблискувала мокра трава — там, де тепер стелилися луки, було колись болото. Я помітив, як вільха, що облямовувала берег (чому б не назвати вільху по-тутешньому — ольн?), мінилася синню. Сполохані мною цвіркуни й коники, гарячий подих трясовини, чиргикання на тартаку пана Дюпора, гуркіт возів на дорозі в Сор — усі враження цієї хвилини залишаться в мені назавжди: я не позбудуся їх, хоча б дожив до глибокої старості.

Я не бачив Сімона, він рибалив десь у кінці лук, але чув його. Забравшись у вільшняк, я присів край води, знаючи, що коли він вздовж річкового корита і стукає по корінню, виганяючи щук і линів, то рано чи пізно порівняється зі мною і не зможе не забалакати. Отоді й почнеться велика гра.

Я сидів на коверці з м'яти. Блакитні й сірі бабки пурхали над чагарями осмунди, що її мама називає самицею папороті. Звичайний вересневий день канікул, я міг би робити те саме, що й решта вісімнадцятилітніх хлопців... А що вони, власне, роблять? Я боюся навіть подумати про це. Ну а я, який диявол чи ангел володів мною в ту годину? Чи все це була комедія? Але тоді хто суфлював мені в цій ролі? Хто змушував репетирувати перед виходом на кін?

Я прислухався, як плескоче вода при кожному крокові Сімона, й раптом між двома деревами помітив його самого. Він був у трусах, моторошно білий — тією білістю, що завжди робила для мене нестерпним вигляд оголеного тіла, особливо такого, з широким селянським кістяком, міцно збитого й ніби знесиленого інтелектуальним життям, яке виснажило цього бідолашного "Бунтаря Жаку" 1 А може, волохатий чоловічий торс — явна ознака мужності — навіяв на мене жах? Але я ніколи не замислювався над

1 Жаку Бунтар — герой однойменного роману французького письменника Ежена Ле Руа (1836—1907), в якому розповідається про селянського хлопця, котрий метиться поміщикові за загибель батьків і піднімає селянське повстання напередодні революції 1830 року.

такими питаннями, навчений змалку вбачати тут лише "грішні думки".

Коли Сімон порівнявся зі мною, я гукнув йому:

— АаиспаЫ

Він озирнувся, крикнув: "О, перепрошую!", вискочив на берег, притьмом натягнув штани поверх мокрих трусів і сунув голову у фуфайку. Сутани він не мав — це мене вразило. Я попросив його рибалити далі. Але він уже скінчив: усе одно нічого не ловиться. Містечковий люд приходить трусити верші вдосвіта. Він раз у раз позирав на мене і відводив очі, хапаючись іти й водночас — я наважуюсь так написати, бо це таки правда, і, крім Донзака, ніхто ніколи цього не прочитає — скоряючись моїм чарам: дуже важливо, що він був під владою моїх чарів цієї миті і що я сам охоплений "спалахом інтуїції". Бо ж Сімон тільки й думав, як би втекти від мене. Треба утримати його силоміць. Я сказав — в останні дні всі тільки й роблять, що плещуть язиками про нього. Він набурмосився:

— Люди базікають? А мені все їдно! А, курва!

Як він, певне, був збентежений, щоб ужити такого неправильного виразу ще й сказати гниле слово при мені! Та ще й повторив його. Щоправда, його брат Прюдан кожну фразу ніби підшивав цим словом, і Сімон на канікулах слухав таке цілими днями. Я заперечив — усе, що обходить його, Сімона, мені далеко не байдуже. Отоді він, можливо, вперше в житті нагрубіянив одному з синів "пані":

— Це моя справа, а не ваша.

— І моя, бо я до вас прихильний. Він знизав плечима і посміхнувся:

— Це настоятель просив вас змусити мене розговоритись і витягнути все, що йому треба?

— Ви дуже помиляєтесь, коли гадаєте, ніби я тягну руку за настоятелем і пані.

— Але ж ви й не друг панові мерові.

— Звичайно, ні. Але якби я міг провадити гру, вашу гру, вами бувши, я грав би на все — і проти мера, і проти священика водночас.

— Так, але раз ніхто вас про це не прохає... Ні! Скажіть, будь ласка! Що можете ви в вісімнадцять років знати такого, чого не знають інші?

— Я саме знаю те, чого не знають вони, а знаю лише я.

— Ага! Он воно що!

Сімон зупинився посеред лук і глянув на мене.

— А ви самовпевнений!

— Що знаю, те знаю, і ви також знаєте, що я це знаю.

— Що я знаю?

— Що в Мальтаверні тільки я один зрячий, можливо, я й ви. Але ви надто цим усім зв'язані, щоб ясно бачити, ви надто в цьому погрузли.

— Гаразд! Це вже як вам буде до вподоби, пане Алене! Але я бажаю, щоб ви дали мені, сто чортів, спокій!

Він був брутальним зі мною, вперше в житті.

— Спокій? Бідолашний Сімон! Та ви скоро заспокоїтесь. Я міг би відкрити вам очі одним словом... Ні, мабуть, не одним, це вже хвастощі, я повинен говорити стільки, скільки буде потрібно...

— Я не хочу, щоб ви зі мною про це говорили...

— Тоді дозвольте мені написати. Хочете, я напишу вам?

— Ви ніколи цього не робили, навіть коли мене удостоєно першого чину,— мовив він з несподіваним злопам'ятством,— навіть коли одержав вищу нагороду... Хіба я хоч щось значу для вас?

— Ви це добре знаєте, Сімоне, ви не можете цього не відчувати зараз, коли я страждаю через вас...

— Ах, так! Але хто я для вас? Селюк, Сімон, на нього всі тикають...

— Тільки не я.

— Так, правда, тільки не ви, але для вас я завжди був Сімон, а ви для мене пан Ален, навіть коли ви мали чотири роки. Пане Лоране, пане Алене! Скажіть-но, прошу! Ах, курва!

Він аж нетямився. Він наддав ходи. Я мусив майже бігти, щоб не відставати від нього. Я наполягав, щоб він мені дозволив написати йому.

— Та яке я маю право забороняти вам?

— Обіцяйте, що прочитаєте мого листа.

Цього разу я добрав потрібного тону. Він зупинився. В цьому місці річка завертала коліном, на траві лежали довгі тіні від тополь. Певне, була вже п'ята година. Сімон сказав:

— Авжеж, пане Алене, я прочитаю вашого листа, я відповім вам. Не турбуйтеся. Але що ви можете про мене знати, чого не знають інші?

— Перше, що я можу сказати вам одразу, не від свого імені, а від імені Господа Бога...

Він тільки промурмотів:

— Го-го! Он як!

Я вів велику гру. Але моя сила була саме в тому, що я не грав: я справді був охоплений натхненням.

— Ці йолопи не знають, що Господь Бог полюбив вас такого, який ви є, тобто юного шанолюбця. Кожна частка вашої душі люба Богові, то чому б йому не полюбити й шанолюбства, що зараз у ній переважає?

Хоча жоден м'яз не ворухнувся на його обличчі, я відчував, що він нашорошився. Я провадив далі:

— Вони всі однаково сліпі, і ті, і ті. Ми з вами знаємо, Сімоне, хай церква справді стала схожа на з'їдені іржею труби, що їх так мер висміює, а мама і пан настоятель вважають за найвищу істину, але ми ж знаємо — трубами цього стародавнього водогону течуть, хай не потоком, хай скупими краплями, та все ж течуть слова вічного життя...

Сам того не помічаючи, я цитував Донзака. Сімон промурмотів:

— Отакої! Скажіть-но, люди добрі, а при чому тут шанолюбець? Ви ж не знаєте, що вони мені пропонують. Ви самі кажете, що це іржаві труби... А життя, правда життя, і ви це добре знаєте, тепер уже проходить не ними...

— Ні, по суті, я не згоден із тим, що сказав про старий водогін: адже римська церква, її обряди, її вчення, навіть її історія, і свята й злочинна, її мистецтво, нарешті, втілене в соборах, у григоріанському співі*, в картинах Фра Андже-ліко 2, чудовішого за це нема у світі нічого, тоді як усе, що втілюють панове Лубе3 і Комо4, Великий і Малий палаци в Парижі5, здається мені найницішою добою в

1 Григоріанський спів або григоріанський хорал — загальна назва літургічного поспів'я католицької церкви. Канонізація наспівів і текстів і суворий розподіл їх за датами церковного року було почато за папи Григорія I (540—604) — звідси назва.

2 Г в і д о ді П ' є т р о, в чернецтві фра Джованні да Ф'єзоле, прозваний Фра Анджеліко (6л. 1400—1455) — італійський живописець; йому належать фрески монастиря Сан-Марко у Флоренції, однієї з капел Ватікану та ін.

3Лубе Еміль-Франсуа (1838—1929) — французький політичний діяч, президент Французької республіки з 1899 по 1906 р. Його діяльність на посту президента мала яскраво виражений антиклерикальний характер.

4 Комб Еміль (1835—1921) — французький політичний діяч, прем'єр-міністр з 1902-го по 1905 р. Уряд Комба провів низку антиклерикальних заходів: розірвав дипломатичні відносини з Ватіканом, підготував закон про відокремлення церкви від держави (проведений 1905 р.).

5 Великий палац (архітектори Деглан і Луве) і Малий палац (архітектор Жіро) — будівлі, зведені на Єлісейських Полях у Парижі до відкриття Всесвітньої виставки 1900 р. Нині обидві споруди використовуються для виставок.

людській історії... Але годі. Не про це йдеться. На карту поставлено Сімона Дюбера, його земну долю і водночас його вічне блаженство. Отож-бо слухайте сюди: хоч чим заманював вас пан Дюпор, цей провінційний франкмасон, навіть нехай це буде тепле містечко у сенатора Моні, чи навіть у Парижі, в Гастона Думерга...

— Звідки ви знаєте? Звідки я знав?

Я влучив точно, але не зовсім навмання. Думерг приїжджав до нас торік на відкриття Сільськогосподарської виставки, і пан Дюпор зазнайомив його з Сімоном.

— Я знаю лише, що Господові бажано, щоб я знав... Але слухайте уважно. В мирському житті, хоч би як ви чинили, ви все одно будете знаряддям тієї чи іншої партії: без хисту красномовства,—а ви його не маєте,—ви залишитеся попихачем, ви ніколи не виб'єтеся на перше місце, вам завжди бракуватиме...

Я завагався, я боявсь образити його. На язиці мені крутилися слова, часто повторювані в маминих розмовах,— "лементарної вихованості". Сімон мене зрозумів.

— Го-го! Так! Я завжди залишуся селюком, репаним та ще й колишнім церковним служкою.

— Я не це хотів сказати, але поміркуйте самі: сутана змінює людину і духовно, і соціально. Сутана — це нова шкіра. Маршальський жезл у ранці простого солдата — яка дурниця! Зате кардинальська шапка за плечима розумного семінаристика справді можлива, повірте, і тільки від вас залежить, добути її чи ні. Так, усе залежить від вашої волі й вашого розуму. Що не завадить вам бути добрим священиком, вірним своєму обов'язку, і навіть священиком святим. Святі єпископи теж бувають, навіть святі кардинали.

Який геніальний хід! Я освятив перше місце, що до нього поривався Сімон. Він похитав головою:

— Все це стара казка, з цим покінчено, сторінку перегорнуто. Комб спустив свою зграю на цькування церкви...

— Годі-бо! Церква — імперія, що об'єднала п'ятсот мільйонів душ — вистоїть перед усім, що звалилося на французьку провінцію: адже наше духівництво, і чорне, і біле, поводилось ідіотично, потрапляло в усі пастки, наставлені правими націоналістами, а вірні, це панургове стадо сліпо йшли за ним...

1 Мається на увазі епізод з IV книги роману Франсуа Рабле "Гаргантюа і Пантагрюель": Панург, бажаючи помститися торговцеві скотом Дендено,

— А! Ви визнаєте, що в нас були помилки?

— Та ще які! Помилка — надто м'яко сказано, спільництво з негідниками з генерального штабу, котрі вчинили підробку, аби тримати на каторзі невинного — це непростима річ. Так, церква до кінця поплатилася за все.

Сімон дивився на мене, роззявивши рота.

— То ви визнаєте Дрейфуса за невинного? Отакої!

— Але, Сімоне, я визнаю лиш те, що впадає в очі: тупий антиклерикалізм Комба до пари тупому клерикалізму, що панував і все ще панує в нашому таборі; ми можемо спостерігати це тут, у нашому кантоні, як у краплі води під мікроскопом: вимога моєї матері, щоб орендарі віддавали дочок у науку до черниць, становище вчительки світської школи, "панночки", котрої цураються як зачумленої, а в церкві заганяють у куток.

Сімон прошепотів:

— Але тоді...

— А що тоді? Хай не буде ні грана правдивого християнства в наших уявних християн, хай дістануть вони по заслузі ще на цьому світі, це нічого не змінює в умовах завдання, поставленого перед молодим абатом, який прагне пробитися на перше місце. Що треба, так це обрати правильний напрям від самого початку, взяти курс на Париж, на католицький інститут 2, потому, якщо змога, на Рим. Передусім стати необхідним одному з тих, хто активно діє на церковній арені, їм завжди потрібна в поміч така голова, як ваша, "голова, де все вміщається", як каже моя мама. Вони не дуже-то сильні в науці.'

— Боюсь, що й я не сильніший.

— Дарма! Головне мати "голову, де все вміщається". Основа у вас є, гадаю? Томізм 3 для щоденного вжитку, те,

купує у нього найкращого барана, а потім кидає тварину за борт, і вся отара йде за ним, тягнучи за собою в море і торговця, що марно намагається утримати стадо.

1 Дрейфус Альфред (1858—1935) — офіцер французького генштабу, єврей за національністю, був 1894 р. обвинувачений у шпигунстві і засуджений. Справа Дрейфуса викликала бурхливе зіткнення між прогресивними силами і силами реакції в багатьох країнах.

2 Католицький інститут — вищий учбовий заклад, заснований 1876 року. Католицький інститут має канонічні факультети (богословський, канонічного права, філософський) і вільні факультети (юридичний, філологічний та інші).

3 Томізм — філософське і теологічне вчення Томи Аквінського (1225—1274), прийняте ортодоксальною католицькою церквою, аж до нинішнього часу це вчення є її офіційною доктриною.

Ми зупинилися на луках, якраз напроти дому. Сімон стояв до нього плечима й не бачив, що на терасі бовваніють дві темні дебелі постаті — мама і пан настоятель. Помітивши нас, вони квапливо зникли.

— Звичайно, Сім о не, вам треба добре познайомитися з єрессю, проти якої збираєтесь боротися,— з модернізмом. Чи ж ви читали бодай трошки Ньюмена Моріса Блонделя 2, Ле Руа 3, Луазі4, Лабертоньера?

Він жалібно признався, що ледве знає їхні імена.

— Донзакові нічого не варто дати вам повну бібліографію.

— Але він ними захоплюється?

— Так, проте він не може не дивуватися з глупоти й темноти їхніх супротивників, він знає, як слід би з ними сперечатися, стоячи на точці зору томізму. Він зуміє чудово озброїти вас проти них, і то так, щоб ваша позиція не віддавала назадництвом. А втім, богослов'я це лише основа. Важливо правильно обрати собі фах, скажімо, канонічне право 5, або зрештою якусь іншу науку, тут я вам не порадник, так уже в мене влаштована голова — в ній вміщаються лише певні ідеї.

Я звернув на алею, що вела до великого дуба, щоб нас не могли побачити з дому. Смерк ще не запав, але від річечки війнуло прохолодою. Сімон тепер уже не збирався йти. Принаймні я хоч цього домігся. Він ішов, похнюплений, наче скам'янівши, в глибокій задумі, тверде, бліде, як у мерця, обличчя без кровинки — не вирізняються навіть уста — з чорним дводенним заростом на щоках, це обличчя стоїть у мене перед очима, коли я думаю про Сімона. Таким

1 Ньюмен Джон Генрі (1801—1890) — кардинал, англійський католицький теолог. Основне завдання філософії за Ньюменом — обгрунтування релігійної віри.

2 Блондель Моріс (1870—1954) —французький католицький філософ, представник модерністського руху в католицизмі.

3 Ле Руа Едуард (1870—1940) — французький філософ і математик, що намагався дати в своїх працях якийсь синтез філософії, науки і релігії.

4Луазі Альфред (1857—1940) — абат, французький учений-орієнталіст, тлумач релігійних текстів; потому як його книжки 1902—1903 р. зазнали нападок, порвав з церквою.

5 Канонічне право — сукупність ухвал церковних соборів і постанов римських пап.

я побачив його, коли ми підійшли до великого дуба. Він прошепотів:

— Запізно! Запізно!

— Ні, не пізно, коли ви ще тут.

Я сів на лаву, спершись на дуба. Сімон залишився стояти. Мені причувся трепет підкрилків готового злетіти хруща. Ах, утримати його, будь-що утримати!

— Великий дуб,— сказав я,— поміг мені колись устругнути добру штуку панові настоятелеві...

Я розповів йому про свою сповідь сьомого вересня. Спершу він не хотів вірити: "Ет! Балакайте!" Він сміявся. Ніколи я не бачив, щоб він так реготав. Доведеться, перш ніж утаємничувати його в модернізм, навчити його користуватися зубною щіткою.

— Найцікавіше,— мовив я,— що я справді з дитинства ідолопоклонник!

Я притулився до божественного дуба щокою, а потім надовго припав губами. Сімон сів поряд. Він уже не сміявся. Він запитав, чи не була ця сповідь блюзнірством.

— Ні, настоятель розважив інакше.

— Він знав, що ви невинні в інших гріхах? Я не відповів. Сімон пробурмотів:

— Даруйте мені.

— Нема чого вам дарувати. Просто я не люблю розводитися про такі речі.

— Одначе вони пов'язані з усією цією історією, з нашою суперечкою. Так, із тим, що пан мер називає "гріхом проти натури", тобто з вимушеною безшлюбністю...1 Ви не розумієте,— сказав він несподівано ніжно,— ви ангел. А втім, напівангел, напівдиявол,— додав він зі сміхом.

— Послухайте, Сімоне, я знаю, про що йдеться, повірте мені. Звичайно, перш ніж пристати на ці умови, людина має випробувати себе. Але якщо стане в неї сили й відваги, як же допоможе їй це в дальшому просуванні! Вас чекає крутий підйом, подумайте, яка перевага — не тягти за собою дітей. Безшлюбність? Але вона полегшить вашу перемогу.

1 Вимушена безшлюбність — католицька церква Забороняє церковнослужителям брати шлюб. Целібат був формально визнаний всім католицьким духовенством в XII віці; протестантські церкви целібат відкидають.

— Так, але йдеться про чистоту. А послухали б ви, що мовить про це пан Дюпор...

— Пан Дюпор сам не кращий за інших, у нього дві постійні коханки, та ще він робітниць до себе закликає...

— Можливо, але й не гірший?

— У кожному разі, не шлюб здатний розв'язати завдання, поставлене перед нами плоттю і цим незбагненним поєднанням душі, що шукає Бога, з найзвірячішим інстинктом.

Сімон пролепетав:

— Але ж є такі, що люблять одне одного.

— Так, Сімоне, є такі, що люблять. Проте, можливо, це також покликання.

— Пан Дюпор каже, що його в мені знищено та й у вас також. Словом, так він гадає.

— Я сам часто винуватив у цьому виховання, що його ми дістали обидва, мій брат і я. Але якраз Лоран схожий на всіх інших. Він навіть передчасно почав залицятися до дівчат. Я ж народився іншим... Я народився з почуттям відрази... А зовсім не янголям, як ви думаєте... Зараз я вас і здивую: я ще й боягуз аж до легкодухості. А все через один дріб'язковий випадок. Ви бували на ярмарку в Бордо, на майдані Кенконс, у жовтні і в березні?

— Го! Ви думаєте, нас, семінаристів, водять гуляти на ярмарок?

— Це уроче місце, поетичне надзвичайно.

— Що? Бордоський ярмарок?

Селюк передусім думає, що з нього жартують.

— Так, там у кожному балагані своя надзвичайна вистава. В кожному грають свою музику, не турбуючись про інших. Словом, виходить несусвітна какофонія, просякла запахом карамелі й смаженої картоплі, а поодаль — підозріла хатка з жіночим ім'ям на вивісці, і крізь дірку в завісі раптом майне рука або литка велетки. І розмальовані картини, де пани й пані хилять шампанське, а в метрдотеля у фраці замість голови череп — це смерть! А за майданом ніби театральний задник — річка, і пливуть по небу кораблі...

— Нащо ви мені все це розповідаєте?

Сімон поглянув на мене з підозрою. Я необережно сполохав його замість підманути. Я знову відчув, як затремтіли надкрилки в хруща. Я поквапливо заговорив:

— Щоб ви дізналися про одну пригоду, що допомогла мені стати, за вашими словами, ангелом. Якось на цьому ярмарку я зайшов до музею Дюпюїтрена *. Там були виставлені муляжі органів людського тіла. Наміри, очевидно, були найморалістичніші, але серед усього іншого там зображалися й пологи.

— Пані дозволила вам?

— Ні, сталося так, що я вийшов з дому сам, із товаришем. І раптом я побачив... Я бачитиму це поки віку, так, до останнього подиху... На етикетці було написано: "Статевий орган негра, з'їдений сифілісом".

Якийсь час ми обидва мовчали. Нараз Сімон запитав:

— Що означає для вас чистота? Що сказали б ви семінаристові, якби він запитав у вас, навіщо потрібна чистота?

— Щоб можна було віддати себе. Так відповів мені молодий священик, котрому якось я сповідався. Віддати себе всім, казав він, у цьому наше покликання, і воно вимагає абсолютної чистоти. Тоді можна віддати себе до краю, ні про що не думаючи.

— Е, ні, пане Алене! Ви що, знущаєтеся з мене? Тільки що ви провіщали і обіцяли мені тріумфи в миру, а тепер, виходить, треба віддати себе і прагнути чистоти, щоб можна було віддавати...

Він хихотів, зловтішаючись, що ткнув мене носом у мої ж таки суперечності. Я взяв його за руку. Вона була вогка. Я відчував його позбавлений суглобів шостий палець, схожий на хробака, якого можна

роздушити й "випустити сік", як казав Л оран, коли був маленький. Подолавши огиду, я сказав:

— Ви не розумієте мене. Звичайно, в тому плані, в якому точиться суперечка з паном Дюпором, я не можу обіцяти вам нічого іншого, крім успіху в миру, який, найбільше, може зробити з вас князя церкви... князя церкви і перед людьми, і перед Богом. Бо якщо ви доб'єтеся успіху, то в сані єпископа або кардинала будете виконувати обов'язок милосердя і щодо вірних, і до всієї церкви в цілому. Але знайте: будь-якої миті стрімкого гону до почестей, на будь-якому повороті цього тріумфального шляху ви можете його покинути, зректися всього, стати святим, про що ви також мрієте, я знаю.

Звідки я це знав? Чи не тому, що приписував собі дар провіщення?

1 Славетний анатомічний музей у Парижі, що носить ім'я відомого французького хірурга Гійома Дюпюїтрена (1777—1835). Тут мається на увазі невелика, очевидно, пересувна виставка.

— Я — святим? Ах, курва!

— Так, святим. Можливо, ви не витримаєте цієї скаженої гонитви за почестями і сховаєтесь у якійсь глухій парафії, а може, станете послушником К Але скорше я уявляю вас у вбогій парафії, кинутим туди, наче шматок хліба в рибну сажалку.

— А чому ж я не матиму такої можливості в Парижі, у світському середовищі, де я відбуватиму випробування?

Я не випускав його руки, хоча тепер вона стала зовсім мокра і слизька.

— Ні, Сімоне, якщо ви тільки ввійдете в цей світ, облиште всяку надію, вода зійдеться над вами. Я не хочу сказати, що вас не чекають там певні вигоди, але путі до Бога буде відрізано.

Він оскірився:

— А що ви про це знаєте? Бог дозволу у вас не питатиме. Ми ж уже на своїй шкурі відчули, що його путі — не наші путі. Нам уже вуха про це натуркано.

— Знаю, та й годі,— мовив я.— Ви зовсім не зобов'язані мені вірити, але якщо ви оберете Париж, то пропадете.

Я знав, що він уже зробив вибір. Я знав, що йому все вилізе боком. Він випручав руку. Я витер свою хусточкою. Він мовив стиха:

— Завтра на світанку я виїжджаю.

Прюдан відвезе його бідкою до Вілландро, а там він сяде на поїзд, ніхто тут і не помітить його від'їзду.

— Якщо тільки ви не розплещете.

— Ні, Сімоне, я не розплещу.

Дорогою сунула череда, я почув крик пастуха. Сімон розкахикався. Я вимовив мамину незмінну фразу:

— Від річки тягне холодом.

Сімон запитав ще раз, чи я нікому не розповім. Він погодився, що буде ліпше, коли я підготую настоятеля й маму, щоб пом'якшити удар, але не передам, що це станеться так скоро. Він пішов собі стежкою. Я

рушив додому і на порозі зіткнувся з Лораном, він сказав, що "вшивається": у нас сидить священик та ще й матінка Дюпор!.. Матінка Дюпор? Лорана це не здивувало, його ніщо не дивує.

У передпокої горіла висяча лампа, хоча було ще зовсім

1 Послушництво — період, що передує прийняттю чернечих обітниць.

світло. Спершу я побачив пані Дюпор, вона сиділа напроти пана настоятеля і мами, непорушна, ніби істукан, у жалобній вуалі з пожовклими очима, якась розтерзана й нехлюй на, дарма що, вибираючись до нас, вона, очевидно, причепурилася, але жінку, котра випиває, може зраджувати будь-яка дрібничка. Треба було бачити, яким поглядом пронизувала мама цю п'яничку, та ще, можливо, прихильну, прив'язану до Сімона! "Просто неймовірно, що тільки відбувається з цими людьми",— мабуть, думала вона. Просто неймовірно, що пані Дюпор сидить тут, у нас.

— Ви знаєте мого сина Алена?

Пані Дюпор повернула до мене обличчя, схоже на мертву машкару, яку не могли оживити чи то коров'ячі, чи то пташині очі, через ці очі вона здавалася породженням якогось міфологічного злягання К Вона відповіла, не спускаючи з мене погляду, що Сімон їй часто розповідав про мене. Тоді настоятель завважив, що вона може говорити вільно при мені — треба, щоб я про все знав. Але в пані Дюпор пропала охота балакати. Вона вп'ялася в мене круглими очима священної корови. Вона належала до тієї породи корів, що, як мені відомо, вважала мене за їстівного.

Довелося панові настоятелеві викласти те, з чим пані Дюпор прийшла: Сімон, якщо йому пощастить, через рік закінчить науку в Парижі й дістане там місце в канцелярії радикальної партії на вулиці

Валуа; це тільки ширма: розроблено план, що став відомий пані Дюпор, він полягає в тому, щоб досконально використати спогади Сімона про католицьку школу й семінарію. За словами пана Дюпора, будь-який з цих спогадів дає багату поживу. Він узяв у Сімона всі його шкільні зошити, докладно вивчив підручники з історії і філософії.

— Але як же Сімон погодився?

— Його запевнено, що коли розглянуть його зошити — зошити першого учня у класі,— це сприятиме його призначенню.

Тут утрутилася пані Дюпор:

— Сімон надто розумний, щоб не збагнути, що це зрада. Я заперечив:

1 Антична міфологія зберігає багато оповідок про протиприродні зв'язки людей з тваринами чи з божествами, що прибрали подобу тварин — наприклад, давньогрецький міф про Пасіфаю, дружину крітського царя Мі носа, від спілки якої з биком, посланим на острів Кріт богом Посейдо-ном, народився Мінотавр, чудовисько з тілом людини і бичачою головою.

— Сімон не уявляв собі, ніби можна щось витягти з його шкільних зошитів.

А й справді, що можна було з них витягти? З підручників, мабуть, це можна. В нашому колежі підручники для католицьких навчальних закладів було начинено сміховинними нісенітницями, і ми з Донзаком склали собі з них цілий репертуар. У кожному разі, не назвеш же зрадником того, хто розказує щось доступне всім. Сімон хоче вкусити від заказаного плоду. Настоятель запитав, чи він сказав про це мені.

— Я й сам зрозумів. Кості кинуто. Настоятель заперечив:

— Ні! Він до нас вернеться!

Я похитав головою. І прошепотів:

— Він пропав!

— Для нас, може, й пропав,— палко вигукнув пан настоятель,— але не пропав, бідолашне моє дитя, ні! Ні! Не пропав!

Він мені подобався цієї миті, наш бідолаха священик. Я запевнив, що вірю в це так само, як і він. А мама, очевидно, поклала собі мовчати, поки пані Дюпор перебуває тут. Але пані Дюпор дивилася на мене, не криючись: я відчував на собі її погляд. Тоді мама, котра в усіх випадках життя знає, як пристойно і як непристойно чинити, підвелася, змусивши підвестися всіх нас, окрім пані Дюпор, хоча тій, мабуть, стало ясно, що мама пропонує їй піти, правда пом'якшивши це словами подяки за повідомлені новини. Нарешті пані Дюпор устала, підійшла до мене і сказала:

— Приходьте до мене, поки не почалося навчання. Ми побалакаємо про нього.

Я сказав, що навчання почнеться за два тижні.

— Але у вас цього року пізніше, ви ж уже бакалавр. Сімон казав, що ви залишаєтеся в Мальтаверні пополювати на при путні в.

То вони про мене балакали! От кого, виявляється, я цікавив. Панна Мартіно про мене не балакала ні з ким.

— О, який же з мене мисливець!

— Тоді ще краще, у вас буде вільний час.

Вона усміхнулася стуленим ротом, як усі, кому треба ховати попсовані зуби. Священик, обурений, промовив владним тоном:

— Я проведу вас, пані! — і повів її до виходу.

Я рушив був слідом за пані Дюпор і паном настоятелем, та мама звеліла:

— Ні, залишайся!

Ми повернулися до вітальні. Вона впала в крісло і затулила обличчя руками. Щоб молитися чи щоб сховати свою лють? По-моєму, вона пробувала і молитися, і подолати свою лють, та все ж нарешті спалахнула.

Бідолашна мама, одне по одному в неї вихоплювалися слова, що їх я так боявся. Вона підбила підсумок усьому, що витратила на Сімона протягом десяти років. Що більше для них робиш, то більше вони вас обкрадають. Ах! Як нас ошукали!

— А втім, я прибільшую, мене-то не ошукали, я не мала ніяких ілюзій. Як каже пан настоятель, треба віддавати себе цілком і при цьому знати, що натомість нічого не дістанеш.

— Це, може, правда для пана настоятеля,— сказав я,— але ми — інша річ. Заспокойся, ти візьмеш своє з цієї скотини.

Мама сторопіла:

— З якої скотини?

— А стара в'ючна скотина Дюбер за триста франків на рік керує твоїми десятьма фермами і лише він сам-один знає межі наших маєтків, отож, як він піде сьогодні, ми залежатимем од ласки наших сусідів...

— Хто ж винен, якщо ти і твій брат нікуди не годитеся, якщо ви не здатні навіть запам'ятати межі...

— Ти добре знаєш — цього навчитися годі, треба тут народитися і жити тут безвиїзно. Ти сама не раз бачила, як Дюбер проб'ється крізь чагарі, поколупає землю там, де й знаку жодного нема, і раптом серед кущів ожини з'явиться межовий камінь. Ти без нього неспроможна обійтися. Він ще може тебе шантажувати, візьме та й заправить утричі більше, ніж ти йому платиш. І то ще буде сміховинно мало.

— Ну, це вже занадто! Він має житло, освітлення, опалення, він дістає молоко й половину свиної туші.

— Та він і не знав би, куди дівати ті гроші, яких ти йому недоплачуєш. Ось він і працює дурно.

Вона простогнала:

— Ти завжди тягнеш руку за ними, проти мене...

У ту хвилю повернувся пан настоятель. Він провів пані Дюпор додому і зробив вигляд, ніби йде до себе.

— Бач, вернувся сюди, а нам треба побалакати.

— У кожному разі, без цього простачка. Хвалився, що умовить Сімона, а зараз його виправдує і в усьому винуватить мене.

— Я нічого не обіцяв. Мені здалося, я знаю, про що треба балакати з Сімоном. І не помилився, але тепер уже пізно.

— У кожному разі, ми з вами зробили все, що могли.

Мама зверталася до священика. Вона вимагала схвалення, грамоти. Він мовчав; своєю худорбою, міцним селянським кістяком він скидався на Сімона: велика висхла снасть — і це грубе, ніби виліплене з глини обличчя, і очі, мов краплі поливи. Він мовчав, вона наполягала:

— Так чи ні? Хіба не зробили ми все, навіть неможливе? Священик півголосом кинув слово місцевою говіркою,

я навіть до пуття не знаю, як його писати: "Веіеои" (кінцеве "у" майже без наголосу, означає воно "можливо"). Це "Ьеіеои" вже за двадцять кілометрів від Мальтаверна не втямить жоден селянин.

— Ми хотіли дати церкві священика.

— Питання поставлено неправильно,— сказав священик.— Ми не можемо розпоряджатися життям ближнього, навіть як хочемо присвятити його Богові, а надто як він залежить від нас матеріально. Все, що ми могли зробити, вірніше, все, що я, як мені здавалося, бажав зробити для Сімона,— це зрозуміти, яка воля Божа стосовно цього хлопця, допомогти йому розібратися в собі самому.

Мене вразили слова священика: "як мені здавалося". Я не стримався і пробубонів:

— Ах, он воно що, а насправді ви мали інші мотиви! На маму знов найшов "припадок":

— Зараз же перепроси пана настоятеля!

Священик похитав головою: "Навіщо перепросини? Він мене нічим не образив".

Я глянув на нього і, повагавшись, нарешті сказав:

— Ви, пане настоятелю, брали, як і всі ми, участь у цій сміховинній комедії. Але при цьому ви пам'ятали про свій облуплений, вогкий церковний дім, де сидите вечорами в самотині, про вівтар, де ви правите службу вранці майже в безлюдній церкві. Ви-то знаєте...

— А який стосунок це має до Сімона? — запитала мама.

— І про поразку, тоскну поразку. Краще зазнати її від руки супротивника, ніж від уявного прибічника. Вороги — ті принаймні ненавистю своєю доводять, що церква ще здатна збурювати пристрасті.

Священик урвав мене:

— Я краще піду. А то ти вже забалакуєшся, як каже пані.

Він підвівся. Тієї хвилі зайшов Лоран. Я ненавидів запахи, якими він був просяклий наприкінці літнього дня, але тоді я зрадів, що він тут, самої тільки його присутності було досить, щоб настала розрядка. Нічого не мало вже ваги, окрім сильців, що він наставив, або Діаниного щеняти, якого він, як і властиво такій скотині, муштрував, надіваючи на нього парфорсного нашийника. Тільки мужві корисно вважати, що в світі хоч щось має вагу. Донзак любить повторювати цей Барресів 1 афоризм. Я сказав:

— Я проведу вас до брами, пане настоятелю.

Туман, піднімаючись над річкою, не доповз ще до алеї. Священик мовив:

— Відчувається осінь.

Я промурмотав, не знаю, зі співчуттям чи злосливістю:

— І ціла зима ще для вас попереду...

Він не озвався. Помовчавши, запитав, чи знаю я, коли Сімон від'їздить.

— Я тебе не питаю коли. Але просто — чи ти знаєш?

Я нічого не відповів. Він не наполягав, але коли ми вже підійшли до брами, я запитав, чи править як завжди він ранню месу о сьомій.

— Можна, я прийду прислужувати завтра?

Він зрозумів, схопив мене за руку й відповів, що чекатиме на мене.

— Я прийду трохи раніше, щоб устигнути сповідатися. Можливо, й мама прийде.

— Ні, завтра не її день.

Він мовив це якось похапцем, ніби поспішаючи мене заспокоїти й заспокоїти самого себе. Більше ми не вимовили ані слова аж до дверей його будинку. Там він сказав упівголоса:

— Я помилився. Я запротестував:

— Ні, ні, пане настоятелю. Але він повторив:

— Я завжди помилятимусь.

1 Баррес Моріс (1862 — 1923) — французький письменник, автор трилогій "Культ я", "Роман національної енергії" та ін., повісті "Неопалима купина". В його творчості публіцистична критика Третьої республіки поєднується з послідовним вираженням реваншистських настроїв, з пропагандою націоналістичних ідей.

— Тільки не в найголовнішому, пане настоятелю.

— Що ти маєш на увазі?

— Ви віріте в те, що робите. Може, ви вливаєте нове вино в старі міхи, ті, які придбали ще в семінарії. Але це нове вино ви оновлюєте щодня всупереч старим міхам і старій теології, що тріщить по всіх швах.

Священик зітхнув, легенько пом'яв мене за вухо, пробурчав:

— Юний модерніст! — І лагідно додав: — До завтра!

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Ранкова меса, жахлива сцена, що розігралася між Дюбе-ром і мамою, коли вона дізналася, що Прюдан відвіз Сімона на поїзд у Вілландро,— усе це витіснено з моєї пам'яті подіями, що сталися в Мальтаверні через кілька днів потому. Але з чого почати? Бачу себе на дорозі, одного звичайного вечора, на дорозі з Жуано. Здається, сходив місяць. У кожному разі, в моїх споминах панує місяць. Тиша стояла така, що, проходячи мостом, я чув, як біжить по старому камінні Юр. Легесенький лагідний хлюпіт. Усюди в цю пору, принаймні якщо вірити моїм улюбленим книжкам, єднаються живі істоти. Оскільки дано декорації, то має бути дана й п'єса. Чому ж я осторонь? Тому що даруються нам тільки декорації, решта — це вже наша справа, а я, я у вісімнадцять років не мав снаги. Снаги на що? Ні на те, щоб померти, ні на те, щоб жити. Я почув квакання жаби і згадав, як незадовго перед смертю моя бабуся (між іншим, свята жінка) сказала, що краще бути жабою під

каменем, ніж померти. Наче бути жабою під каменем — це не є вже щастя, наче існує більше щастя на світі, ніж тихо кликати свою самичку і злучатися з нею під камінням або в плетиві трав! Сьогодні мені здається, ніби я передчував, що вночі скоїться лихо. Річкова прохолода, яка війнула мені в обличчя, була подихом смерті... Але, може, все я просто вигадав.

Мама, загорнувшись у шаль, бродила алеєю. Певне, читала молитви, перебираючи чотки. Вона попередила мене, щоб я не галасував: Лоранові нездужається, і він ліг спати.

— Подумати тільки, що ти змушуєш нас жити в одній кімнаті, ніби в цій халупі кімнат бракує! Ніяк втямки не візьму, навіщо ти так робиш.

Вона не розсердилася. Тільки сказала, ніби виправдуючись:

— Ви ніколи не розлучалися.

— Цього хотіла ти, а не ми, у нас же з Лораном різні вподобання, нам нема про що балакати.

Мама вдалася до свого звичайного докору:

— Ти всіх вважаєш за дурніших себе!.. А ось хто справді дурень,— провадила вона несподівано люто,— так це Сімон. Подумати лишень, що він викинув за борт...

— Таж ні, нічого істотного він не викинув. При ньому залишилось усе, чого він навчився, його диплом бакалавра — все, чим він тобі зобов'язаний і з чого скористаються інші, якщо тільки це може тебе втішати.

— Не про це йдеться, ти добре знаєш!

— Але саме ця думка для тебе нестерпна. Ну, а доля Сімона тебе не дуже обходить, бо ти його не любиш. Не станеш же ти казати, ніби любиш Сімона? А навіть якби любила, ну, так, як заведено любити, як любить його пані Дюпор...

— Іди спати!

— Тоді б тобі було байдуже до безсмертної душі Сімона, бо ти любила б у ньому саме те, що смертне...

Вона підштовхнула мене до сходів:

— Іди, лягай тихенько, не збуди брата, і щоб більше я тебе не чула... Ця дитина вб'є мене.

Я заперечив, що рано ще лягати. Я прогуляюся парком.

— Одягнися. Буде з мене одного хворого. І як лягатимеш, не відчиняй вікна, Лоран кашляє.

— Він часто кашляє ночами,— сказав я.— Він кашляє уві сні.

— А звідки ти знаєш? За всю ніч ні разу не прокинешся.

— Я чув крізь сон.

Певен, що я цього не вигадав, пам'ятаю, як сам був вражений своїми словами і раптом відчув страх за Лорана; я хотів справити враження й несподівано став жертвою своєї ворожби, але тривога моя тривала лише кілька секунд. І ось я знову в молочному присмерку місячного вечора і такий самий, як завжди буваю в ту пору, стою і вбираю в себе дзюркіт Юра, і тихий шепіт ночі, схожої на всі інші ночі, і місячне сяйво, те саме, що омиє могильний камінь, під яким дотліватиме тіло, що колись було

мною. Час плине, як Юр, а Юр завжди тут, і пребуде тут вічно, і повік не зупине своєї течії... Хоч вий із жаху. А як же чинять інші? Вони буцімто й знати нічого не знають.

А втім, я теж не знав, що ця ніч з усіма її незчисленними тривогами... Але про це треба розповісти, нічого не вигадуючи, і скласти для Донзака докладний звіт, протокольний запис. Я вернувся додому. Було це за рік перед тим, як мама надумала провести у нас електрику. Горіла одна-єдина лампочка, почеплена над більярдом. Я взяв свічник і піднявся до нашої кімнати, розташованої над маминою, до кімнати хлопців. Простора кімната в два вікна; наші ліжка стояли узголів'я до узголів'я, отож ми з Лораном хоч і ночували разом, але навіть не бачили один одного, до того ж він звичайно вставав на світанні. Вечорами, як ми були ще дітьми, він засинав, сидячи за столом, і його часто відносили в постіль на руках. Останні два роки він, як усі казали, "бігав", і тепер я вже спав як убитий, коли він, тримаючи в руках черевики, нишком прокрадався до кімнати. А вранці, як я прокидався, Лорана вже і слід пропав.

Незважаючи на мамину заборону, я твердо поклав собі відчинити вікно — повітря в кімнаті було важке. Я не пізнав звичного запаху Лорана: від нього завжди йшов здоровий запах, хоча злегка віддавав псятиною. У хвороби свій особливий запах, і я його зразу відчув. Брат спав, він не хропів, але дихав важко. Я почав уже роздягатися, коли з'явилася мама в халаті, з заплетеною косою. Вона підійшла до ліжка Лорана, обережно помацала йому чоло й шию — він не прокинувся — і стиха сказала, що я не засну, а Лоран, може, потребуватиме її допомоги; краще вона ляже в мою постіль, а я піду до неї в кімнату. Я не змусив себе прохати і, навіть не глянувши на брата, спустився вниз, до маминої кімнати; вона була трохи менша за нашу, бо в одному кутку обладнано вбиральню, в другому — гардеробну, між ними утворився альков, де й стояло ліжко. Я з насолодою відчинив вікно і вклався в ліжко, де мене зачато. Дивна думка, чарівна і водночас нестерпна, я прогнав її під впливом звички, що збереглася в мене ще від моєї колишньої дитячої

нетерпимості, коли я вірив, що одна-єдина лиха думка ставить під загрозу наше вічне спасіння.

Щоб перемогти спокусу, я вдався до засобу, що допомагав мені непомітно поринути в сон: почав розповідати собі історію,— я завжди щось вигадував. Історія, яку я зараз придумав, дуже мені сподобалася. Того року я вперше прочитав у "Людській комедії" Бальзака "Розкоші і злидні куртизанок"; самогубство Люсьєна де Рюбампре 1 у в'язниці невимовно засмутило мене, і я перекомпонував його історію: Люсьєн де Рюбампре не був скомпрометований і не попав за грати. Карлосу Еррері повелося з його затією, він видурив у барона Нусінгена величезні гроші, потрібні для одруження Люсьєна з дочкою герцога Гранльє. Я здолав усі перешкоди. Завдяки підтримці герцога і Карлоса Еррери Люсьєн дістає посаду при посольстві в Римі, вінчання відбувається потай у капличці посольства, отож у Парижі ніхто нічого не знає, і все, що може зашкодити Люсьєнові, усунуто. Трохи згодом Карлос Еррера вирішує "померти" і знов обернутися у втеклого каторжника Жака Колле-на. Він удає, ніби його вразила злоякісна пухлина. Всі певні його близької смерті. Він лягає на операцію до приватного шпиталю у Швейцарії, залежного від його банди. Труп іншого оперованого видають за труп Карлоса Еррери, і Жак Коллен дає драла... А я сповзаю, западаю в глибокий, твердий сон, де роїться багато люду, і випірну з нього тільки вранці, коли перший промінь проб'ється до мене крізь жалюзі...

Але цього разу я прокинувся серед глупої ночі, почуваючи себе загубленим у чужому ліжку, від якого пахло мамою. Я подумав — щось сталося. Так, я зразу збагнув, що справа погана. На сходах лунали квапливі кроки, ніхто не турбувався про тишу, грюкали двері. Щось сталося нагорі, в мене над головою. З Лораном? Чувся дзенькіт мідниць і глеків, я заспокоївся: мабуть, його нудить. Я повернувся до стіни. Цієї миті зайшла мама, тримаючи в руці лампу, що яскраво освітлювала її велике сіре обличчя й розпатлані коси. Вона стала на порозі:

— Послухай, ліпше, щоб ти знав...

Лоран почав харкати кров'ю, і зупинити її ніяк не щастить. Доктор Дюлак і настоятель зараз при Лорані. Я поривався встати, але мама благала мене не підводитися з ліжка.

— Вранці ти поїдеш до панночок, у Жуано. Треба тікати, тікати,— провадила вона сама не своя.— Я зітхну спокійно, лише коли ти будеш далеко.

— Але ж Лоран...

'Люсьєн де Рюбампре — герой романів Бальзака "Втрачені ілюзії" та "Розкоші і злидні куртизанок", молодий талановитий поет. Його рятує від самогубства втеклий каторжник Жак Коллен, який під іменем іспанського священика Карлоса Еррери стає його покровителем. Одначе їхні спроби будь-якими засобами добитися для Люсьєна високого становища в суспільстві приводять до катастрофи, і Люсьєн накладає на себе руки у в'язниці.

— Ідеться вже не про Лорана, а про тебе.

— Але, мамо, Лоран? Лоран?

Вона стояла як закам'яніла, тримаючи лампу в руці, довге сиве пасмо вибилося їй на чоло. Вона дивилася на мене гарячковими очима.

— Молися за свого бідолашного брата, але перший наш обов'язок — ізолювати тебе. Дай Бог, щоб не було пізно. Як подумаю, що всі ці роки ти жив із ним в одній кімнаті, і в Бордо, і в Мальтаверні... І навіть минулої ночі ви дихали тим самим повітрям.

— А Лоран, мамо?..

— Ми зробимо все можливе й неможливе, ти сам розумієш. Завтра буде консиліум. Але краще, щоб ти знав...— Вона завагалася: — Лікар вважає...

Потім, урвавши себе, знову докладно почала говорити, як далі бути зі мною. Ніби лихо стосувалося тільки мене, ніби вся його вага й наслідки могли окошитися на мені одному. Я поїду, не взявши з собою ні білизни, ні одягу, лише в тому, що на мені; бо всі мої манатки в зараженій кімнаті.

— Я навіть не поцілую тебе на прощання, і, звичайно, ти не підійдеш до Лоранової кімнати. Та він і не в змозі... Краще, аби ти не бачив його таким востаннє...

— Ні, не востаннє, мамо, не востаннє!

— Так, так! Ти ж знаєш, я завжди сподіваюся найгіршого. Я піду приготую тобі каву. А ти ще полеж.

Я не пручатимусь, я чинитиму так, як вона захоче. Вона зуміла налякати дев'ятнадцятилітнього молодика, як лякала маленького хлопчика, щоб він слухався. Була в Мальтаверні кімната, ліжко, де помер наш дідусь, а в Бордо була кімната, ліжко, де помер наш тато. Тепер тут буде кімната, ліжко, де Лоран... Він вийшов раптом із своєї мізерності останнього учня в класі й почав у мені своє нове буття. Не пам'ятаю, щоб він коли вимовляв, бодай одне слово, де б не йшлося про припутнів, чи вальдшнепів, чи зайця, чи про його собак. Він готувався до Гріньйонської вищої школи але сільськогосподарська наука цікавила його не більше, ніж латина чи давньоєврейська мова. Він любив казати: "В нашій родині я буду селянин... " Але Мальтавер-ном він не цікавився.

— Ви все звалюєте на мене! — нарікала мама, хоча не

1 Національна сільськогосподарська школа в містечку Гріньйон, вищий учбовий заклад, заснований 1826 року.

стерпіла б, якби пхали носа в її справи, точніше, в наші, оскільки Мальтаверн належав нам, а вона була тільки опікункою.

Так витала моя думка, аж поки зупинилася, ніби спіткнувшись: "Тепер не буде нікого, окрім мене: я залишуся сам-один у Мальтаверні, я й мама". Так, це раптом спало мені на думку, але Бог мені свідок, я не зрадів, адже не могло бути, щоб мама не подумала про те саме, щоб вона з її маніакальною пристрастю до землі бодай невиразно цього не відчула. Вона поклонялася землі, але зовсім не так, як я, вона ненавиділа поділи... Донзак, для котрого я пишу, зрозуміє все без моїх пояснень; усе це ще не було для мене ясне тієї лиховісної ночі, нічого не було ще висловлено, ухвалено, визнано. На ті нічні години я ніби накладаю гратку моїх думок у тому зв'язку й послідовності, в якій вони склалися за наступний тиждень, який я провів у панночок, у Жуано.

Чекаючи світанку, я простягся одягнутий на маминому ліжку. Мама прийшла ще раз, але не переступила порога кімнати, вона принесла мені каву і сказала, що Марі Дюбер прасує мою білизну і збере для мене все необхідне. Мені зоставалося тільки поскладати книжки і свою писанину, як називала мама все, що я писав. Я задрімав. Крізь сон чув, як торохтіли колеса Дюберової бідки. Ввійшла Марі з тацею, запнута чорною старечою хусткою, сама вся чорна лискучою чорнотою курячих пер і взагалі подібна до курки своїм зляканим поглядом і ходою з підскоком. Після Сімонової втечі,— а Дюбери тут рук доклали — мама розмовляла з ними, лише щоб дати якийсь наказ. Марі запевнила мене, що Л оран зараз задрімав і пані від нього не відходить. Лікар викликав сестру з Базаського шпиталю. Марі примовляла: "Ah! Lou praou moussu Laurent! 1 У Дюберів улюбленцем був він: "Ah! Lou praou!"

Ніколи собі не пробачу, що втік з рідного дому, так і не побачивши умирущого брата. Мама була на чатах і не допускала мене до кімнати, а все ж я зазирнув у прочинені двері і при миготливому світлі нічника на

мить побачив пересунуті меблі, розкидану жужмом білизну. Я скорився. Все сталося так, як вирішила мама. В дев'ятнадцять років я дозволив їй ставитися до мене, як до немовля

1 Ох! Бідолашний пан Лоран! (Діал.)

ти. Я мляво заперечував, вона навіть не слухала. Вона казала:

— Тільки-но минеться криза, ти його побачиш. Обіцяю тобі. Я пошлю по тебе. Ти побалакаєш із ним віддалеки, все буде гаразд. Ми влаштуємо його в садку, на осонні. Сосновий ліс у таких випадках найкорисніше.

Ах! Цей вересневий ранок, запах туману... Я-то не вмру, я житиму. Мама уже надіслала панночкам листа, попередивши про мій приїзд і повідомивши про наше нещастя. Панна Луїза і панна Аділа чекали на мене розгублені; радість від мого несподіваного приїзду, співчуття, горе — все переплуталося. Проте радість переважала, надто у панни Аділи, призначеної на самотнє животіння поряд з глухою сестрою, "котра все розуміє з поруху вуст", за сім кілометрів від містечка, в цьому загубленому куточку, де уривалася єдина дорога, а далі аж до океану стелилися просторі безлюдні ланди. Одна з найстаріших ферм край безмежного просяного поля,— мені любо думати, що ми також родом з такої ферми. Цього ранку жайворонки заливалися над полями, жайворонки, що їх уже ніколи не стрілятиме Лоран. Ще до схід сонця мені відчинили простору кімнату, де відгонило цвіллю; там, як я знав, батько панночок, розорившись, укоротив собі віку, але ніхто не знав, що я про це знаю. Я розклав на столі бреншвігового Паскаля, передрук "Чину" Моріса Блонделя, що його мені позичив Донзак, "Матерію і пам'ять" Бергсона і, й одразу пішов копатися в книгозбірні "спільної вітальні", що, бувало, з дитинства давала мені таке щастя, якого не зазнати тому, хто не спізнав великого дива читати, коли ніщо надворі не здатне збаламутити гладкої поверхні літнього дня канікул, коли реальний краєвид зливається з уявним, і навіть запах дому проходить у

тебе і лишається там навік, на довгі, довгі роки, хоча вже й самого дому не існує.

Не Бергсона я читав тепер, не Паскаля, не "Аннали християнської філософії", а "Дітей капітана Гранта", "Таємничий острів", "Безрідного" 2. А все ж Лоранова кімната в трагічному світлі нічника, така, як я побачив її в прочинені двері, не йшла мені з ума. Я не забував про неї ані на хвилину, в ній я черпав свою тугу, своє горе, але, може,

1 "Матерія і пам'ять" (1896) — праця французького філософа Анрі Бергсона (1859—1941), згідно з якою головним знаряддям осягання дійсності є не логічний розум, а інтуїція.

2 "Безрідний" (1878) —популярна повість для дітей французького письменника Гектора Мало (1830—1907).

також і щастя відчувати свої дев'ятнадцять років і життя, що б'є через вінця.

Я почув, як панна Аділа, призвичаєна, говорячи з сестрою, репетувати на все горло, сказала куховарці:

— Якщо станеться нещастя, от буде завидна партія — пан Ален із його трьома тисячами гектарів...

— Го-го! Воно-то так, але поки жива його мати, господинею буде вона...

— Замовкни! — гримнула панна Аділа.— Його мати й так має чимало свого добра, замалим не тисяча гектарів, дім у Ноайяні та й готівкою — кури не клюють!

— Так, але...

Я вийшов, щоб більше нічого не чути. Лоран був живий, він жив. Мама любить нас обох. Пополудні приїхав пан настоятель — повідомити новини:

— Твоя мати, як завжди, подиву гідна. Півночі вона не відходила від Лорана, щоб сестра-жалібниця могла поспати. Вона вирішила не бачити тебе навіть оддалеки. Вона йде на цю жертву. На жаль, чекати лишилося недовго.

Вперше того дня я почув фатальні слова: "Скачущі сухоти". Я відчув, як віддаються в мені ці скоки, що назавжди несуть мого старшого брата в пітьму, куди подамся за ним і я, не скоком, а ходою; але хоч як би я повільно йшов, усе одно зрештою скидатимуся на старигана з Лассю із моїми трьома тисячами гектарів і зграєю нетерплячих спадкоємців, котрих я ненавидітиму так само, як він, і гнатиму від себе геть. Жах власності. Власність — абсолютне зло. Що робити, як позбутися її? Я охоче зрікся б усіх благ світу сього, але тільки не самого світу, тільки не поганської радості, що нею я упивався того дня під дубами Жуано, поки мого брата несло скоком у ніч, що їй не було кінця-краю.

Назавтра я нежданo-негадано навіч побачив у панночок мікроб власності: огидну десятилітню дівчинку, Жаннету Серіс, їхню спадкоємницю, котра під цим титулом приїздила в гості до панночок і приймала поклоніння фермерів. Найбезглуздіше було те, що це страшидло, єдина дівчинка в родині, рано чи пізно успадкує один з найбільших маєтків наших ланд, де власність панночок загубиться, мов крапля води в морі. Але для цих ненатлих пожирачів землі кожен гектар ішов у рахунок. У мене Жаннета викликала жах. Бліда, аж сіра, ластата дівчинка,— здавалося, і замість очей, безвіїх і безбрових, поблискують дві з її

незчисленних веснянок. Круглий гребінець притримував над чолом зачісані назад ріденькі коси. Дітей фермерів приводили до неї гратися. Вони слухалися її, як мужицькі діти маленьких бояр за кріпацтва. Назавтра, прокинувшись, я почув, як панна Луїза кричить панні Аділі:

— Та між ними невелика різниця, менше десяти років. Він почекає!

Панна Аділа, либонь, відповіла тільки губами, я нічого не почув. Глуха репетувала й далі:

— Без дозволу матері він не одружиться. Чекатиме, скільки треба...

О Боже! Поговоримо про мене і Жаннету. Про це подей-^ кували в околиці, як колись про заручини французького дофіна й іспанської інфанти. Але цього разу мали на увазі мене самого; Лоранові ця небезпека вже не загрожувала. В тому, що для мами все вирішено, я не мав сумніву. А тут ще й дівча за мною бігало, це страшидло, зі мною загравало. Отже, й воно про це думало. Саме в ті дні я вперше засоромився свого неуцтва, своєї байдужості до всього, що торкалося соціального питання. Я поклав собі прочитати Жореса 1, Геда 2, Прудона 3, Маркса... Для мене це були тільки імена. А все ж, що таке власність, я знав краще, ніж вони. Хай би навіть вона була злодійство 4, на це мені начхати, але вона розтліває, збезчещує людей.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Через два роки я починаю в Бордо нового зшитка. Першого Донзак випрохав у мене й повіз до Парижа, де він уступив до кармелітської семінарії5. Задля нього я знову

1 Жорес Жан (1859—1914) — діяч французького і міжнародного робітничого руху, фундатор французької соціалістичної партії, борець проти мілітаризму.

2 Гед Жюль (справжнє ім'я Матьє Базіль, 1845— 1922) — діяч французького та міжнародного робітничого руху, один із засновників Робітничої партії і один із лідерів II Інтернаціоналу.

3 Прудон П'єр-Жозеф (1809—1865)—французький соціаліст, теоретик анархізму.

4 Мається на увазі відоме визначення з першої праці Прудона "Що таке власність?": "Власність — це злодійство".

5 Семінарія Католицького інституту, розташована в колишньому монастирі кармелітів на вулиці Вожірар у Парижі

вирішую . вести далі цього щоденника. Щоденника? Ні, це стрункa впорядкована розповідь про те, що я черпав день у день у нашій з мамою історії протягом двох років. Але передовсім це спроба з'ясувати, ким же я став по Лорановій смерті.

Ким я став? Чи став я іншим? Хлопець двадцяти одного року, котрий готується в Бордо на диплом ліценціата словесності, чим різниться він од підлітка, яким я був колись? Він той самий і приречений залишатися тим самим, якщо тільки я не помру молодим, як Лоран. Стариган із Мальтаверна, котрий живе в мені, посяде в негласній історії великих ланд місце старигана з Лассю, але і в вісімдесят років він залишиться таким самим, яким я є тепер, а якийсь хлопець-поет 1970 року буде здалеку дивитися на нього, завмерлого на порозі й обернутого в камінь.

Лоранова смерть змінила не мене, а мій побут. Кілька місяців я жив як сам не свій. Мама все взяла на себе, дбаючи тільки про моє тілесне здоров'я. Я мав "затемнення в лівій легені". Вона не заспокоїлася, поки не добилася для мене звільнення од військової служби. Я був радий, хоча паленів із сорому. Зрештою я ще більше здичавів і злився на маму. Вона ж, здихавшись нарешті своїх тривог, що день то більше припадала душею до Мальтаверна. Цього року ми придбали авто, марку "діон-бутон", і вона раз у раз вирушала в село на кілька днів. Відстані більше як не існувало. Ще торік, щоб попасти до Мальтаверна поїздом, доводилося двічі пересідати. Вже під склепінням Південного вокзалу ми відчували себе відірваними од дому. Великі ланди, єдина моя

батьківщина, були далекі, мов зірка. А тепер я знав, що вони починаються одразу, як виїдеш з Бордо, і по шосе, якщо не підведе мотор і ми не розіб'ємося, можна за якихось три години подолати сотню кілометрів, що відділяють Бордо від Мальтаверна.

Я пишу про що завгодно, аби не торкатися болючої рани, що все ятрилась після смерті Лорана. Що сталося між мамою і мною? В чому я можу дорікнути? Вона все бере на себе, звільняє мене від усього. Коли вона, як тепер, перебуває в Мальтаверні, я маю в Бордо волю, невідому жодному студентові — куховарка і лакей до моїх послуг. Якщо я не здатний скористатися з цієї волі, то вже ніяк не мамі я повинен дорікнути.

— Чому в тебе нема друзів? Чому ти відмовляєшся від запрошень або підпираєш стіни замість танцювати?

Я не танцюю тому ж, чому не полюю. Це те саме...

Ні, зовсім не те саме. Те, що я зараз розповім, уже пережите, а не історія в її становленні, хоч історія все ще триває. Донзак зуміє уловити різницю між витлумаченим і обробленим мною документом і тим, що день у день, сторінка за сторінкою прибирає лик неминучої долі. Донзак зуміє витлумачити брехню, що нею обертається моє замовчування, і без мого відома перетворить її в правду, ту правду, яку я сам хотів би вирвати з себе, якої я домагаюся із страшною для мене пристрастю, страшною тому, що йдеться про маму, бо я її поступово викриваю; і в міру того, як розкривається її правдивий образ, мені стає лячно.

Але нині я вже не сам. Я більше їй не підвладний. З'явився хтось. Хтось. Усе почалося у книгарні Барда, в Пасажі, що з'єднує вулицю Сент-Катрін з майданом Комедії. Я не зразу набрів на цю похмуру печеру, захаращену книжками. Мій книгар був Фере, на Інтендантському бульварі. У Барда видання "Меркюр де Франс" 1 займали краще місце.

Письменство тут було в пошані. На вітрині лежали збірки сучасних поетів.

Я заходив сюди дорогою з університету майже щодня відтоді, як я побував тут уперше, і гортаючи нову книжку — "Іморалість" 2, так захопився читанням, що здригнувся з несподіванки, почувши в себе над вухом жіночий голос:

— Навіть якщо у вас нема зайвих грошей, раджу вам її купити. Це перше видання, а перші видання Андре Жіда...

Я звів очі й побачив у присмерку цієї печери панну Марі, що продає книжки і взагалі порядкує всією книгарнею (сам Бард сидить за касою, а Балеж, горбатий прикажчик, робить усю чорну роботу). Панна Марі в своєму чорному халаті намагається бути непомітною, але тільки не для тих, на кого кине вона погляд, як, скажімо, того першого дня на мене. І який погляд! Ніжний і водночас насмішкуватий

1 Видавництво, засноване наприкінці XIX віку групою письменників символістського кола, спеціалізувалося в основному на творах сучасних авторів.

2 "Іморалість" (1902) — роман французького письменника Андре Жіда (1869—1951), що справив великий вплив на багатьох письменників початку XX віку.

і моторошно проникливий. її привабило й зворушило в мені, як усіх, хто мене любить, саме те, що відштовхувало решту. Проте я ошукав її, сам того не бажаючи. Я так люблю книжки і так мало їх купую, я так довго вагаюся, перш ніж наважитися на купівлю — одно слово, я так нездатний витратити хоча б франк, та ще й так погано вдягаюся — завжди в тій самій краватці стрічкою, що вона прийняла мене за бідного студента. Згодом я дізнався, що її все-таки здивувало моє пальто, хоча вже добряче обшарпане, але явно пошите на замовлення, і дорога

шкіряна тека з ініціалами. Але важко було уявити, що я маю кишенькові гроші. Вона подумала, що я син якихось зубожілих або скупих сільських мешканців, і відклала для мене кілька перших видань.

— Заплатите наступного місяця,— сказала вона.

Я не став її переконувати в протилежному і, звичайно, не з лихої спонуки. Можливо, то був сором? Ні, скорше, щастя почувати себе любленим за самого себе, знати, що можу подобатися такій чудовій дівчині, яка й не підозрівала в мені спадкоємця Мальтаверна. В ті рідкі вечори, коли мама посилала мене подивитися, як танцюють інші, я добре знаю, що всі позирають на мене тим самим поглядом — невидимий ярличок, наліплений до мого смокінга: тисячі гектарів ланд, нерухоме майно. Та сама покірна усмішка в усіх, ті самі спроби побалакати "про те, що вважається цікавим". А уявлення цих ідіоток про "інтелектуала"!.. Ні, навіть думати про це не хочеться. Досить, якщо Донзак зрозуміє, яким несподіваним щастям від першого ж дня стала ця дівчина, що з такою любов'ю дивилася на бідного, як їй здавалося, студента. Моє небажання виходити разом із нею на вулицю — про це дізнавсь я згодом — вона пояснила побоюванням скомпрометувати її, таким ангелом я їй видавався; потім ми немало посміялися з цього. Але справжньої причини я їй не відкрив та й сам не дуже був її певен. Річ, звичайно, була і в тому, що досить нам вийти з темного грота книгарні, як міф про бідного студента розвіється, але головне було те, що я не відділяв Марі від книгарні, з якою сам поєднав її, так само як не відділяв панну Мартіно від її скакуна.

Я був захищений від неї і водночас міг тішитися нею, немовби бачити її в чарівній півтемряві книгарні вже само по собі було для мене втіхою. Тут не поставала переді мною ні одна з тих мерзенних проблем зовнішнього світу, що їх, звичайно, я не годен був розв'язати.

Така ситуація могла б тривати безконечно, хоча б тому, що Марі сама її прийняла: вона відповідала тому образові, що його вона витворила в серці своєму, тій самій властивості, яку вона називала "noli

me tangere" К Якби не випадкова^ зустріч... Але я не вірю в випадок, а збіги, мабуть, доводять, що в нашому житті й справді все наперед визначено.

Хоча душею книгарні Барда була Марі, господар і Балеж не схвалювали, що вона дозволяє багатьом клієнтам, а я був у числі постійних, порпатися в книжках, які вони не купували. Завдяки їй книгарня набула вигляду описаного в романі Анатоля Франса "Під берестами" книгарні Пайо, де пан Бержере щодня сходився зі своїми друзями. Марі розповіла, що їй довелося особливо палко боронити мене і ще одного молодого вчителя з Таланського ліцею, котрий проводить у Барда всі вечори щочетверга, в єдиний свій вільний день. Саме того дня я ніколи не приходив до Барда: четвергами книгарня була напхом напхана.

— Він такий самий відлюдько, як ви, він ні з ким не знайомий.

— Але ж він знайомий з вами,— заперечив я не без досади.

Ця досада викликала в неї усмішку, вона подумала, що я ревную. Чи було це так? У кожному разі, я відчув ревнощі, одразу напустив на себе стражденний вигляд: я гадав, що закохуються механічно, так само, як, за Паскалем, стають істинно віруючими.

Мене турбував вік незнаного суперника. Він був на кілька років старший за мене. Він будив у неї жаль цілковитою своєю самотою і безнадійною гіркотою, що пробивалася в його мові,— здавалося, в юності він зазнав якогось непоправного нещастя. Вона говорила про нього зі співчуттям, і це співчуття зростало в міру того, як зростав мій сум, цього разу щирий, я справді засумував, і скоро Марі не витримала. Ми були з нею самі, сховані від чужого ока полицею з держаними книжками. Вперше вона взяла мою руку й затримала її в своїй.

— Подумати лишень,— сказала вона,— я навіть не знаю, як вас звати. Я знаю тільки першу літеру, я бачила

1 "Не торкайся до мене" (латин.) — слова Христа (Євангеліє від Іоанна, XX, 17), звернені до Марії Магдалини, яка побачила його після воскресіння; вживаються для означення чогось сокровенного, що можна осквернити доторком.

ініціали на вашій течці. Які ж імена починаються на "А"?.. Вас же звати не Артур, не Адольф? А може, Август? Або Августін?

Я майже торкався вустами її маленького вушка. "Ален..." — прошепотів я, ніби йшлося про велику таємницю, і вона повторила: "Ален", наче боячись забути.

Я запитав:

— А як ви мене називали, коли думали про мене?

— Ніяк не називала. Ті дні, коли ви не приходили, я думала: "Сьогодні ангел не прийшов..."

— Ах! — зітхнув я.— І ви також?

Я згадав те надвечір'я в Мальтаверні, коли Сімон сказав мені: "Ви ангел!" Так, я подумав про нього саме тієї миті, коли він от-от мав знову воскреснути в моєму житті! Мені самому це здається таким чудним, що я підозрюю: чи не вигадав я, сам того не усвідомлюючи, цю історію й так складно її побудував? Таж ні, все сталося саме так. Пам'ятаю, я кинувся до виходу, навіть не попрощавшись, а Марі йшла за мною, промовляючи півголосом:

— Що з вами? Що з вами? Я не хотіла вас образити...

— Дівчата не люблять ангелоподібних хлопців,— сказав я. (Ми стояли з нею поруч на порозі. Ні одного покупця в книгарні вже не було.) — А втім, вони мають рацію.

— Тому що є злі ангели?— запитала Марі. Вона силувано засміялася, намагаючись розвіяти хмарку, що виникла між нами.

— Ні, злого ангела вони б любили. Він завдав би їм страждання...

— То вже як яка дівчина,— сказала вона.— Мені ніколи не подобалися грубіяни. Я завжди їх боялася.

— А я здаюся вам безпечним.

— Ви ображаєтеся на кожне моє слово.

— А цього вчительочка з Таланса, що приходить щочетверга, ви не боїтеся?

— Ах! То це через нього ви мордуєтеся? Бідолаха він, я з усієї сили стараюся, але, здається, марно, приховати від нього огиду. Я навіть силую себе брати його за руку, мені навіть вдається втримати її на кілька секунд у своїй. Ви навіть не повірите, але в нього по шість пальців на кожній руці. Якби ви знали, як гидко торкатися до цього м'якого наросня, до цього хрящика, бр-р...

Спершись на вітрину, я запитав:

— Сімон? Він у Бордо?

— Ви його знаєте? Звідки ви його знаєте?

— А вам відомо, що й на ногах у нього також по зайвому пальцю? Ну що ж, Марі, в четвер скажіть йому, що одного вашого відвідувача звати Ален і що він ангел, тоді ви узнаєте все про мене, про мою матір, про моє дитинство, звідки я родом,— Сімон Дюбер теж із тих місць. Сам я сьогодні не стану балакати з вами про нього, я не можу цього зробити, не втаємничуючи вас у всі подробиці мого нещасного життя, та й це мені не до снаги. Хай уже він розчистить дорогу... А я тільки доповню його свідчення. Після того, як він усе розповість, мені легше буде ввести вас у цю історію, яка, власне, нікому не цікава.

Вона прошепотіла:

— Окрім мене.

Потім я вислухав те небагато чого, що вона знала про Сімона. Він не витримав життя в Парижі і, щойно захистивши диплом, дістав з допомогою впливових патронів, якими дуже пишався, призначення до Бордоської округи.

— Але він запевняє, що тут йому самотність давалася взнаки ще дужче, ніж у Парижі, якби він не спіткав мене.

— А до своїх рідних він не їздить?

Про це вона нічого не знала. Він ніколи не говорив про рідних, ніби соромився їх. Я подумав, що коли б він приїхав до Мальтаверна, то моя мати не могла б не знати про його приїзд. Я сказав "До побачення!", штовхнув двері. І раптом подумав про майбутній вечір і здригнувся. Все, що заважало мені виходити на вулицю разом із Марі, зникло без сліду. Невдовзі вона все дізнається про мене і мою родину. Я навіть запитав, чи вона вільна, я сказав:

— Не залишайте мене самого сьогодні. Мама в селі. Вона кинула мене. Я вам усе розповім.

Мені хотілося стурбувати Марі, але її радість заглушила всякий неспокій. Вона попрохала провести її додому:

— Я забіжу на хвильку, тільки попереджу матір і переодягнуся.

Крамниця зачинялася за півгодини. Ми домовилися зустрітися біля Великого театру.

Було то перше моє побачення, і йшов мені двадцять другий рік! Сьогодні ввечері я буду не сам. Я зайшов до кав'ярні й зателефонував Луї Ларпові, нашому камердинерові, що запросив на обід приятельку. Уявляю собі його подив. "Даму, пане Алене?" — "Так, даму". — "Боюся, що приготовано тільки один біфштекс для вас, пане". —

"Відкрийте бляшанку паштету і подайте пляшку вина, на свій смак".

Я чекав у тумані, перед дверима одноповерхового будинку на вулиці Егліз-Сен-Серен, де мешкала Марі, поки вона перевдягалася. Коли вона вийшла, це була вона й не вона, визволена з темної книгарні від своєї роботи, а я вперше в житті гордо виступав, нічим не відрізняючись від інших молодих хлопців того листопадового вечора, що назавжди залишив у мені свій аромат. Я квапився попасти на майдан Гамбетти1 та Інтендантський бульвар — чи я наважуся признатися? — так, щоб мене побачили з цією молодою жінкою. А все ж запитав у Марі:

— Ви не боїтеся, що вас побачать на бульварі в товаристві молодика? А то ми можемо піти в обхід завулками...

Вона засміялася:

— О! Я, знаєте... Швидше я можу вас скомпрометувати... Я сказав, що ми родом із Базаса 2 і в Бордо у нас мало

знайомих. А все ж треба було за десять хвилин дороги до вулиці Шеврюс, де я мешкав, підготувати її до розкішного помешкання, до камердинера.

— У нас дві тисячі гектарів соснового лісу, ось що! — бовкнув я по-дурному. Ця цифра, здається, не справила на неї враження. Я додав ще немудріше: — Не рахуючи решти.

— Хвалитися тут особливо нема чим.

— Я не хвалюся, але я приховував це все від вас. А зараз треба ж вас попередити.

— Ні, Алене, це міняє все. Я не обідатиму в домі вашої матері, коли її немає і без її відома. Я поведу вас до маленького ресторанчика в порту, до Ейрондо.

Я заперечив, що це неможливо, що я телефонував додому, замовивши гідний такої гості обід.

— Ну й що, ви можете зателефонувати від Ейрондо і скасувати своє розпорядження.

— Ви не знаєте Луї Ларпа, нашого камердинера. Я ніколи не зважуся... Він відкрив бляшанку паштету. Для нього це священнодійство. Крім того, я ненавиджу телефон. Я подзвонив задля вас, але ніколи до нього не звикну. Я майже ніколи не телефоную.

1 Майдан, названий на честь Леона-Мішеля Гамбетти (1838—1882), французького політичного і державного діяча.

2 Б а з а с — назва місцевості між річками Гаронною та Сіроном в окрузі Жіронда.

— І вам не соромно?

— Так, соромно. Мама завжди каже: "Хоч за якого розумника ти себе маєш, ти просто жалюгідний боягуз".

— Бачу, я з'явилася вчасно.

— Ви мене зневажаєте...

— Ні, чому ж? Незважаючи на ваші тисячі гектарів, ви ніколи не примиритеся з цим світом, ви ніколи не станете одним із них... Я зустрічаю їх у книгарні, правда, небагатьох: адже читати вони не люблять. Але інколи трапляються відвідувачі, котрі збирають рідкісні видання. Я спостерігаю їх; книжковий прилавок — це наче барикада! Я їх вислуховую, нишком наглядаю за ними, я їх знаю.

— Але мене, Марі, ви не знаєте. А коли узнаєте...

Ми сиділи в найдальшому куточку ресторанчика — колись тут, певне, була матроська корчма, а нині сюди забігали попоїсти черепашок, міног або — в грибний сезон — білих грибів. Марі підійшла до стойки, щоб подзвонити до мене додому. Вона вернулася, сміючись, аж заходячись, я не думав, що вона вміє так сміятися:

— Заспокойтеся! Я чула, як камердинер гукнув куховарці: "Він усе скасовує! Добре, що я не відкрив паштету!" Ну як, заспокоїлися?

— Я просто смішний,— промовив я жалісно.

Коли я міркую про цей вечір, мене вражає моє жадібне прагнення вилити свою душу — нескромність, з якою я без упину говорив про себе, неначе цій молодій жінці чи дівчині, котрої я зовсім не знав, не було чого розповісти мені про своє життя, неначе само собою зрозуміло, що з нас двох інтерес становив лише я один. Вона слухала мене цілий вечір, не

ставлячи інших запитань, окрім тих, яких я потребував, щоб остаточно звільнитися від того, що мене душило.

— Сімон Дюбер вам розповість більше, ніж наважусь я сам...

— Якщо хочете, я не говоритиму з ним про вас.

Я заперечив, що, навпаки, хотів, щоб наш ворог — а він став нам ворогом — описав Мальтаверн у найчорніших барвах.

— Про мене, між іншим, він не скаже поганого, принаймні як тільки сам не змінився: мене він любив.— Помовчавши, я запитав: — Признався він вам, що вчився в семінарії, що носив сутану?

— А, тепер я розумію, чому в нього такий неприкаяний вигляд. Жерці товкли й місили його, а потім викинули на звалище...

Я завагався, перш ніж запитати:

— Марі, чи існує для вас релігія?

— А для вас, Алене? Я запитую, хоча й знаю відповідь.

Звідки вона знала? Я перепитав:

— Але ви, Марі? Вона сказала:

— Я — то нецікаво.— І додала: — Для мене гра скінчилася, всі мої карти бито — мені двадцять вісім років. Відкриваю вам свій вік, щоб ви не подумали, наче я здатна мріяти про вас.

Я запитав:

— А чом би й ні? — і раптом підхопився, ніби в паніці: — Ходімо звідси!

— А рахунок, мій любий Алене?

Коли ми вийшли на вже безлюдну набережну, де назустріч нам попадалися самі лише непевні типи, мені закортіло швидше вернутися на майдан Комедії. Вечорами траплялося чимало нападів на вулицях, а надто після півночі. Марі сказала, сміючись, що я випив сам трохи не цілу пляшку марго, і тому вона не надто йме віри всьому, що я набалакав про Мальтаверн.

— Ні, вірте мені, Марі. А втім, ви самі переконаєтесь, такої історії ніхто не може вигадати, до того ж Сімон вам усе підтвердить. За життя мого брата я думав, та й решта думала, що улюбленцем у матері був я. Моє щастя було в тому, що я в це вірив. Коли Лоран нас покинув, мені спала ганебна думка, і я повертався до неї не без утіхи: я~подумав, що тепер залишилися тільки вона та я. Так, я був здатний на таку думку: тепер більше ніхто не стане між нами. Але все пішло по-іншому. Невдовзі я переконався, що ніколи, ні в одну мить мого життя я не був такий далекий від неї, що ніколи ще ми не були такі чужі одне одному. Але не людина стояла між нами, ви не повірите — між нами стояла власність...

— Яка власність? — запитала втомлено Марі більше з ввічливості, ніж із цікавості.

— Наша, я хочу сказати моя, бо Мальтаверн дістався нам від батька, а тепер я успадкував і Лоранів пай. Але мама порядкує всім, я передав їй мої права, вона почуває себе повновладною господинею. Звичайно, я знав її любов — не до землі, в тому значенні, в жому люблю її я, а до власності...

— Який жах! — сказала Марі.

— Ні, це не так ницо, як ви гадаєте. Це прагнення владарювати, прагнення правити безмежними просторами...

— ... Правити рабами. Ви зберегли рабство. О, проведіть мене додому. Я боюся вертатися сама...

— Але ж я, Марі, в усій цій історії я тільки жертва. Звичайно, я проведу вас, та, прошу, вислухайте мене: за життя Лорана, поки ми були дітьми, мамина пристрасть до власності не так впадала в вічі. Мама була нашою опікункою, вона вважала своїм прямим обов'язком дбати про землю. Я думаю, головне, що змінило наші взаємини по братовій смерті, була певність того, що тепер поділу не буде, що імперія залишиться непорушна.

— Це страхіття!

— Ще страшніше, ніж ви собі уявляєте. Один наш сусіда в Мальтаверні, Нума Серіс, далекий наш родич, має найбільший маєток в околиці після нашого. Він удівець, дружина його померла з горя, він її звів зі світу...

— З горя не вмирають,— роздратовано сказала Марі.

— Як витримує Нума Серіс аперитиви, коньяки й вина, що їх поглинає з ранку до вечора і має за єдину свою втіху,— ця таємниця мене мало обходить. Але я завжди дивувався, навіщо до нього їздить мама. Вона запевняла, що потребує його поради в продажу лісу чи в суперечках з орендарями. Але невдовзі я відкрив, що зв'язує її з цим мерзенним типом. Він має дуже противну дочку, яку ми ненавиділи, Л оран і я. Звати її Жаннетою, але інакше, як Вошка, ми її не називали. Пригадується, Лоран незадовго перед смертю сказав: "Мені поталанило, я надто дорослий, щоб одружитися з Вошкою. З Вошкою одружишся ти". І злий жарт несподівано обернувся прямою загрозою...

— Чому ж загрозою? Ви ж бо не маленьке дівча, котре силоміць віддають заміж. Признайтесь щиро: в душі ви почасти спільник вашої матері, що й сам мріє про цю огидну спілку, і його, цього спільника, ви й боїтеся.

Ми стояли перед її дверима. Марі тримала в руках ключа. Вона сказала:

— До побачення, Алене. Не приходьте до книгарні перед п'ятницею. Напередодні я побачуся з Сімоном Дюбером. Можливо, все мені здасться іншим.

Двері грюкнули. Я зостався сам на тротуарі, на цій вузенькій вуличці в кварталі Сен-Серен. Я примостився на східці ґанку, і, спершися ліктями на коліна, заплакав. Мій розпач не був удаваний, але, щиро кажучи, усе-таки був грою. Я упивався власним болем. І все ж справжні сльози текли у мене крізь пальці, справжні ридання я даремно намагався стримати.

Двері позад мене прочинилися. Я схопився. Марі з'явилася на порозі з лампою в руках. Вона ще не встигла скинути капелюшка. Вона сказала:

— Добре, що я побачила вас у прозурку.

Вона повела мене за собою, попередивши, щоб я не галасував, хоча спальня її матері й виходить у двір. Ми ввійшли у вузьку кімнатку, очевидячки, вітальню. Там було холодно й тхнуло пусткою. Крісла ховали покрівці. Навіть люстру запнуто серпанком. Марі посадила мене поряд із собою на канапу. Я все плакав, і вона сказала:

— Яка ви ще дитина! Вам навіть не п'ятнадцять, вам десять років! Так і хочеться запитати: "Ну як, минулося це страшне горе?"

Вона перша обняла мене. Я уткнувся обличчям у ямку її плеча біля шиї. Вона не ворушилася, наче боялася сполохати птаха, що сів їй на палець, і я був вражений раптовим спокоєм і щастям. Я робив перші несміливі кроки. Я дозволив нарешті себе "торкнути" в прямому значенні цього слова. Я погодився більше не бути "недоторканим". Спершу вона втерла мені очі своєю носовою хусточкою, потім торкнулася до них губами і поклала на них свою прохолодну долоню. І тихенько попестила мою щоку, більш нічого. Я знову почав говорити, а вона терпляче слухала:

— Мені соромно,— сказав я,— що у вас склалося таке погане уявлення про мою бідолашну матір. Я сам бачу, що багато чого в цій історії непереконливе. Як пояснити вам, хто така моя мати? Єдиний раз, коли я наважився сам заговорити про її наміри щодо цієї маленької Серіс, викласти їй причину моєї огиди, вона не захотіла навіть вислухати їх. Вам це здається неймовірним, але вона щиро переконана, ніби все, що я називаю фізичним коханням, не існує для людей особливої породи, до якої належимо ми, вона і я, що все це вигадки авторів романів, а насправді є лише обов'язок, покладений на жінку Творцем для продовження роду і вдоволення скотського бажання чоловіка; вона призналася, що для неї це найнезбагненніше в створеному Господом світі. Я погодився, що таке тісне єднання душі, яка прагне до Бога, з тваринною плоттю здатне привести дух на край безодні. Мама бурхливо запротестувала, запевняючи, що це випробування і через нього християнинові належить пройти, а насамперед не треба піддаватися спокусі, читаючи про це в книжках, що заповнили все моє життя. "Але ти мій син,— додала вона,— я знаю тебе і не маю сумніву, що ти відчуваєш таку саму огиду до всього цього... Ти ще не можеш збагнути..."

І тоді я подумав про свого батька, котрого не знав, найлагіднішого, найтихішого з усіх людей. Я прошепотів: "Бідний тато..." Вона відповіла ледь чутно, не простивши йому нічого: "О! Присягаюсь тобі, він не милував мене. Я ніколи не ухилялася". Я повторив: "Бідний тато". По мовчанці, пам'ятаю, я запитав у матері, чи не мучить її сумління, що

вона зичить цю нещасну Жаннету такому чоловікові, як я, котрий напевне її цуратиметься. "Але ж, дитино моя, це щастя для неї! По тому, як вона народить тобі сина, ти даси їй спокій, і вона пишатиметься, що завдяки їй створено маєток, найбільший в околиці, з найро-дючішою землею. І маленька Серіс зможе зробити добро всім підвладним їй людям, а це єдина законна втіха, дозволена жінкам нашого кола..."

Бідна моя мати! Марі здивувалася, чому я не сказав матері, що таке поклоніння землі неприпустиме для такої ревної християнки, як вона.

— О! Тут у неї досить резонів, та й виконання обов'язку виправдує все. Зло для мами полягає в сласності, що її вона ніколи не спізнавала, вона називає її хіттю і відчуває до цього огиду. їй і в голову не спадає, що гріх може бути пов'язаний з гордотою володіння і влади. Чи вона читала коли-небудь, тобто я хочу сказати, чи задумувалася над деякими словами Господа, що кидають мене в дрож... Ні, неправда: я дрижу не більше, ніж вона.

Нараз ми обоє замовкли. Нарешті я прошепотів:

— Що сказала б мама, якби нас побачила?

— Тобі не холодно?

— Ні, з тобою тепло, мов у кубельці. Марі стиха озвалася:

— Перше "ти", що промовили любі уста К.. Я поправив:

— Перше "так"...

1 Рядки з віршів "Невермор" та "Бажання", що входять до збірки "Сатурнійські поеми" французького поета Поля Верлена (1844—1896).

Минув ще якийсь час, вона відкинула моє волосся з чола і припала до нього губами: тепер настала моя черга нагадати їй Верленові вірші:

— "...іноді вас в чоло цілують, як дитину".

Ми сиділи, не ворушачись. Нараз вона випросталася й оповила мою голову руками:

— Облиш її! Так, твою матір, кинь їй, віддай їй усе й живи сам.

Я сумно відповів:

— Ніхто не може зробити так, щоб усе перестало бути моїм.

— Ти — власність своєї власності. Ти будеш Вошчиним чоловіком!

Я пригорнувся до неї. По довгій мовчанці я сказав:

— Як мені кинути маму? Ціле життя вона була зі мною. Зрозумій, моя драма не в тому, що вона захопила мої землі, а в тому, що вона віддала перевагу їм, а не мені.

— В тому, що вона зраджує тебе з ними!

— Це так, і, може, з твоєю поміччю я зрештою втечу від неї.

— Чим я можу тобі допомогти, мій бідолашний хлопчику? Я можу відкрити тобі очі, тобто зробити ще нещаснішим, але не можу вдихнути в тебе силу волі, якої в тебе немає...

Я заперечив, що завдяки їй уже змінився, не міг би й уявити себе таким кілька тижнів тому; тепер я розумію, що вирватися від матері було б щастям, але не бачу, яким чином я зможу обійтися без неї, я ж бо

зовсім нездатний керувати маєтком. Звісно, я дорожу ним, кажу це без сорому, над усе на світі. Мальтаверн — єдина моя любов. Зате землі Нума Серіса для мене ніщо. А Вошка викликає в мене жах. Ціле життя я тільки й чую материні вихваляння, що вона, мовляв, завжди домагається свого. Якщо вона накинула оком на ділянку лісу, то здатна чекати роки, але рано чи пізно прибере її до рук. За продаж будь-якого клаптя землі нотар заздалегідь попереджає її або Нума Серіса. Вони провадять гру вдвох, по черзі поступаючись одне перед одним. Я був головним козирем у їхній завершальній комбінації, а по Лорановій смерті моя мати з такою неприхованою й бурхливою пристрастю прагне володіти землею, що, здається, я не маю ніякої можливості вирватися з цього полону.

Марі запитала, скільки років Вошці, і заспокоїлася, дізнавшись, що їй усього дванадцять.

— Отже, бідний мій малий, ти маєш ще принаймні сім чи вісім років, щоб відбити цей удар, і передусім ти можеш одружитися. Про Вошку ти не став би думати, якби не був сином матері і своєї землі: вони-бо й тримають тебе, вони обидві.

— Так, але тепер зі мною ти.

Вона злегка відсунулася, проспівала: "Пора нам розлучитись, прийшла година сну",— і відчинила переді мною вхідні двері.

Я широко ступав посеред безлюдної бруківки.

Радість і сила буяли в мені, і їхньою жертвою стала моя мати. Тепер услід за вироком, що його я сам ухвалив їй, ніби прорвалися з запізненням усі накопичені в мені почуття. Отож, цей вечір усе поставив на свої місця: відразу, що її приховати не могла Марі, спізнавав тепер і я. Більше того, дослухаючись до своїх кроків по приступках наших старих парадних сходів, я відчував нестерпну злу образу за те, що мама кинула

мене самого; це ж злочин — не віддати мені переваги перед усім... Але було й дещо гірше. Вона, ця стара регентка, не задумуючись, віддавала перевагу перед своїм сином щастю правити його королівством, а сина заздалегідь приносила в жертву, подумки вже принесла в жертву, поєднавши його з Вошкою, і нема їй виправдання, нема виправдання, навіть якщо вона ніколи не зазнала тілесного кохання. Адже вона бачила, як страждав мій батько. Мій батько! Батько! Ніжно люблений незнайомець! Пригадую, якось увечері, коли мені було десять чи дванадцять років, я вертався з колежу і мені раптом сяйнула думка, що ти не вмирав. Не знаю вже, яку я вигадав історію, але виходило так, що ти мав вернутися після довгої мандрівки і зараз я застану тебе вдома. Я кинувся бігти, як навіжений, штовхаючи перехожих. Я вилетів цими самими сходами, що ними зараз поволі сунув. Під китайським ліхтарем мама перевіряла в Лорана урок Закону Божого. Крісло бідного тата напроти неї стояло порожнє. Батьку, від тебе залишилася тільки почеплена над маминим ліжком фотографія, збільшена в Надара

"На дар, Фелікс (1820—1910) — французький фотограф, художник і письменник. 1854 року, відкривши фотоательє, він почав випускати під назвою "Пантеон Надара" серію портретів своїх славетних сучасників. У його майстерні відбулася перша виставка імпресіоністів.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Рівно о п'ятій я був уже в книгарні, і хоча Марі насупила брови, я з першого погляду зрозумів, що вона рада моєму непослухові. Але її ще облягали останні покупці. Вона веліла мені зайти по неї за півгодини. Падав дощ, я гуляв, ховаючи під парасолькою своє щастя, свою гордість. Я позирав на своє відображення у вітринах. Тепер я скидався не на ангела, а просто на хлопця, котрого кохає дівчина. І не перша-ліпша дівчина. Ні, кохання не засліплювало мене: Марі стояла незмірно вище за своє становище (ох, ці буржуазні уявлення про становище, чи ж дивина, що Марі на голову вища за всіх ідіоток з нашого середовища!). Вона була дуже начитана для жінки: в нашій родині дами звичайно читали тільки романи "Бібліотеки легкого читання". А надто вражали

мене в неї вміння судити про все і спільне з моєю матір'ю намагання керувати і навіть верховодити. Прикажчик Балеж усе правив:

— Що б робив господар без неї...

Того дня, як ми зустрілися під колонадою Великого театру, де я чекав на неї, ховаючись від дощу, а потім подалися до кав'ярні на розі вулиці Еспрі-де-Луа, пересяк-лої ненависним мені запахом абсенту, вона сповістила мені з властивою їй ясною, майже різкою манерою те, що, на її думку, я мав би знати про неї:

— Я вже казала, я не будую ніяких таємних планів щодо тебе, це для мене неможливо, ніколи я не мріятиму про те, про що мріють усі дівчата, які кохають і самі кохані...

її батько, збирач податків із Медока (я пригадав цю історію), кинув свою дружину, почав грати, розтратив кілька мільйонів: його знайшли в якійсь коморі — повісився.

Що робити? Що сказати? Я незграбно взяв Марі за руку, вона її випручала. Потім твердо вела далі:

— Але я ще не скінчила (безбарвним голосом, ніби давала свідчення на суді про трагічний випадок).

Приятель батьків влаштував її до Барда.

— Цей приятель був однолiток моєму батькові, вони знались з дитинства. Попервах він навіть був нам відданий. Але це виявилося сильніше за нього, і рано чи пізно я мала за все поплатитися. Він переслідував мене. Моя мати заплющила очі, а я... в ті дні мені все було байдуже. Я й гадки не мала, до чого це все приведе. Ти здивуєшся: я розумію твою матір — не її поклоніння землі, а її огиду до тілесного кохання. Я благословляю тебе, саме тебе, за те, що ти не подібний до

тих тварюк, які мене переслідували. Навіть Балеж! Так, цей горбань. Він хвалиться своїми перемогами і не без підстав.

Вона належала старому дідові! Вона погодилася на це! Я не смів очей звести на Марі. Майже пошепки я запитав:

— Хто вас визволив від цього?

— Грудна жаба. Він боявся смерті.

Можливо, вона плакала, я не бачив її очей. Я відчував лише ніяковість, я був шокований. Я повторив через силу:

— Не плачте.

— Я плачу не за тим, що сталося тоді, а тому, що ви сказали мені "ви".

— О! Це ненароком. Послухай, Марі, тепер я розумію, чому ти обрала мене. Тебе, дівчинку, віддали в жертву тварюкам, ти вирвалась від них, але в душі назавжди збережеш страх перед ними.

Вона не відповіла, вона хотіла ще щось сказати, я це відчував. По довгенькій мовчанці вона зважилася:

— І ще мене турбує те, що ти християнин. Чи можу, я, Алене, відірвати тебе від того, з чим пов'язане твоє життя?

Я повторив:

— Мое життя?

Ці слова вразили мене. Але вразила мене не її делікатність, а щось зумисне, якийсь невловимий відтінок у голосі. Я зрозумів це не зразу; тільки за годину, коли я поволі брався сходами свого дому на вулиці Шеврюс, мене огорнула тривога, яку вона збудила в мені. Річ була не в труднощах релігійного порядку, що на них натякала Марі, а в тому, чому вона згадала про них, заговорила про них. І раптом, коли я зупинився звести дух, на сходовому помістку, де тхнуло газом, я вимовив голосно:

— Вона прикидалася!

Спалах інтуїції зненацька все осяяв.

Я не піддався. Цей дар, яким я так пишався, чи не вигадав його я сам? А може, мене переконав у цьому Донзак? Я шалів, боячись, що одурюю самого себе. Я спробував заспокоїтися. Крок за кроком поновив у пам'яті все, що розповіла мені в тій кав'ярні Марі, і приховані мотиви й причини раптом осяялися безжальним світлом: усе було заздалегідь продумано, це річ очевидна, я мав дізнатися з її власних уст про розтрату, вчинену її батьком, про цей страшний випадок і про все, чим він для неї обернувся. Ніякі плітки їй тепер не страшні. Вона оборонилася. Безперечно, вона чекала іншого відгуку від мене після завданого удару. Чому вона мовила ці несподівані слова: "Ти християнин"?...

"Ти християнин, ти християнин..." Сто чортів! Це означає, що поза шлюбом, якого вона, звичайно, зрікається, ще й більш од того, нібито не припускає й думки про нього, між нами ніщо не можливе. Ось у чому треба було мене переконати. Я відповів їй вельми легковажно, щоб вона не турбувалася за християнина, він залюбки погодиться стати грішником, з цим він уже якось там звикся.

— Ні, Марі, не турбуйся. Felix culpa!1 Якщо тільки гріх може принести щастя...

Одначе Марі не помилилась: я ніколи не поривав із релігією. Для мене нестерпна навіть сама думка про це. Аж дивно, як вона здогадалася. Звідки вона це знала? Важко повірити, щоб жінка її середовища, напевне, зовсім байдужа до питання віри, могла з небагатьох сказаних мною слів вивести, що причастя святих тайн мені куди потрібніше, ніж неосвячений хліб і вино. Вона це знала. Вона чула про це від іншого? Від кого?

О Боже, Боже! На цих похмурих сходах я раптом побачив усе, і був приголомшений своїм відкриттям. Вона сказала мені неправду. Сімон Дюбер, не помічений мною, певне, бачив мене у книгарні і сказав Марі: "Я знаю його, вашого бідного студента, знаю я вашого ангела". Вони діяли заодно. Але зрештою вона не мала ніяких підстав гадати, що я вражений хворобою, властивою багатьом хлопцям, котрі вважають, ніби ні одна жінка не може їх покохати задля них самих. Чи не звірявся я Сімонові з чимось отаким? Ні... Так! Згадав! Розповідаючи йому про бордоський ярмарок, про ті анатомічні воскові муляжі, я був надто щирим. "Він усе передав їй. І вона одразу заговорила про свою власну огиду. Вона грала напевне!" Я повторював: "Ти не маєш ніяких доказів! Ти жертва арабського казкаря, котрий живе в тобі і без упину вигадує всякі історії, щоб заткнути щілини між прочитаними тобою книжками, щоб у мурі, який відгородив тебе од світу, не було жодної прогалини. Але цього разу історія, що її ти розповідаєш,— твоя власна історія. Правдива чи вигадана?

1 Щаслива провина (латин.) — слова з церковного гімну, що стосуються гріха Адама і Єви, наслідком якого була поява на землі Христа.

Яка частка тут належить уяві? Де перекроїла вона на свій кшталт дійсність?"

Я перейшов мамину віталеньку, що розділяла наші з нею спальні. Хоча два роки тому в нас проведено електрику, я чиркнув сірником і запалив гасничку, ту саму, що з дитинства світила мені, коли я читав,

коли робив уроки, коли готувався до іспитів. Я присів на ліжко, ні на хвилину не спускаючи мисленого погляду з усієї сукупності фактів і вперто повторюючи: "Це нічого не доводить... " Я відчував, що не годен переконати самого себе. Так, Марі старанно підготувалася до своєї вечірньої сповіді в кав'ярні, так, вона своїм признанням сподівалася завдати подвійного чи навіть потрійного удару, вона заздалегідь нейтралізувала все, що могло б мені розповісти про її минуле життя, вона ставила собі за заслугу, що в неї немає й потаємної думки про одруження; водночас вона нагадала мені про моє релігійне життя і сказала про своє рішення не зазіхати на нього; отож-бо, якщо я все-таки не можу обійтися без Марі, то треба знову-таки вернутися до думки про шлюб... Так, але малоймовірно, щоб вона на це сподівалася. І до того ж безперечним було її почуття до мене. В цьому я був упевнений. Я подобався рідко, але коли вже подобався, я знав про це. Я ніколи не помилявся щодо чужих бажань.

Я помітив, що на ліжку лежить пошта: газети й один-єдиний лист, од мами. Я підніс його до лампи. В мене не стає духу переписувати його. Нащо накидати Донзакові це читання? Всі ці розрахунки його не цікавлять. Мама відкладала своє повернення на кілька днів. Гра, писала вона, варта заходу. Нума Сервіс відмовився купувати Толо-зу, хоча це кращі землі в околиці. (Мабуть, була її черга облагодити справу.) Запевняє, ніби в нього немає грошей готівкою. Звичайно, вони в нього є, він гадає, що дістане Толозу без зайвих витрат, коли ти оженишся з його дочкою. Він і уваги не звернув, коли я сказала, що ти не маєш наміру одружуватися. Звичайно, він і не здогадується про твою огиду. Та й навіщо казати йому про це? У нас попереду принаймні десять років. Твої почуття можуть змінитися. Навіть напевне зміняться...

Більше не існувало нічого, навіть від її релігії, близької до фетишизму, зосталася сама оболонка. Все було з'їдено всередині. Так, очевидно, і всередині ніколи нічого не було. Я оглянув цю кімнату, яка була моєю, але не мала жодного мого сліду, хіба що книжки й часописи... В нашому домі переважали брунатні шпалери: "Ваша бабуся

дуже любила брунатний колір". Усе стандартне, з універсального магазину: найгірший смак, несмак, зроджений браком культури.

Я взяв з письмового столу фотографії творів сучасного малярства, що їх пересилав мені з Парижа Донзак, "щоб виховати моє око". Але як скласти собі уявлення про картину без барв? Я ніколи не бачив інших полотен, окрім картин Анрі Мартена *, що висять у музеї в Бордо, де ми іноді ховалися від дощу: "Тінторетто малює свою померлу дочку" і "В кожного своя химера".

Не знаю, чому я задумався про все це убозтво саме в цю хвилину, в цьому мертвому домі, де єдиними живими істотами були двоє старих слуг, котрі спали в комірчині під дахом.

І як завжди, коли я почувався таким нещасливим, що ладен померти, померти насправжки (Донзак знає, в нашій родині багато хто наклав на себе руки), я став навколішки перед ліжком і знову заплакав, але цього разу так, ніби припадав чолом до невидимого плеча. Вся моя віра полягала в цьому порухові нещасного дитяти, що може багатьом здатися дурним і легкодухим, але хіба з легкодухості кидається в ставок зацькований олень, рятуючись од псів? Я знав, що тепер на мене зійде великий спокій, хай я проживу цілий вік, і навіть якщо всі мудреці й філософи відкинуть Христа, і навіть якщо всі покинуть його, я все одно залишуся з ним: не для того, щоб служити ближньому, як щирі християни, не тому, що я возлюбив ближнього як самого себе, а тільки тому, що мені потрібний цей поплавець, щоб утриматися на поверхні нашого скаженого світу й не піти на дно.

Такий був напрямок моїх думок того вечора, коли я стояв навколішках, зарившись обличчям у простирадла. Я злагіднів душею. Знов я вернувся до думки, до якої повертався не раз,— один час, після першого мого причастя, я був просто одержимий нею: вступити до семінарії. Але мама своєю верховною владою вирішила, що в мене нема покликання, і мобілізувала всіх священиків, з якими я тільки міг зустрітися, щоб вони одрадили мене від цього наміру. Нині мені

1 Мартен Анрі (1860—1943) — французький художник, творець фресок у Тулузькому капітали, Паризькій ратуші і Сорбонні.

двадцять один рік і наді мною ніхто не має влади. Одним махом я позбудуся всього. Цю кляту власність я відірву від себе, я залишу її мамі. Всі грунти належатимуть їй, але це уб'є її, бо мамин шал — це спадщина, одвічна спадщина, що перемагає навіть смерть. Якщо я усуну себе, зостануться тільки далекі родичі... Держава поглине все. "До того ж,— звичайно закінчувала вона,— питання ясне. В тебе нема покликання. Це і сліпому видно". Все, що служило її пристрасті, не підлягало обговоренню, було видно і сліпому. Але мені-то що? Я можу піти, навіть не озирнувшись...

Боже мій, хоч би як я любив свою матір, а я любив її до нестями, ти знаєш, я все одно люблю її не дужче, ніж тебе. Я затаїв проти неї образу, що все отруїла навік. Правда в тому, що, подібно мамі, я віддав перевагу перед тобою Мальтаверну, але зовсім з інших причин, ніж мама: річ не у власності задля власності, не в володінні в тому значенні, як розуміє його вона. Я не зважився б признатися нікому, крім Донзака, я не можу покинути цю землю, ці дерева, річечку, небо над верховіттям сосен — моїх улюблених велетнів, гіркий дух живиці й болота: для мене він (хай це дико!) запах мого розпачу.

Ось про що я думав того вечора. Я зірвав з себе одяг і, навіть не умиваючись, поринув у сон, пішов на дно.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Брязкіт таці зі сніданком, бліде проміння літнього сонця, що зазирнуло крізь розсунуті шторки, збудили зі сну вже не вчорашнього прибитого горем хлопця. Я встав, почуваючи себе холодним і проникливим: уночі, поки я спав, у мені визріла ясна думка; я знав, що слід мені робити або принаймні спробувати зробити. Марі призначила мені побачення перед самим закриттям книгарні; близько шостої я

зустрінуся з Сімоном, котрий, як запевняла вона, також надійде в цей час. Але вона забула, що в четвер, як вона сама розповідала, Сімон проводить у книгарні всю другу половину дня, приїжджаючи просто з Таланса одразу ж після сніданку. Отже, я повинен його підстерегти й побачитися з ним, перш ніж він зайде до крамниці.

Була то єдина нагода дізнатися, чи вони змовилися з Марі, чи я сам ту змову вигадав. Безперечно, він спробує обдурити мене, але я знав — у нього нічого не вийде. Він був із того невеличкого кола людей, над якими мені дано владу — владу в повному значенні цього слова. Нерозумно писати таке, але ж я пишу тільки для Донзака, а він знає, про що йдеться. "Один із тих, кого ти заворожуєш..." — як він говорить. Я дізнаюся все дуже швидко, якщо поталанить побалакати з Сімоном бодай півгодини, тільки не на вулиці. Але як зустріти його напевне? З Талан-са він приїде трамваєм, потім пішки підніметься по вулиці Сент-Катрін. Я не пропущу його, якщо з другої години чатуватиму на розі Сент-Катрін і Пасажу, хіба що вони вирішили, щоб приготувати план битви, поснідати сьогодні разом... Ні, обідати вона може не вдома, а снідає завжди з матір'ю. Вона мені казала, так у них заведено. Мати готує сніданок для них обох... Отже, Сімон на другу годину зійдеться з нею в книгарні. Треба ліені стати на варту якнайраніше.

О пів на другу я вже був коло входу в Пасаж з боку вулиці Сент-Катрін. Незважаючи на тисняву, найважче виявилося залишитися непоміченим. Зразу видно було, що я когось очікую, та ще й невідомо кого; а якщо молодик нерухомо стовбичить на тротуарі, то це вже принада. Можна було розглядати вітрини, але тоді виникала небезпека проґавити Сімона. Я згорав з бажання побачити його, одначе сам забороняв собі про це думати з маловірного страху, який зберігся в мене з дитинства, що нічого не відбувається так, як ми того чекаємо, тому не треба уявляти заздалегідь собі події, як нам би того хотілося.

А проте все сталося саме так: близько третьої Сімон раптом виринув у полі мого зору (мене він не бачив), незграбний, як завжди, випростаний, набурмосений, з набутою ще в семінарії поважною

поставою, в твердому комірці сумнівної чистоти, мабуть, целулоїдному, і в крислатому чорному капелюсі,— словом, учитель від ніг до голови, неймовірно постарілий. Скільки ж йому літ? Він на чотири роки старший за мене, двадцять п'ять, невже? Вираз "людина без віку" пасував до нього якнайкраще. Так старить страждання, безупинне страждання, в якому потопав він ще хлопчиком, яке, либонь, заливає його й нині. Чи зрозумів я це зразу, з першого ж погляду? Ні, я вигадую, знову вигадую, та все ж це, можливо, правда. Мені завжди здавалося, ніби він тоне в якійсь рідині, що обпалює його. Я ж не вигадав цього обличчя, буцімто вирубаного з грубої породи. Не вигадав я і молодого рум'янцю, ним одразу зашарілося це скам'яніле обличчя, тільки-но він мене побачив, і миттєвий усміх, і раптовий панічний переляк. "Ні-ні, не зараз, пане Алене, тільки не зараз",—озвався він, коли я взяв його за руку. Я не помилився: він не повинен був мене бачити перед нашою зустріччю в книгарні.

— Послухайте, Сімоне, мені треба побалакати з вами віч-на-віч...

— Ні, я обіцяв.

— Але ж ви не знали, що ми здибаємося. Ця зустріч од вас не залежала, вона була бажана...

— Ви хочете сказати: бажана Богові? Ви зосталися тим самим, пане Алене. Досить лише глянути на вас.

— Бажана Богові? Не знаю. Я, в кожному разі, хотів її. Я чатую на вас цілу годину, тепер я не відпущу вас. Марі ви скажете все що хочете, або взагалі нічого не скажете...

Нараз на мене найшло натхнення, і я вимовив саме ті слова, що їх він чекав:

— А нам-то що, вам і мені? Ця історія її не обходить. Це наша історія, Сімоне, історія Мальтаверна, наша таємниця...

Його скам'яніле обличчя спаленіло знову. Він повторив:

— Наша таємниця, пане Алене, наша вбога таємниця...

— Послухайте, чи ви знаєте кав'ярню Прево, "Шоколад Прево", тут поряд, на бульварі Турні? В цю пору там безлюдно. Ми посидимо там зовсім недовго, скільки ви захочете.

Сімон уже не відмагався. Ми вийшли на майдан Комедії. Він повернув до мене своє нерухоме обличчя і заговорив. Сказав, що ні в чому не дорікає панові Дюпорові, завдяки йому він зміг підготувати в Парижі диплом, а завдяки панові Гастонові Думергові дістати місце викладача в колежі департаменту Сени-й-Уази. "Але вони не врахували моєї вимови. Я ніколи й гадки не мав, яку бурю може викликати моя вимова в Парижі, надто в класі, де вчаться дванадцятирічні хлопчики. Ви не раз, бувало, казали: "Люблю тільки дерева, тварин, дітей". Отож останній пункт я раджу вам викреслити: ви не знаєте, на що вони здатні!" Його цькували без жалю. "Ми в Жіронді й гадки не маємо, що коїться в Парижі, досить лиш нам розтулити рота". Тоді його призначено до Таланса. "Але навіть у Талансі..." Марі обіцяла йому допомогти виправити вимову. Вона знає таку методу. Я сказав, що він і так уже зробив великий поступ, його акцент майже непомітний. Чи він буває в Мальтаверні?

— Де там! Це задорого... Ні, навіть річ не в цьому. Головне, що пані майже не вибирається звідти, а втім, ви й самі знаєте. Не треба навіть говорити їй про мене. А я... перепрошую, але я також не можу бачити пані, не можу, і край... Не кажучи вже про пані Дюпор. Ця вже ніколи не протверезується, просто страх бере. Батьки двічі приїздили до Таланса. Я оплатив їм дорогу. Прюдан якось теж приїхав, ночував у мене, в моєму ліжку... Уявляєте...

Ми зайшли до Прево. В ту пору там і справді сиділа тільки одна парочка за чашкою шоколаду.

— Це нагадує нам підвечірки пані Дюпор! — сказав я, сміючись.

Але Сімон не засміявся, іронія була йому недоступна, він знову замкнувся і набурмосився. Старанно намащуючи хліб маслом, він умочував його в шоколад, жадібно їв і мовчав. Часу залишилося не так уже й багато.

— Дивно, що Марі надумала ошукати мене,— почав я.— Чому вона приховала, що ви розповідали їй про мене, що вона все знала про мене від вас...

— Ця дівчина каже лиш те, що хоче сказати...

— А сама криється з якимись думками щодо мене. Та зрештою і я гожуся в чоловіки.

— Таке! Скажете! Вона ж не божевільна. Молодий Гажак і прикажчиця з книгарні! Не кажучи вже про її минуле. Вона занадто розумна... До того ж вона вас добре знає, хоча в неї й вихопилося якось при мені (не кажіть, що я вам передав): "Якби я хотіла вашого ангела, якби я хотіла, я б його мала..> Мені навіть здається, вона сказала: "Коли я захочу, я його матиму..." Але це могло означати і...

Він говорив, напхавши рота хлібом і шоколадом. Я сказав:

— Ну от, я й вислизнув із сіті.

— Яка сіть? Нема тут ніякої сіті. Вона вас кохає, розумієте? Оце-то вже свята правда. Я ревнував і неабияк на вас розізлився... Хоча ні, це неправда, не злився я на вас. Власне, мені завжди здавалося, що так і має бути, вам дано все. Ось що, ми скажемо, що зустрілися з вами на

вулиці Сент-Катрін біля Пасажу, а втім, воно так і було. А про що ми не скажемо, так це про нашу розмову у Прево...

Я заплатив і підвівся. До книгарні було не більше п'яти хвилин ходи.

— Вона нам не повірить,— раптом сказав я,— так само, як не повірив їй я. Ви брешете нам обом, Сімоне. Те, що ви брешете їй, я ще розумію. Але мені!

Він промурмотів:

— А що я таке для вас?

Я не відповів. Вступивши в Пасаж, ми в останню мить вирішили не розігрувати комедії, а чесно розповісти Марі, як сталася наша зустріч. Вона побачила нас ще на порозі книгарні, де, як завжди у четвер, було повно люду, зиркнула на нас бистрим допитливим поглядом і, не відповівши на наші усмішки, вернулася до нетерплячих покупців. Ми зупинилися коло вітрини. Сімон сказав:

— Цього вона мені не подарує ніколи. Але вона й собі не може подарувати, навіщо приховала від вас, що я їй усе розповів. А все ж це правда: ви сподобалися їй, коли вона вважала вас за бідного.

У цю мить, скориставшись із перепочинку, Марі підійшла до нас. Цього разу вона усміхалася і, жартівливо підштовхнувши нас до виходу, промовила:

— Тепер, як ви зустрілися, вам нема чого робити тут. Я тільки заважатиму вам.

Коли я заперечив, що ми прийдемо по неї наприкінці робочого дня, вона сухо нам заборонила це робити. Вона зверталася до нас обох, але

дивилася лише на мене. Існував тільки я. Вона торкнулася пальцем мого чола:

— Бог знає, що там відбувається,— сказала вона,— чого тільки ви не навигадували... Ну що ж, хай і так! На щастя, пан Дюбер не може більше нічого розповісти вам про мене. Він нічого про мене не знає.

Хтось із покупців одкликав її. Я думав, що Сімон не збагнув її слів, але скоро ми вийшли надвір, він люто вигукнув:

— Ага! То я нічого про неї не знаю? Я знаю більше, ніж вона думає, і саме те, що вона хотіла приховати б від вас і про що, їй здається, я й гадки не маю...

Мені куди частіше доводилося бути в ролі того, на кого жінка й не дивиться, ніж навпаки, але в таких випадках я відчував тільки легкий укол ревнощів, я не відав тієї гіркоти, майже розпуки, що поймала Сімона; так буде завжди думав він.

— Що ж, моя доля — це матуся Дюпор. Прощавайте...

Я втримав його за руку і попрохав провести мене на вулицю Шеврюс:

— Ви хоч трошки відпочинете в мене в кімнаті...

Він рушив за мною, але неохоче, похнюпившись. Що він знав? Що міг розповісти про Марі? Це була цікавість самодостатня, ніби відсторонена. Але я проґавив момент, коли Сімон ладен був забалакати з помсти, тепер не можна було ризикувати. Він підіймався нашими сходами майже з побожним почуттям. Він був уражений.

— Так,— сказав я,— сходи непогані. Двісті років тому в Бордо вміли будувати... Але кімнати! Що ми тільки з ними зробили!

Я завів його до великої вітальні, де Мунете, мамин драпірувальник "обрядив", як він висловлюється, вікна з усією пишнотою, не поскупившись на згортки, китички, торочки і помпони. Сімон був засліплений.

— Це грандіозно!

— Це потворно. Згадайте, Сімоне, кухню Дюберів, вашу кухню — окости, почеплені до сволоків, сільські ходики з цоканням, подібним биттю серця, мисник, убогі череп'яні тарілки, цинові ложки й виделки, запах борошна і смаженого сала, а передусім той священний прихисток, де перебуває Господь, прихисток "Прочан в Еммаусі" К

— Е! Го-го! На вас подивитися, можна подумати, ви й самі вірите тому, що кажете...

— Буржуазна обстановка, така, як наша — то цілковита потворність. Скоро селянин починає багатіти і турбуватися про вітальню, він переходить у буржуазію, тобто в потворність.

Сімон усе приказував:

— Е! Го-го!

Я повів його до маленької маминої віталеньки.

— Ось тут і мешкає пані! — сказав він з пошаною, змішаною з ненавистю.

— Не часто вона тут мешкає. Подумайте, Сімоне, як-то мені в цьому старому мертвому лігві! Ми удвох займаємо ціле крило. Але признаюся щиро: я сам створив цю пустелю. Я завжди боявся чужих...

— А надто дівчат?

— Так само, як і хлопців.

— Але Марі ви не боїтеся. Вона каже про вас: "Я його приручила..."

На зціплених устах у Сімона промайнула усмішка, яку я пам'ятав у нього з дитинства.

— Ви ж знаєте про неї, Сімоне, а вона не знає, що ви це знаєте...

1 Е м м а у с — селище недалеко від Єрусалима, де Ісусові учні здибалися з таємничим мандрівцем, що виявився воскреслим Христом (Євангеліє від Луки, XXIV, 13—35).

— О, пане Алене! Забудьте про те, що вихопилося в мене спересердя. Буде недобре, якщо я розповім вам... А втім,— додав він,— це допоможе вам збагнути її. Вона розповіла вам про себе не все, але те, що вона приховала, можливо, зробить її для вас ще дорожчою, ще страшнішою... Хіба з вами вгадаєш?

— Хто міг розповісти вам про неї в Талансі? Та й тут ви нікого не знаєте. Я вам не вірю.

— Го-го! І не вірте. Я ж вас ні про що не прошу! Я знову скам'янів.

— Але я, Сімоне, я вас прошу про це. Допоможіть мені, ви ж знаєте про неї те, що зробить її для мене дорожчою або ще страшнішою. Не можна залишати мене в такій непевності! Чого я тільки не навигадую тепер.

Туга гризла мене, але я ще й розігрував її, щоб зламати останні Сімонові вагання. Щирі сльози котилися мені по щоках, але, якби я був сам, я, може, не лляв би їх. Такий уже я. Хай мене Бог простить.

Нічого незвичайного не було в тому, що Сімонові все стало відомо. Балеж, горбатий прикажчик, мешкав у кварталі Сен-Женес. У четвер, як і звичайно, після робочого дня він вирушив додому тим самим трамваєм, яким їздив і Сімон до себе в Талане. Спершу вони перекидалися лише кількома словами.

— Але й він також, цей Квазімодо, мріє про Марі, як шаленець. У нього нікого нема, ні родини, ані приятелів, я перша жива душа, що слухав його з цікавістю і навіть — він зразу здогадався — ладен був з такою самою пристрастю, як і він, балакати про Марі без кінця-краю.

Я не стану відтворювати тут для Донзака Сімонову розповідь. Я не стану відтворювати цю сцену з удаваною правдивістю "повістярства". Донзакові важливо знати лише одне — вість про страшне лихо, що прибило цю дівчину і гнітило її й досі, зразу дала мені полегкість, заспокоєння — тепер я зітхнув вільно. Мені здалося було, ніби Марі попереджено про мою совісність і суворість віруючого християнина, але тепер я знайшов пояснення в тому, що Балеж переповів Сімонові. Марі, принаймні попервах, не мала ніяких розрахунків, ніякого наміру одружувати мене з собою, коли вона забалакала про мою ретельність у додержанні обрядів і таїнств. Досить було Сімонові дати їй уявлення про моє суворе релігійне дитинство, про мою матір та її іспанський католицизм, про задушливу атмосферу Мальтаверна, щоб ця дівчина, котра все розуміє, все відчуває, вгадала мою драму, що повторювала її власну. Про батька Марі — розпусного збирача податків — я знав, але вона мала ще й матір, вельми набожну, проте в своїх релігійних поглядах нібито терпимішу, ніж моя мама. Сталося так, що один чоловік, який мав високий духовний сан — я нічого не казатиму про нього, щоб Донзак не міг здогадатися, хто він,— щороку проводив літні місяці в Сулак-сюр-Мері, де мешкала родина Марі. Він був духовний наставник і матері, і дочки. Марі стала добровільним його секретарем, ще й більш од

того — улюбленою ученицею. Йому вона зобов'язана своїм інтересом до абстрактних ідей, своєю несподіваною для молодої провінціалки освіченістю, а також, за словами Балежа, і беззастережною відданістю тому, що втілювало в її очах церкву; хоча насправді виявилося просто мужчиною.

Звичайно, я не маю ніяких підстав вірити Балежовим пліткам, переказаним і, можливо, не зовсім точно, Сімоном. Мені досить було відчути — трагічний відплив віри, що за мить спустошує переповнену по вінця душу, для Марі був пов'язаний з відкриттям (скільки юних християн його зробили!), що святий, гідний довіри її, був і сам тільки вбогим створінням із плоті, таким самим, як і решта, ще гірший, ніж решта, через машкару, яку йому судилося носити вічно. Спокушені тим, хто навернув їх... так, немало я знав таких. Але я захопився. Все це я вже вигадую. В чому ж у цілій цій історії я можу бути певний? У тому, що після скандалу, викликаного самогубством батька, Марі довелося відмовитися від свого становища серед керованої прелатом молоді, для неї було сущою мукою, що приятель, котрий влаштував її до Барда, також учень і фанатичний послідовник пастиря, порвав з ним через неї. Що там насправді сталося, Балеж достоту не знав. Десь найпевніш, між двома п'ятдесятилітніми стариками, з котрих один довго був під впливом другого, сталася така сама сварка, що спалахує через дівчину у двох хлопців у барі чи на вулиці. Думаю, не треба вигадувати іншого пояснення теперішнього цілковитого безвір'я Марі і її підсилене власним досвідом розуміння моєї особистої драми...

— І ви, Сімоне,— сказав я йому,— і я сам, обидва ми, так як і вона, жертви того, що слово Сина Людського, Сина Божого доходить до нас лише через грішників. І не тільки його слово. Ми ототожнюємо його з ними. Ось причина лиха, що триває дві тисячі років.

— Але ж ви, пане Алене, зберегли віру.

— А ви, Сімоне? Ви, отже, думаєте, що втратили її? Він не відповів, затулив на мить обличчя своїми потворними руками і зітхнув.

— Що значить зберегти віру? Що значить втратити її? Я думав, я втратив її. Пан Дюпор доручив одному зі своїх приятелів, професорові Сорбонни скласти для мене наочну таблицю всіх доказів неможливості існування Бога. Не смійтеся, ви уявлення не маєте про сучасну науку, пане Алене, а я й поготів...

— Але для нас обох існує ще й інша неможливість: неможливо думати, ніби в призначений момент історії не явився той, хто вимовив би певні слова...

— Той, кому приписують певні слова.

— Так, і певні діяння.

— Ми з вами — останні, хто надає цьому значення. Ви ніколи не виходили зі своєї нори, пане Алене. Якби ви знали, наскільки все це неістотне в Парижі, до якої міри з цією справою покінчено...

— Але ми з вами знаємо, що це існує.

— Що ви називаєте "це"? Те, що вам утокмачували з дитинства і чого я наковтався ще в семінарії?

— Ні, Сімоне, навпаки: те, що чинить опір цим формулам, цьому бездумному повторенню, цій виучці, те, що не залежить від закладеного в нас автоматизму... Але ви мене розумієте. Тільки ви один і можете мене зрозуміти!

Він запитав півголосом, зі стримуваним запалом:

— Чому ви так думаєте?

Але нащо частувати Донзака нашою бесідою у впорядкованому і прикрашеному вигляді, тим паче, що все істотне в ній я позичив у нього ж таки? Я хотів би підкреслити, виділити з контексту найважливіше в цій вечірній зустрічі, те, що, можливо, геть-то змінило моє життя, віднині зробило його зовсім не таким, яким воно було б, якби не явився мені цей привид — Сімон... Або, точніше, ні! Годилося б написати так: те, що перешкодило мені змінити своє життя тієї самої миті, коли Марі ладна була круто повернути його течію, те, що вернуло простелену через ланди річечку до її старого корита між вільшані дерева, подібні до непідкупної сторожі... Я певен, що саме того вечора, а не пізніше, я відчув, що здатний ставитися до матері, як до ворога, бо тоді в цій віталеньці на вулиці Шеврюс Сімон відкрив мені очі; більше він не переступав нашого порога, адже мати вернулася з Мальтаверна на третій день після того, як придбала Толозу.

Віднині я щочетверга близько четвертої години вирушав до Барда, де мене чекав Сімон. Марі, оточена покупцями, усміхалася мені віддалеки. Ми виходили разом, Сімон і я. Я вів його до Прево. Там я намагався не сідати навпроти нього, щоб не бачити, як він умочує в шоколад намащений маслом рогалик. Ми сходилися з Марі після закінчення робочого дня, але тепер уже не в кав'ярні на розі вулиці Еспрі-де-Луа (коли повернулася моя матір, ми стали обачніші), а в крижаній вітальні на вулиці Егліз-Сен-Серен.

Але передусім Донзак повинен узнати, що розповів мені Сімон того вечора на вулиці Шеврюс. Цю таємницю відкрив йому Прюдан, його брат, у день свого першого й останнього приїзду до Таланса. Виявляється, моя мати не так уже була певна моєї покірності і своєї кінцевої перемоги. Мені вже двадцять один рік, і я можу стати здобиччю першого-ліпшого, першої-ліпшої. Вона боялася, як би хто-небудь, поласившись на моє багатство, не підчепив мене на гачок. Моя відраза до шлюбу не надто її заспокоювала, вона розуміла, що одруження було б для мене єдиною надійною обороною від Вошки. Найбільша небезпека, на її думку, таїлася в моєму студентському житті в Бордо. Вона розуміла, що я не легка здобич. Вона добре знала ту силу інертності, яку

я протиставив усякій спробі спокусити мене. Але досить буде однієї зустрічі, щоб збудити в мені чоловіка, такого самого, як усі, чи навіть гіршого, ніж усі. Поки я не вернуся до Мальтаверна і не вернуся назавжди, їй свого не домогтися. Коли ж вона нарешті верне мене і я об'якорюся там навік, усе станеться так, як вона задумала.

Головне, як пояснила вона старому Дюберові (від нього узнав Прюдан усе, про що переповів братові),— не дати заскочити себе зненацька. "Я випустила його з рук,— казала вона,— я відчуваю, як він вислизне від мене". Якщо я вирішу одружитися, найгірше буде, за маминими словами, коли я зроблю підхожий вибір, що не викличе ніяких заперечень. Але навіть і тоді вона зуміє знайти непереборні перешкоди: перешкоди завжди знайдуться. Я повинен скоритися її забороні, безоглядній забороні. Вся її сила спочиває на моїй нездатності вести господарство, навіть думати

про нього. Незважаючи на те, що вона завжди пишалася моїми шкільними успіхами в дні розподілу нагород, вона судила про мене за звичною в її середовищі шкалою вартостей, уживаною ще дядьком Гранде К Нічого не змінилося у Франції з часів Бальзака. "Нікчемна істота" — ось ким я був у маминих очах, попри всі прочитані мною книжки.

Якщо я огинатимусь, вона поїде до свого маєтку в Ноай-яні і кине мене самого з двома тисячами гектарів. Але й це ще не все; щоб я не мав жодної ради, вона взяла в Дюберів обіцянку перебратися разом з нею до Ноайяна. Обійтися і без матері, і без управителя я не зможу, отже, не залишиться нічого іншого, як послухатися. Це буде тільки мені на користь, проти моєї волі вона врятує мене. Я ніби чув її голос: "Я тебе виносила і носитиму, поки мого віку".

Спершу Сімон говорив байдуже, ніби з обов'язку:

— Треба, щоб ви узнали, пане Алене...

Але поволі злість проти пані, що таємно накопичувалася в ньому з раннього дитинства, почала прориватися в кожному його слові. Що ж до того, що зазнав я сам... Мамі навіть не було потреби з'являтись у плоті, щоб я впав у звичайне своє заціпеніння. Вона міцно тримала мене в руках і мала рацію, що не сумнівалася в цьому. Я зітхнув.

— Що ж, ради немає!

— Та є рада, пане Алене! Є. її знайшла Марі. Якщо ви захочете, вона врятує вас.

Тут він затявся і більше нічого не хотів говорити: вона сама, а не він має втаємничити мене в свій план. І нараз по довгій мовчанці він вимовив з несподіваним запалом:

— А я, пане Алене, присягаюсь: якщо ви коли-небудь не матимете управителя і взагалі нікого... та гаразд, ви знаєте, межі маєтку мені відомі не гірше, ніж батькові. Подайте тільки знак, і я примчуся. О! Передусім не думайте, що я кину все задля вас. Ні, я вирвуся з пекла цього життя в Талансі й віднайду Мальтаверн...

— А Мальтаверн — це я. Він одвернувся і встав:

— До четверга, в книгарні.

Я слухав, як поступово завмирали Сімонові кроки на сходах, потім грюкнули важкі двері. Я очутився зі свого

1 Дядько Гранде — персонаж роману Бальзака "Ежені Гранде", ділок і скнара.

напівудаваного заціпеніння або, якщо хочете, з заціпеніння, якому опирався, скоро мова зайшла про маму. Тепер, коли я зостався сам, мене охопила холодна лють не тільки проти неї, але й проти Марі, що дозволила собі мати якийсь план: був то шал людини, котра здається всім такою кволою, що навіює жінкам лише жалість, тимчасом як у ній нуртують невичерпні сили. "Вони побачать, ці жінки! Вони побачать!" Що побачать? Головне — зберегти холодну голову. Найрадісніше за сьогоднішній вечір те, що я тепер знаю: на перший же мій поклик Сімон кине все. "Щоб тікати зі свого пекла",— сказав він. Можливо... Але ні для кого іншого він цього не зробить. Хоч би що чекало мене попереду, я буду не сам.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Моя мати вернулася з Мальтаверна через два дні, вся ще в запалі битви за Толозу: сто гектарів сосняка і вікових дубів за п'ять кілометрів від села. Нума Серіс уважав ціну за неймовірно високу. Вона ж не мала сумніву, що чудово вклала капітал. По вечері ми сиділи в кутку біля коминка в нашій маленькій віталеньці. З неуважним виглядом, який напускав я на себе, коли обговорювалися такі-от справи, я запитав у неї, звідки вона взяла гроші на купівлю Толози.

— О! Я сягнула до резервів, вони завжди в мене напохваті.

— Авжеж, кріпильний ліс, збір живиці за цей рік. Не рахуючи порубу сосен у Брусі...

Вона глянула на мене. Я зберігав знайомий їй неуважний вираз на обличчі, і вона заспокоїлася.

— Важливо мати гроші,— сказала вона,— а звідки вони — байдуже.

— Для мене й це важливе. Якщо ти заплатила за Толозу зі своїх особистих прибутків, одержаних з Ноайяна, Толо-за — твоя. Якщо ж із прибутків з Мальтаверна...

У мами стався "напад".

— Чого ти домагаєшся? Наші інтереси збігаються, і тобі це добре відомо.

— Але вони не збігаються з інтересами держави. Невигідно буде платити коли-небудь податок на спадщину за Толозу, що фактично належить мені. До того ж не завжди наші інтереси збігатимуться: я не давав обітниці безшлюбності.

Запала мовчанка, урвати її я остерігався. Тривала вона довгенько, принаймні так мені здалося. Нарешті мама вимовила впівголоса:

— Хтось тобі забиває баки. Хто ж тобі забиває баки?

Я вдав не знати який подив. Я нагадав мамі, що мені минув двадцять один рік і, далебі, я не потребую нічиєї підказки, щоб зацікавитися деякими питаннями. Тут вона спалахнула, звинуватила мене в невдячності: вона управляла нашим маєтком обачно й успішно, даючи приклад усім; вона нечувано його примножила, вона поїде до Ноайяна, якщо я цього хочу, і більше й за холодну воду не візьметься! До цієї погрози я залишився байдужим. Я похитав головою і навіть посміхнувся. Мама покинула віталеньку і, подавшись до своєї кімнати, клацнула засувом, згідно з незмінним сценарієм, що його порядок я вирішив цього вечора порушити: я не стану, як звичайно, стукати до неї в двері й благати: "Мамо, відчини мені!"

Я підкинув у вогонь поліно і завмер у спокійному розпачі, але це був не той насланий від Бога супокій, що його я передчував у деякі години мого життя. Від цього супокою я віддаляюся щодня, скоріше, мирські

блага обсновують мене все щільнішим опрядом, і хоча я виступаю безжальним суддею своєї матері, обоє ми одне одного варті в своєму намаганні заволодіти землею, що належить усім і не належить нікому і зрештою сама володітиме нами.

Цього разу мама не візьме гору. їй більше не взяти гору ніколи. Можливо, вона це передчувала. Я пригадав її вигук: "Хтось забиває тобі баки!" Певне, ледь переступивши поріг, вона, як завжди, заходилася розпитувати Луї Ларпа та його дружину про моє поводження. Обід, замовлений для дами й за годину скасований по телефону тією ж таки дамою,— цього було більше ніж досить, щоб мама занепокоїлася. Доказ цьому я дістав негайно. Я почув брязкіт^засувки, двері маминої кімнати розчинилися. Мама не стала чекати, поки я прийду вибачитись, і сама зробила перший крок. Вона знову сіла напроти мене, наче між нами нічого не сталося.

— Я все обміркувала, Алене. Ти маєш рацію, я справді забуваю про твій вік і ставлюся до тебе, як до малої дитини, хоча ти вже не дитина. Я звільнила тебе від усього, ні до чого тебе не залучала. Але ж ти сам цього хотів. Для мене буде щастям, якщо ти нарешті зацікавишся тим, що рано чи пізно стане твоєю прямою повинністю! Бо ж я буду з тобою не вічно.

Вона замовкла, маючи надію, що я підведуся й поцілую її, але я сидів і далі нерухомо й мовчав. Тоді вона нагадала, що за життя Л орана купівлю кожного гектара, кожну витрату вона робила тільки як наша опікунка і від імені нас обох. По Лорановій смерті й перед купівлею Толози йшлося тільки про дрібні ділянки. А з Толозою треба було діяти рішуче: власник міг, чого добрпго, передумати. Довелося підписати купчу й виплатити гроші того самого дня, але вона визнає, що даремно так хапалася. Тепер вона зробить усе, що треба, і з власних коштів поверне до каси М альта-верна вартість Толози.

— А якщо ти коли-небудь одружишся, Толоза буде моїм весільним подарунком. Але в двадцять один рік не одружуються.

— Бо це призовний рік. Але од війська мене теж убезпечили. А от одруження мені, можливо, уникнути не пощастить.

— Маю надію, що ні.

Я не дав згоди ні словом, ані знаком; мовчанка між нами стала нестерпна. Ми попідводились і сказали одне одному на добраніч.

Ще не вибило й десятої. Гадаю, кожен із нас, сидячи в своїй кімнаті, думав про ту саму людину: для мами то була незнайомка, котру я запросив якось увечері, коли її не було вдома, і котра так мене змінила, що я зважився зажадати у матері звіту про купівлю Толози; але й для мене ця жінка залишалася незнайомкою, хоч я й тримав її того вечора у своїх обіймах і вірив, що вона кохає мене. Вона мені збрехала, вона знала, що я це знаю, і навіть не спробувала з'ясувати, що ж у мені відбувається...

Після зустрічі з Сімоном я не був у книгарні цілих три дні! Марі, певне, прочитала в цьому свій присуд і зреклася боротьби. Дикий голуб, котрого вона приручила, злякався й полетів; вона спробує мене забути. Такі думки я приписував їй. Потому я згадав, що Сімон казав про якийсь план Марі врятувати мене від одруження з Вошкою. План Марі, задуманий Марі...

Я вирішив зачаїтись до четверга — дня нашого побачення з Сімоном. Але назавтра, після маминого приїзду, повертаючись із університету, я не витримав. Я намагався боротися. Як завжди, я зайшов у собор, це було по дорозі: так навіть виходило навпростець. Звичайно я там затримувався. В цьому місці, що належить усім людям, я почував себе найзахищенішим від людей, я ніби плавав у безкрайому морі любові, заказаній мені навік, мені, як тому багатому молодикові з Євангелії, котрий "пішов сумний, бо багато добра мав" К

Того дня я в соборі не затримався. Я дійшов вулицею Сент-Катрін до Пасажу. Не встигнув я переступити порога книгарні, як Марі мене побачила, а я з першого погляду відчув, що вона страждає. Страждання зістарило її. Була то вже не молода дівчина, навіть не молода жінка, а жива душа, що страждала довші роки, але тепер вона страждала через мене. Мені відома, та й Донзакові теж, одна властивість моєї вдачі,— не знаю, чи це своєрідність, чи така риса притаманна багатьом людям: якщо я прихильний до кого, мені, щоб бути спокійним, треба побачити, як він страждає. Перш ніж я перекинувся з Марі бодай словом, на мою душу зійшло велике втихомирення. Ми квапливо поручкалися. Я попрохав її зайти до Прево, як тільки вона звільниться, і в чеканні намагався згаяти час, кружляючи, мов загублений песик, у лабіринті безлюдних кварталів Сен-Мішель і Сент-Круа. Потім я сидів у Прево за чашкою шоколаду, віддавшись звірячій радості відпочинку. Нарешті вона ввійшла. "Вона наквацяла губи",— сказала б з осудом моя мати.

— Я прийшла не для того, щоб виправдуватися. Можете думати, що хочете... Але я не мала ніяких таємних мотивів. Просто я знала: якщо ви зустрінетеся без мене з Сімо-ном Дюбером, між нами все буде скінчено, перш ніж почнеться...

— Я також дурив вас, Марі. Ми обоє брехали, щоб не втратити одне одного.

— Втратити можна лише те, чим володієш. Ні, Алене, я не втратила вас.

Вона не втратила мене, вона хотіла мене врятувати. Вона бачила, що мені загрожує смерть, бо для чоловіка страшніший за смерть вимушений шлюб із жінкою, що будить у ньому такий жах, який будила в мене Вошка. Моя мати знає, що час працює на неї, що кожен вигаданий рік наближає здійснення мрії, яку вона плекала все своє життя.

1 Мова йде про такий євангельський епізод: "Сказав йому Ісус: коли хочеш бути звершеним, то йди, продай все добро своє і роздай убогим, і матимеш скарб на небі, і приходь та й іди за мною. Як почув юнак те слово, то відійшов смутний, бо багато добра мав". (Євангеліє від Матфея, XIX, 21—22.)

— Треба випередити її, оскільки нам уже відомо, куди скерує вона перший удар... Та насамперед, Алене, все залежить од вас, і ви самі повинні твердо знати, з ким ви, чи ви хочете, щоб ми вас урятували. Сімон Дюбер запевняє, що ви на це зважилися. Але, може, так було в день нашої зустрічі, а сьогодні ви вже не такі тверді?

Вона шукала мого погляду, але ми сиділи поряд, і мені неважко відвести очі. Я сказав, що готовий до всього і не готовий ні до чого, що ніколи більше не вернуся в ярмо, від якого подумки вже звільнився, але залишаю за собою право судити про шляхи, які мені будуть пропонувати.

Сам не знаю, як воно вийшло, але головною темою нашої розмови став Сімон Дюбер. Вона говорила про нього захоплено і, я певен, без усякої задньої думки, і те, що вона мені переповіла, пояснило мені справжній сенс Сімонової пропозиції кинути все і піти за мною, аби лиш позбутися пекла в Талансі. Бідолашний Сімон. Своє пекло він носив у собі. У Парижі він був на межі самогубства. Він весь час близький до самогубства, його стримують лише рештки віри. Він заховав їх і тільки тому вистояв проти своїх нових учителів, котрі намагалися використати його для своєї мети. Вони умовляли Сімона написати сповідь молодого селянина, котрого хотіла знепутити багата святенниця. План книжки був для нього складений, йому залишалося тільки заповнити порожні графи. Сімон збунтувався, вони не наполягали, а що він був корисний у канцелярії, його терпіли... Я зненацька спалахнув:

— То це я чекав вас добрих дві години й вештався по лабіринту цих похмурих кварталів тільки для того, щоб побалакати про Сімона...

— Так, це правда, я говорю з вами про нього, бо боюся заговорити про нас, бо знаю, про що ви думаєте... Але, власне, чому ви можете про це подумати? Ви знаєте, чия я дочка, на скільки років я старша за вас, що я робила, чи, скоріше, що зі мною зробили за ці роки, що зробили зі мною ці старі. Ах! Якою я була в ваші літа, Алене, якою я була...

Ні, вона не грала цієї хвилини, а якщо грала, то що то була за лицедійка! Найжахливішим була для неї моя мовчанка. Я нічого не відповів, але не тому, що був таким бездушним, а тому, що єдині, знайдені мною слова, слова добре вихованого хлопця пролунали б гірше за будь-яку образу.

Я маю вірити, сказала вона, що, вступаючи в цю змову, вона не шукає для себе ніякого пожитку, хіба що зазнає тієї втіхи, з якою ми визволяємо з павутиння муху, поки її не зжер павук. Нарешті вона перейшла до плану битви; тільки-но моя мати поїде до Мальтаверна, я повідомлю її листовно про свої заручини з "книгаркою в Барда". Марі була згодна, щоб я скористався її іменем: вона ж бо справді та жінка, що має викликати в моєї мами найбільший жах — її середовище, її вік, усе, що мама негайно дізнається про її сім'ю та про її минуле,— цього буде цілком достатньо, щоб моя мати зразу поставила мене перед вибором: вона чи Марі, а оскільки я затнуся на своєму, то вона поїде до свого Ноайянського маєтку і забере з собою Дюберів.

Тут я урвав Марі: мені здалося неймовірним, щоб Дюбе-рів можна було відірвати від Мальтаверна. Вони приросли до нього, як устриці до своєї черепашки. Але Марі вважала, що боятися нема чого: старий Дюбер збагне, що це просто хитрощі, щоб визволити мене з сіті якоїсь лихої міської жінки. Він, так само як і його господиня, мріє прибрати до рук грунти Нума Серіса і вважає себе незамінним. Він ані хвилини не сумніватиметься, що за тиждень я покличу його назад.

Помовчавши, я запитав:

— І ви гадаєте, вона не Зможе відбити удару? Ви не знаєте моєї матері.

— Я знаю вас, Алене. Вся її сила в вашій слабкості. Ви господар усього, ви володієте всім, але вона володіє вами.

Я не заперечував. Марі підвелася й вийшла сама. Нас не повинні бачити разом. Ми домовилися зустрітися в четвер у книгарні, коли там буде Сімон.

Хоч я не спізнився на вечерю, мама, стоячи на площадці, чигала на мій прихід. Я бачив її велике бліде обличчя, нахилене над поруччям: "Ага! Ось і ти!" Вона не відійде ані на ступінь, вона стежитиме за мною, не спускаючи з ока, такий буде її перший хід. Я розумів, що задум Марі можна здійснити лише в тому разі, якщо мама поїде до Мальтаверна. Вона повинна дізнатися про мої заручини з листа. Виступити проти неї з піднятим забороломя не зважуся ніколи. А коли б і зважився, вона викриє мене негайно. Ніколи ще мені не щастило збрехати їй так, щоб вона одразу не присоромила мене.

Протягом усієї зими, не посилаючи шпигувати за мною, не вдаючись ні до якого слідкування, вона щочетверга дізнавалася, що я приходжу додому після таємного побачення з її невідомими ворогами. В ті вечори, коли Марі чекала мене в домі на вулиці Егліз-Сен-Серен і вводила до крижаної вітальні, я марно після повернення додому мив обличчя і руки над рукомийником у буфетній, перш ніж покласти на маминій щоці ритуальний поцілунок, доконечний будь-якої найпізнішої доби. Мати притягала мене до себе, вдихала мій запах і зразу розпізнавала щось чужорідне. Ми обоє з жорстокою проникливістю бачили одне одного наскрізь.

А втім, цієї зими вона дістала незаперечний доказ, що я її обдурюю. Я, що ненавидів танці, став без відмови приймати всі запрошення і замалим не щовечора вдягав смокінг чи фрак. Випроводжаючи мене,

мама казала: "Потім усе розповіси..." — і бралася розпитувати зразу ж, тільки-но я вертався додому. Вона хотіла все знати про званий вечір і їй було потрібно небагато, щоб здогадатися, що я сам нічого не знаю, бо зовсім там не був, або забіг туди на хвилю, досить було кількох найпростіших запитань. На балах я ніколи не затримувався. І ще один доказ: вона ні разу не бачила, щоб я причащався, я влаштовувався так, щоб не ходити на обідню, коли мама була в церкві. Навіть на Різдво мене запросили до товариша за місто.

Луї Ларп передавав мамі всю пошту, і вона сама її переглядала. Підозрілих листів там ніколи не було. Вона ще не напала ні на слід Марі, ні на Сімонів слід. Ми більше ніколи не виходили разом. Ми відмовилися од зустрічей у Прево і в кав'ярні на розі вулиці Еспрі-де-Луа. Ми зустрічалися або в книгарні після закриття, в "закапелку" Марі, або в вітальні на вулиці Егліз-Сен-Серен. Тепер і думати було годі, щоб Сімон переступив поріг дому на вулиці Шеврюс, і навесні я сам кілька разів навідав його у Талан-сі. Він жив на пансіоні в якоїсь удови, в одному з тих одноповерхових будиночків, званих у Бордо "балаганами". Сімон довго відмагався від мого наміру одвідати його: неймовірна відстань установилася між класами з покірної зго&и бідняків і часто проти волі багатіїв, котрі соромляться свого багатства, як я.

Була то непоказна кімната, вмебльована червоним деревом, з вікном у священиків сад, за огорожею якого йшла дорога на Байонну. Повсюди розкидано часописи і книжки, але не романи, не вірші, а "Паскаль" Бутру "Життя святої

і Бутру Еміль (1845—1921) — французький філософ-ідеаліст, автор численних праць, у тому числі розправи про Паскаля (1900).

Терези, написане нею самою" "Святий Франциск Ассізь-кий", Йоргенсена2, твори святого Хуана де ла Крус...3 В перші мої відвідини, коли я здивувався такому доборові книжок, Сімон сказав: "Поповнюю свою релігійну освіту завдяки вам", — і одразу ж звернув розмову на інше. Того дня я зрозумів, що для нього все тепер залежало від

здійснення таємної мрії: я і він у Мальтаверні. Мрія нічим не виправдана, а все ж здійсненна.

Хоча з нас трьох Сімон був найтерплячіший, він уважав, що Марі не має рації, бажаючи взятися до діла якнайшвидше, і не радив мені домагатися у мами дозволу на поїздку до Парижа чи до Ніцци, звідки я міг би повідомити її про свої заручини. Сімонові здавалося дуже важливим, щоб бомба вибухла під час перебування моєї матері в Мальтаверні, розташованому всього за кілька кілометрів від Ноай-яна. Тоді її демонстративний від'їзд і переселення Дюберів станеться негайно. Довго чекати нам не доведеться: попри твердий намір моєї матері не залишати мене самого, їй доведеться поїхати до Мальтаверна простежити за збором живиці, продати кріпильний ліс і порахувати наявність сосен після кількох порубів.

Ми не передбачали, що своїм діоном вона може, виїхавши на світанку, того самого вечора вернутися до Бордо. Двічі вона залишалася в Мальтаверні ночувати, але тільки на одну ніч, а надовго не затримувалася ні разу. Так збіг двадцять другий рік мого життя, і за цей час непомітно й поступово Марі обернула хлопця-ангела на мужчину, подібного до всіх інших. Одначе хлопець жив і далі всупереч усьому і щоразу він відроджувався знову, але не на те, щоб клясти Марі — він пригортався до неї ще міцніше й дозволяв себе колисати.

Одну втіху принаймні мені було дано цього року: до Сімона вернулася надія. Майбутнє життя в Мальтаверні ввижалося йому втечею у сховок, де ми обидва, байдуже, чи

2 Йоргенсен Йєнс Йоханес (1866—1956) — датський письменник; основне місце в його творчості посідають життєписи святих.

3 Де ла Крус Хуан (1542—1591) — іспанський теолог, здійснив разом зі святою Терезою реформу ордену кармелітів; автор низки містичних творів.

залишуся я там, чи ні, шукатимемо разом і зрештою знайдемо істину. Так, ми разом зробимо відкриття. Яке відкриття? Він казав, що завдяки мені прозрів: усе, чим церква викликає ненависть у своїх ворогів, справді заслуговує ненависті — це бувало й раніше, в усі часи людської історії,— як заслуговує її фарисейська релігія "пані". Вороги люто на па далися на ті інституції, перед якими інші люди поклонялися, як, приміром, одержимий григоріанець Гюїс-манс 1. Але поклоніння було таке ж безплідне, як і прокляття. Ми з Сімоном знали, що в певний момент історії Бог проявляв себе, що він проявляє себе і понині, в долі окремих чоловіків і жінок, яких об'єднує спільна риса — намагання тісніше прилучитися до хреста.

— Вам це заборонено, пане Алене, бо ви "багатий юнак". А ось мені — ні. Я, як був бідний, так бідним і залишуся. А ви не муситимете платити мені жодного су понад ті, що дає моєму батькові пані. Я буду більш ніж винагороджений, якщо ви поділитеся зі мною благами своїх озарінь, цим дарованим вам зверху світлом.

Я застеріг його від ілюзій, ніби існує несхибний спосіб відчутно наблизитися до Бога, нагадав, що найменше це залежить від нашої волі, а саме це бажання свідчить про пошуки насолоди, що приводить нас до того, чого прагнули ми уникнути.

Отож, нічого не сталося. Це був мій останній рік перед захистом диплома, тому при будь-яких ускладненнях я виправдувався підготовкою до іспитів. Марі і Сімон уточнювали план воєнних дій, враховуючи умови літніх канікул. Обоє вони ніяк не могли втямити, як це двадцятидволітній хлопець боїться вирушити в подорож без матері, і не тільки тому, що не хоче її засмутити, а й тому, що сам усе ще залишається дитиною, котра, бувало, жахалася, коли мати на хвильку залишала її саму у вагоні, щоб купити газету; в мандрівках мама, ще більше, ніж у повсякденному житті, звільняла мене від усього. Але вона ніколи не допомагала мені в моїй науці, як це робила Марі, коли я готувався до письмових іспитів і щодня приходив до неї на вулицю

Егліз-Сен-Серен після закінчення її робочого дня. Маму я умовив перенести вечерю на пізнішу годину.

Так збіг цей рік, від якого ми занепокоєно чекали стільки драматичних подій, але який минувся без усяких історій, окрім історії нашого внутрішнього життя, та про цю спільну нашу історію і навіть про свою власну я не можу сказати нічого, що не було б вигадане чи прикрашене з метою зацікавити Донзака. Мені здається, моя душа наче ледве тліла — підготовка до іспитів змусила мене все інше, і навіть Бога, взяти в невидимі дужки. Я більше не сумнівався в Марі, бо вона страждала.

І навіть Бога... Тут Донзак знову побачить свій вплив. Він проповідував, що іноді треба давати своїм природним нахилам відпочинок. Я знав, що Марі смутна, бо між нами незабаром усе буде скінчено, але від часу своєї роботи в панотця Х. вона зберегла спомин про одного містика, творця учення про так зване "таїнство даної миті". Вона казала: "Ця хвиля належить мені, ти тут, я тут, далі я не загадую".

Не можу сказати, щоб протягом цього часу до мене іноді знову не поверталися сумніви щодо Марі: один раз вона вже збрехала, вона може знову збрехати. Я вважав її за цілком здатну розігрувати роль жінки, що страждає через мене, вона знала, що саме це й було мені потрібне, щоб не страждати самому. Можливо, вона розкрила мені свій план не до кінця. Можливо, в ньому крилася пастка, відома тільки їй, і якось я опинюся зв'язаним з нею перед Богом і перед людьми. Але я досить обачний, мене голими руками не візьмеш, я належатиму їй, поки сам цього хочу... Із нас трьох тільки Сімон тішився надією.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Усе сталося зовсім несподівано. В липні я дістав диплом із відзнакою. А що я відмовився супроводжувати маму в Дакс, де вона збиралася відбути курс лікування, то вона також не поїхала, щоб мати

мене на оці, і ми з нею залишилися сам на сам, обмінюючись лише най необхіднішими словами у випаленому небесним вогнем, ніби пустеля, серпневому Мальтаверні. Ми жили, як нічні птахи, що вилітають із своїх кубелець лише смерком.

Марі, ув'язнена у своїй книгарні, прощаючись зі мною, не могла стримати сліз, вона сподівалася, що придуманий нами з Сімоном план, хай навіть і нерозважний, дасть їй сили вижити в Бордо, де не буде мене. Вона скоро побачить мене знову і нарешті узнає Мальтаверн.

Моя мати вирішила виконати обіцянку, дану колись старому Дюберові — відвезти його до Лурда на прощу, яку провадила наша єпархія, від сімнадцятого до двадцятого серпня. Дюбери були в захваті, але й трохи побоювались, бо подорожувати мали маминим діоном. Луї Ларп із дружиною дістали відпустку. Отже, я буду в Мальтаверні один із Прюданом (але він був нашим спільником), під доглядом жінки Прюдана, з якою він одружився ще в січні,— боязкої, покірливої перед нами невільниці; вона, звичайно, не скаже нікому ні слова, якщо він звелить їй мовчати. Буржуазні будинки в містечку спорожніють, наші дами, ці старі овечки, вирушать або до Лурда, стирлувавшись довкола пана настоятеля, або на відпочинок у гірські й приморські сільця.

Марі й Сімон зупиняться в Дюберів. Далі ми не загадували. Про те, що станеться між нами, а потім між мною і мамою по її поверненні, я намагався не думати. Зате я добре бачив, що із наближенням дня її від'їзду мама непокоїлася дедалі дужче: як можна лишити мене в Мальтаверні самого? А чому б, запитувала вона, не провести мені ці три дні в Люшоні, вона також приїхала б туди, доручивши Дюберів панові настоятелеві? Мабуть, маму пересмикнуло від різкості моєї відмови, а головне нині я знаю, це викликало в неї підозру. Я заявив, що не хочу позбавляти себе радості залишитися на самоті в Мальтаверні, несподівано звільненому від усієї своєї людської субстанції. Вона більше не називала мене базікалом, вона приглядалася до мене, дошукуючись, що криється за цією навіже-ною мовою.

— А що ти робитимеш ці всі три дні?

— Блукатиму. Піду погляну ще раз на старигана з Лас-сю, подивлюсь, яким я стану за шістдесят років, коли обернуся в старигана з Мальтаверна.

Я потерпав, щоб мама не передумала і під якимсь приводом не скасувала поїздки. Я зітхнув вільно лише, коли почув, як на дорозі даленіє гуркіт мотора, і, залишившись на терасі сам, з насолодою вдихнув у себе вранішній туман, призвісник спекотного дня, нескінченного дня чекання. Сімон і Марі мали прибути вечірнім поїздом. Прюдан поїде на станцію сам і привезе їх до Мальтаверна навпростець через ліс, де вечорами не здибаєш ані душі.

Прюданова дружина вишарувала дочиста кімнату його батьків, заслала найкращі простирадла. Я звелів їй приготувати на всяк випадок кімнату для гостей в замку (так називала вона наш дім), де дамі буде зручніше, бо там є туалетна кімната. Вона послухалася, не висловивши ніякого подиву.

Я не хотів би, щоб опис цього вечора, цієї ночі скидався на ті твори, яким заздрив Андре Донзак у наші шкільні роки. А проте нехай знає свідок мого життя — то була мить, що осяяла моє життя, надала йому справжнього сенсу, бо то була ніч гріха і водночас ніч благодаті.

Я взяв у Марі валізу й пішов попереду неї до кімнати для гостей, не питаючи згоди ні в неї, ні в Сімона. В ясній літній сукні й солом'яному брилику вона здавалася зовсім іншою Марі, зовсім не тою, що в Барда: молода дівчина, котрої я ніколи не знав, котру знали інші. Але ця думка лише на мить кольнула мене болем.

Ми зійшлися всі троє в їдальні й повечеряли поспіхом у цілковитій мовчанці. Марі сама запропонувала мені пройтися парком. Вона вийшла

на терасу. Я накинув їй на плечі свою стару шкільну пелерину. Вона поволі спустилася східцями. І сказала:

— Все це я вже знала заздалегідь через вас. Як усе тут подібне до вас.

Я відповів, що, коли б вона була розчарована, я б їй ніколи не простив.

Вона знала тільки збатожені морем сосни Сулака, проти них мальтавернські сосни здавалися велетами. Я взяв її під руку, щоб вона не оступилася. "А то великий дуб?" Вона узнала його, дарма що він не різнився від інших; я припав до нього губами, згідно зі своїм ритуалом, потім ми з Марі обмінялися нашим першим поцілунком.

"Найбільше я люблю в Мальтаверні..." Про це я міг балакати без угаву. Я вуха натуркав Марі, розповідаючи про свою огиду до мальовничих місць і про те, що я відчуваю природу тільки там, де можу тішитися нею сам або з тими, хто любить її разом зі мною, в мені. До річечки ми не дійшли, луки були вже всі мокрі від роси, але ми стояли оподаль нерухомо й мовчки, наслухаючи тихий журкіт, що все змовкав і не змовкне во віки вічні.

— Чому,— запитав я Марі,— ні на березі великої річки, ні навіть на березі океану я не спізнаю того почуття, що викликає в мене цей струмочок, де я дитиною пускав кораблики, змайстровані з соснової кори?

Бо ж знати, що ти смертний, зовсім не те, що відчувати це всією своєю плоттю. Цього навчило маленького хлопчика дзюрчання Юра в давні літні ночі, коли він завмирав, вслухаючись у тишу, цю тишу, дзвінку від сюрчання коників, протяту риданням нічного птаха або закличним стогоном жаб, сповнену ледь чутним шелестом гілля.

Ми зупинилися посеред алеї послухати тишу. Марі стиха сказала:

— Мені здається, тут хтось ходить. Чуєш, як шурхоче глиця?

Та ні, був то вітер, а може, тхір: стільки всяких звірючок пожирають одне одного або паруються ночами.

А ми самі хіба поводимось інакше? І все ж ми зовсім інші.

Та ніч була для нас тією хвилиною, коли ми найближче підійшли до істини, що її обоє передчували (я знаю це тому, що ми довго розмовляли про це, стоячи босі на балконі в годину найглибшої тиші), людська любов — це одне із втілень Того, хто створив нас, але іноді — і так було для нас двох цієї гріховної ночі — вона подібна до любові, присвяченої Творцем своєму творінню, і творінням — своєму Творцеві, а щастя, що затопило й Марі, й мене, було, ніби заздалегідь дароване нам прощення.

Я задрімав. Мене збудило ридання. Я пригорнув її до грудей: чому вона плаче? Спершу я не збагнув слів, які вона шепотіла крізь сльози:

— Ніколи більше! Ніколи!

— Ні, Марі, ні, назавжди і навік. Вона заперечила:

— Ти сам не розумієш, що кажеш.

Найдивніше, що тієї хвилі всі мої підозри де й поділися. Здавалось би, все ясно: вона привела мене, можливо, без усяких хитрощів і, безперечно, з любов'ю, а все ж привела до врочистої обіцянки зв'язати себе з нею назавжди, але навіть така очевидність не могла встояти перед одкровенням цієї ночі. В тому щасті, що дають одне одному дві живі істоти, нема місця брехні. Це принаймні правда, а для мене більша правда, ніж для будь-якого хлопця мого віку, бо ж Марі зцілила,

визволила мене від таємної заборони. Можливо, лише ненадовго? Ні, назавжди! Назавжди!

— Бачиш,— сказав я,— найприкрішим, найогиднішим для мене в нашому плані була необхідність брехати моїй матері, вдавано переконувати її, ніби я хочу з тобою одружитися. Так от, серце моє, тепер я скажу, дивлячись просто їй у живі очі: "Я приведу тобі мою наречену"... І це буде правда. Ти плачеш? Чому ти плачеш?

— Твоя наречена... Ти маєш рацію: це принаймні буде правда. Я буду твоєю нареченою "насправжки", як кажуть діти.

Я запитав, хіба цієї ночі не була вона моєю дружиною "насправжки"?

— Так, цієї ночі... Мені зостанеться ця ніч. Я сказав:

— І всі ночі мого і твого життя...

Півні, перекликаючись від ферми до ферми, з вісту вали світанок. Незабаром устане Прюданова дружина. Марі хотілося, перш ніж вернутися до своєї кімнати, ще раз вийти зі мною на балкон, незважаючи на густий туман, що його гілля сосон наче скидало з себе. Вона зітхнула:

— Мальтаверн... Я дивлюся на тебе і не можу надивитися, наче боюся забути тебе.

Я сказав:

— Хтось ходить алеєю.

Ми вернулися до кімнати. Певне, то був Прюдан або його дружина. За туманом усе одно нічого не було видно, а розмовляли ми зовсім тихо.

Останні наші обійми були короткі. Вона побігла до своєї кімнати, а я поринув у солодкий сон, з якого розбуркала мене Прюданова дружина, поставивши переді мною тацю зі сніданком. Дамі вона вже подала каву. Я запитав, хто це ходив удосвіта десь години о шостій довкола будинку, вона чи Прюдан? Ні, вони не ходили. Мабуть, це... Вона затнулася. Пані дозволила Жаннеті Серіс гратися в парку, коли пана не буде. Вона тут цілі дні бігає, почуває себе як удома. Вранці вона, очевидно, приходила трусити ятері, закинуті в Юр учора ввечері.

— Учора ввечері вона була там?

— О! Але вона добре сховалася, її й чути не було.

Хапаючись, я одягнувся, і ми всі втрьох зійшлися на раду в кухні Дюберів. Не було ніякого сумніву, що моя мати доручила Вошці шпигувати за нами, і тепер все узнає одразу по приїзді. Ми не мали більше вибору. Я поклав собі поїхати разом із ними до Бордо, передавши через Прюдана листа, що сповіщав матір про мої заручини. Сімон переберется до мене на вулицю Шеврюс, він може спати на Лорановім ліжку. Щоправда, в серпні жити в Бордо незмога. Але наш особняк на вулиці Шеврюс — справжня льодовня,— як каже мама. Якщо події розгортатимуться так, як ми гадаємо, то скоро моя мати й Дюбери покинуть Мальтаверн, ми загніздимося там і назавжди.

Із нас трьох найбільше запалився початком ворожих дій Сімон. Він не міг не здогадатися, як провели цю ніч Марі і я, здавалося, це зовсім не завдає йому болю.

Цілий ранок ми просиділи на кухні в Дюберів, зважуючи кожне слово в листі, який мав завдати першого удару моїй матері і який Прюдан вручить їй, тільки-но вона вийде з машини. Перший начерк, цілком написаний мною, красномовний і несамовитий, де вилилися всі мої образи, викликав захват у Сімона, але аж ніяк не в Марі, і я послухався її доказів. Зрештою ми написали короткого й коректного листа: "Під час

твоєї відсутності я приймав тут молоду жінку, свою наречену, з котрою хотів би швидше тебе познайомити. Ми зустрічаємося вже кілька місяців. Вона працює у книгарні Барда й вельми освічена. Замолоду вона спізнала тяжку долю..." Я згадав про сумний кінець її батька,— мати, безперечно, знала цю історію. Сімон запитав: "Ви не боїтеся, що з нею станеться удар?" Я відчував, що його й самого бентежили ці заручини (хоча він вважав їх лише за хитрий хід). Прикажчиці від Барда одружитися з молодим Гажаком! Це було так неймовірно, що пані не повірить і запідозрить пастку.

Слід також заручитися мовчанкою Прюдана. Він завжди пишався своїм братом. І раптом Сімон повертається до Мальтаверна, і всі його дипломи тепер ні до чого! Прюдан, дарма що був старший, не міг претендувати на місце батька; він не умів ні читати, ані писати і абияк рахував. Але повернення Сімона — якою це буде для нього поразкою!

Поки обидва брати сперечалися на кухні, Марі сказала мені, що хотіла б подивитися на Юр: адже вночі вона чула тільки його журкіт. Але за нами шпигувала Вошка, вона ще, чого доброго, піде слідком, ховаючись за соснами. Мені було гидко й подумати, що я можу зіткнутися ніс у ніс із цим мерзенним дівчам. "Та я ладен задавити її!"

Марі запитала, чи не можна вийти на берег Юра, обминувши парк. Авжеж, піщаних доріжок скільки завгодно, і там уже Вошці сховатися нема де. Ми вирушили. Рештки ранкової прохолоди ще трималися в пасмах туманцю, але ось засюрчав один коник, потім другий, третій, і задзвеніли всі врізнобій. Я сказав Марі:

— Не думай, що я змушу тебе жити в цій нелюдській спекоті. Ми наїжджатимемо сюди тільки на якийсь час, подихати свіжістю...

Марі не відповіла, важко шурхаючи піском. Певне, її весь час мучив складений нами лист. Вона сказала:

— Уявляю собі почуття матері, коли вона прочитає цього листа, і, що не кажи, вона матиме рацію. Але вона ще не знає, що я старша за тебе на десять років... І всього, що було зі мною в ці роки... І ти... такий, як ти...

— Такий, як я? А що гарного в цьому задл ял ому дитинстві, в тій потворі, що її ти називаєш ангелом? А ти, Марі... Люди мали тебе оберігати, а вони виявилися кровожерними вовками...

Я побачив, що вона плаче. Ми пройшли луками на берег Юра й посідали на стовбур поваленої вільхи. Припавши до мене, Марі не переставала плакати. Я сказав: "Обережно, тут кропива". Ця кропива навколо нас обернеться в моїх споминах на м'яту, запашні листочки, які я розминав між пальцями. А миршавий струмок під вільховими деревами,— немало з них уже вирубано,—зіллється, як завжди, з розпукою вічного плину; він ніс мене за собою разом з усім, що мене оточувало; і я важив не більше, ніж вирізані з соснової кори кораблики, що їх ми з Лораном пускали за водою... І ця жінка, котра пригорталася до мене і вже не плакала, це бідне, бране іншими тіло, турботу про яке я взяв на себе до кінця мого життя...

Туман не розвіювався, але сонячне проміння, пробиваючись крізь нього, пекло немилосердно. Певне, збиралося на бурю. Хоч би бризнув нарешті дощик на спраглі ланди, де щодня то тут, то там займалася пожежа: подейкували, що винні пастухи, але досить було, щоб сонячний промінь упав на скалку пляшки... Яка таємнича алхімія перетворює в моїх спогадах усі нікчемні подробиці, ніби те, що вони відійшли в минуле, дає їм право на перетворення!

Краще було дочекатися години від'їзду в Дюберів, там було прохолодніше. Ми розраховували сісти в поїзд на станції Нізан, за десять кілометрів від Мальтаверна. Туди ми доїдемо Прюдановою бідкою. Я попередив Марі, що доведеться вибиратися одразу по сніданку, в саму спеку, коли навіть худоба не виходить на пашу. "І навіть Вошка",— прошепотіла Марі.

Тряска в деренчливій бідці під палючим полудневим сонцем, серед хмари ґедзів і мух, вибоїстою курною дорогою — ось яким кошмаром закінчився наш сон літньої ночі. Я сидів на задньому сидінні коло впрілого Сімона й Марі. Руку я притиснув до спинки сидіння, щоб оберігати Марі від поштовхів. Вона трималася прямо, штивна й німа, а я зі своїм хистом угадувати чужі потаємні думки, я знав, що в її душі урочий Мальтаверн нашої ночі обертається в прокляту землю, від якої треба тікати не озираючись. Ми почули автомобільний гудок, потім гуркіт мотора. Стела, наша стара кобила, стала гопки. Нас випередив серпол-ле де сиділо за кермом якесь страшидло в окулярах. Курище знялося таке, що Прюданові довелося постояти трошки на узбіччі дороги.

Поїзд запізнювався. Ми чекали його в цілковитій самотності на розпеченій платформі занехаяної станції, серед кліток, де здихали зі спраги кури.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Марі вблагала мене не приходити на вулицю Егліз-Сен-Серен під час відсутності її матері, яка поїхала до Сула-ка. Ми можемо бачитися скільки заманеться в її закапелкові, у книгарні. Наші сходи на вулиці Шеврюс здавалися раєм. За ті дні, що ми з Сімоном прожили разом, очікуючи відповіді від пані, ми не раз покидали віталеньку й рятувалися від спеки на приступках цих крижаних сходів.

Ночами, ще задушливішими, ніж дні, нас опадало незліченне військо найбільших, найотруйніших москітів, які тільки водилися в наших широтах. У мене ліжко з запоною, і, перш ніж заснути, треба було лише перевірити, чи не замкнув я в клітку разом із собою і якогось хижака. Але в Лорановому ліжку запони не було. Назавтра я побачив, що в Сімона все обличчя перекосилося: москіт ужалив його в повіку. Він здивувався, що мене це засмучує.

— Та це пусте, пане Алене. Го-го, чи ж треба побиватися через москіти, через гулю під оком!

Спав він сном праведника і на світанку пішов з дому. Певне, хотів бути на месі? Я не насмів запитати в нього, але, щиро кажучи, не мав у цьому сумніву. По сніданку ми зійшлися в темній прохолодній книгарні, де майже не було покупців. Бард відпочивав в Аркашоні і в усьому поклався на Марі. Балеж був слабий або прикидався слабим. У вітрині новинок я знайшов "Антологію сучасних поетів" 1 Леото і Ван Бевера і, читаючи її, робив відкриття за відкриттям. Надто подобалися мені вірші такого собі Франсіса Жамма: "Ось-ось посипле з неба сніг..." 2 Вони захоплювали мене, "разили радістю", але я не міг поділити це щастя ні з Марі, байдужою до такої поезії, ані з Сімоном, байдужим до поезії взагалі, до того ж Сімон куди більше, ніж ми, потерпав, чекаючи відповіді від пані. Він квапив мене додому: "Певне, вже принесли пошту..."

Ми перейшли вулицю Сент-Катрін і вузькою вуличкою Марго спустилися до вулиці Шеврюс. Я йшов трохи позаду Сімона, дивлячись собі під ноги, весь поглинутий складанням якоїсь нової історії. Раптом мене оглушили Сімонові слова, дарма що він вимовив їх упівголоса:

— Пані тут! Приїхала пані!

Я звів голову, геть розгублений. Так, перед ґанком стояв діон, наше ручне чудовисько. Що його діяти? Я порадив Сімонові вернутися до книгарні й попередити Марі. Я зустрінуся з матір'ю віч-на-віч і, як тільки зможу, приєднаюся до них. Він не змусив себе довго прохати і накивав п'ятами. Я боягузливо позаздрив йому: бо ж мені випадало самому виступати проти цього небезпечного, розгніваного божества. Які ж бо ми були нерозумні, не чекаючи від неї іншої відповіді, крім листа, не сподіваючись, що вона звалиться на нас, явившись перед нами власною персоною!

А втім, цей приїзд не був негайним відгуком, бо ж відтоді, як Прюдан передав їй нашого листа, минуло три дні. Дуже скоро я дізнався, що спонукало її примчати на вулицю Шеврюс. Тільки-но я вступив до віталеньки, де вона стояла, не встигнувши ще скинути капелюха, як вона пригорнула мене до грудей:

— Бідолашний мій хлопчику! Яке щастя, що я приїхала не надто пізно.

Вона не мала сумніву, що досить їй розповісти все про цю

1 Двотомник "Сучасні поети" (1900), укладений письменником і літературним критиком Полем Леото (1872—1956) і Ван Бевером.

дівчину, як я відцураюся її і не зможу більше думати про неї без огиди. Я дізнався, що, одержавши нашого листа, вона два дні сиділа як прибита. Потім пішла порадитися з паном настоятелем, і те, що вона від нього дізналася, затьмарило, за її словами, своїм паскудством і так уже паскудну історію збирача податків. Коли вибухнув той скандал, пан настоятель був вікарієм у Лепар-рі. Того літа він мав не постійні, але доволі близькі стосунки з панотцем Х. Отож йому став відомий і інший скандал, що хоч і не вибухнув, але був куди гірший від першого.

В очах моєї матері жінка, здатна спокусити священика, духовну особу, грішити з ним або хоча б, поправилася вона, намагатися согрішити (в такому разі, якщо, як твердять приятелі панотця Х., нічого не сталося, не слід упадати в гріх необгрунтованого осуду),— така жінка забісована, проклята і тільки самим своїм доторком може перенести на іншого це прокляття, як ганебну невиліковну хворобу.

— Тепер ти бачиш, ти сам занімів з огиди...

— Таж ні, бідна моя мамо, я все це знав.

— Знав?!

Подив одібрав їй мову. Я все знав і збирався дати цій дівці своє ім'я, познайомити її з матір'ю, подарувати їй Мальтаверн, зв'язати з нею назавжди своє життя! Вона затулила обличчя руками добре знайомим мені театральним жестом.

— Боже мій,— простогнала вона,— чим я прогнівила тебе?

Цей жест майже завжди йшов у парі з ремством проти Бога. І цього разу також.

— Спробуй мене зрозуміти, мамо.

Я нагадав їй, що будь-яка подія виглядає інакше, якщо поглянути на неї з другого боку. Орден, до якого належить панотець Х., став на його захист, приписавши всю вину поганій жінці, істеричній дівчині, котра хотіла занапастити його, але нічого не домоглася. Оцей дзвін і почув наш настоятель. Одначе йшлося про зовсім юну дівчину, дуже побожну, віддану ученицю панотця, котра в тому жорстокому горі, що впало на неї, не знала іншої підпори, окрім нього.

— Я знаю, ким вона була в усій цій історії, що її похмуре продовження тобі невідоме: маленькою мученицею. Так, ось ким вона була. А тепер,— додав я,— вона буде жінкою, котру я мав щастя зустріти на своєму шляху.

— Ти з глузду з'їхав, бідна моя дитино, вона звела тебе з розуму.

Ми боялися розгніваного божества, а переді мною стояла прибита горем мати, пригнічена християнка, котру мої слова швидше утвердили, аніж похитнули в її переконанні. А втім, мені ніколи не доводилося бачити, щоб мама задумувалася над чужими доказами чи хоча б вислухала їх. Вона шукала хусточки в своїй торбинці, стоячи посеред

кімнати, дивлячись на чудовисько, в яке обернувся її син. Вона висякалася, витерла очі. Я хотів обійняти її, поцілувати, але вона відсахнулася, наче боячись мого доторку. Можливо, їй справді було страшно?

— Послухай, Алене...

Вона бачить, що я захоплений, зачарований, що вона нічого від мене не доб'ється, але я можу поступитися матері бодай в одному — дати їй час на роздуми, погодитися на відстрочку, що з огляду на мій вік була б доконечна, навіть коли б ішлося про нормальні заручини з дівчиною нашого кола. Мама говорила, не піднімаючи голосу, вона почувала під собою твердий грунт. Хто ж може не визнати цю пропозицію за розумну? Я погодився, непевне кивнувши головою.

— Скажімо, один рік... За рік ми знову про все побалакаємо.

Я відчув, як затягується в мене на шиї зашморг. Я збунтувався і заявив, що можу чекати лише чотири місяці, які лишилися до Нового року. Чотири місяці, що ж, за цей час усе-таки можна передихнути, роздивитися. Вона прохала віддати їх їй цілком, нікуди не відходити від не , не розлучатися з нею аж до Різдва.

— Лише в тому разі,— сказав я навмання,— якщо на початку навчального року моя робота не вимагатиме поїздки до Парижа.

— Яка ще робота?

— Моя дисертація.

— Ти пишеш дисертацію? Яку дисертацію?

— Та я ж казав тобі. Ти ніколи не слухаєш, коли я розповідаю тобі про свою роботу. Я пишу про зародження руху францисканців у Франції. Цю тему порадив мені мій професор Альбер Дюфур.

Але вона вже не слухала мене. Вона скинула капелюшок, поволі витягнувши з нього довгі шпильки. Я запитав, чи не збирається вона повернутися до Мальтаверна. Звичайно, ні, вона не покине мене самого. Вона телеграфувала Луї Лерпові та його дружині. Сьогодні ввечері вони будуть тут.

— А потім поїдемо куди захочеш або залишимося в Бордо. Я до твоїх послуг, як, властиво, була завжди.

Що робити? О Боже! Як я міг тішитися дитячою надією (а втім, ми поділяли її всі втрьох!), що дійсність підкориться нашому планові, що все піде так, як ми надумали, що вчинки моєї матері будуть саме такі, якими їх собі уявляли?

— У мене до тебе ще одне прохання, Алене, я думаю, ти мені тут не відмовиш; погодься побачитися з паном настоятелем. Завтра він прийде на сніданок. Можеш говорити з ним, можеш не говорити, як захочеш.

Тільки-но моя мати пішла до себе, я кинувся до Лорано-вої кімнати, притьмом спакував валізу Сімона Дюбера, зірвав з ліжка простирадла й засунув їх під комод. З валізою в руках, знемагаючи, вмиваючись потом, я з'явився в книгарні перед Марі й Сімоном. Марі, відпустивши покупцеві "Бедекер 1 по Південному Заходу", прибігла до нас у закапелок, де Сімон діймав мене розпитами.

— Ех, Сімоне,— сказав я йому,— присягаюся вам, пані не вмирає, пані і не думає вмирати.

Я спробував зробити їм докладний звіт про все, що сталося між мною і матір'ю.

— Як завжди, я послухався її, і так воно буде й надалі. Марі заперечила:

— Бідний мій хлопчику, ніколи ви не були до такої міри господарем становища, досить лише виявити волю. Ваша мати погодиться на все, аби розладити наші заручини принаймні зараз, а взагалі не тіштеся: чого вона не зречеться ніколи — це тисячі гектарів Серіса, змоги запанувати перед смертю в цій безмежній імперії сосни й піску, в цій вогнедишній печі...

— Але, Марі,— заперечив я, стишивши голос,— ми ж бо "насправжки" заручені.

Вона похитала головою, і, коли Сімон подався до магазину, бажаючи залишити нас удвох, сказала:

— Звичайно, ти міг так думати в ті недовгі хвилини нашої ночі. Будь благословен за ці хвилини. Але ти добре знаєш, що це не "насправжки"...

— Чому, Марі? Чому?

Полегкість, що її я відчув, вжахнула мене самого. Але тут вернувся Сімон, він був такий поглинутий своїми думками, що ніби нас і не бачив.

— Ми були ідіоти,— сказав він.— Спершу я подумав, що Прюдан нас ошукав. Та ні, мабуть, був час, коли пані і справді сподівалася, що змусить вас танцювати під свою дудку, якщо покине Мальтаверн і повезе з собою мого батька. Але ж вона мала б знати, що навіть у нашому містечку знайдеться більше, ніж треба, кандидатів на його місце. А те, що мій батько знає межі маєтку, це, звісно, корисно, але ж зрештою існує земельний кадастр К

— А можливо,— сказав я Марі,— коли моя мати дізналася від пана настоятеля, як добре ви поставили книжкову торгівлю в Барда, вона зрозуміла, який пожиток ви можете здобути з Мальтаверна. Між нами кажучи, моя мати ніяк не заслужила своєї репутації ділової жінки. її звіряча пристрасть до власності виявляється лише в тому, що вона пишається своїми струнками соснами, але ж багато з них давно треба б вирубати, вони гниють і втрачають усю свою вартість. Якщо ви станете господинею Мальтаверна, то побачите, що можна буде негайно виторгувати сотні тисяч франків без усякої шкоди для маєтку. Навіть навпаки...

Вона зі сміхом запитала, чого я домагаюся: хочу спокусити її чи викликати в неї жаль? Я запротестував.

— Ах! — зітхнула вона.— Ви гідний син пані.— І стиха додала: — А сили волі в тебе, властиво, не менше, ніж у неї.

— Так,— прошепотів я, похнюпившись.— І знаєте, яка думка переслідує мене? Я знаю, на кого я скидатимуся в 1970 році. Я часто вам розповідав про старигана з Лассю...

Марі покликав якийсь покупець, і вона побігла, але Сімон почув мене.

— А я, пане Алене, який буду я в 1970 році? Або, точніше, яким би я міг бути, бо до того часу від мене залишаться самі кістки. Я не буду ніким. А ви, ви матимете справжнє життя, життя, про яке можна розповісти, про яке ви розповісте самі, бо мене, його свідка, уже не буде живого. Першу премію за твір і в 1970 році дістанете ви, ось побачите! А я...

— Ви, Сімоне, тепер ми це знаємо, віднайдете себе, якщо повернетеся до свого вихідного пункту. Те царство, що його ви зреклися, воно всередині вас і пребуде з вами всюди, де будете ви.

— Ніколи! — вигукнув він зі стриманим запалом, якому його вимова надавала кумедного відтінку.— Го-го, чи не гадаєте ви, що я благатиму їх узяти мене назад?

Я не відповів, але, помовчавши й помітивши, що він заспокоївся, спитав байдужим тоном, чи він зустрічає коли-небудь пана настоятеля. Ні, він із ним не бачиться, але "іноді ми обмінюємося листами: він не відцурався".

— Завтра він снідає на вулиці Шеврюс. Хочете, я приведу його до книгарні?

Цього разу Сімон не спалахнув, і його камінне обличчя навіть злегка зашарілося, як того дня, коли він уперше здибав мене на вулиці Сент-Катрін. Він сказав:

— Я був би радий його бачити... але тільки як друга, не як пастиря! З цим скінчено. Більше мені ніхто не потрібний, я сам знаю, що мені робити.

— Ніхто, Сімоне, окрім, можливо, його самого. Завжди знайдеться той, хто і в поганих і в добрих учинках розуміє нас краще, ніж ми самі: ясніше все бачить. Для мене був то Донзак, потім Марі і ви також.

— Я, пане Алене? Я? Що я міг вам дати?

— У вас ясна душа, ви помагаєте мені вірити в благодать. Ви позбавлені всього, чим був я наділений і обтяже-ний: я почав тонути під тягарем мого великого маєтку, тоді як ви...

Донзак зрозуміє, що я викладаю тут лише суть нашої розмови в кімнатці за крамницею; там стався межи мною і Сімоном пророчий обмін; кожен із нас ясно побачив і визначив покликання другого. Не того дня я вперше задумав писати — я писав завжди. Але саме того дня я

побачив, що можу стати письменником, хай навіть використавши як сюжет життя самого автора. Те, що я зараз пишу, пишу цієї миті, я зможу потім опублікувати. Ах, останній розділ!.. Мені залишається тільки перефразувати кінець останнього розділу "Виховання почуттів" 1: "Він не подався в мандри. Він не звідав ні нудьги пароплавів, ні вранішнього холоду після ночівлі в шатрі, не забувався, споглядаючи краєвиди й руїни, не зазнав гіркоти скороминущої приязні... Він не вернувся, бо нікуди не виїжджав..."

Коли я підійшов до виходу з Пасажу, то побачив, що буйний грозовий дощ затопив наше благословенне місто. Я перечекав зливу разом із іншими перехожими, котрі раділи й вітали одне одного. Одначе я дізнавав почуття визволення не тільки через грозу. Завтра я знов повернуся сюди, ми призначили тут зустріч. Але з книгарнею я розпрощався, розпрощався назавжди. Те, задля чого я одного разу з'явився там, уже завершувалось. Я випірнув із Мальтаверна і зі свого нескінченного дитинства й окинув поглядом усе життя, яке, як твердо передбачав Сімон, мені судилося прожити. І ось я теж ні в чому більше не маю сумніву, я певен, я переконаний у тому, що не помру, хоча недуга, яка вразила мого брата Лорана, щодня забирає стільки хлопців і дівчат довкола, та й у мене самого затемнення в лівій легені... Але я не помру, я житиму, нарешті почну жити.

Коли дощ перестав і мені пощастило перейти вулицю Сент-Катрін і по вулиці Марго дістатися до вулиці Шеврюс, я уже знав, що шкода вже й думати, щоб відступати з Сімоном у Мальтаверн. Я вирушу до Парижа, і хай звершиться те, чому судилося звершитися. Всьому свій час — і речам, і людям. Але я не втрачу того Мальтаверна, з якого я випливаю на поверхню, я понесу його з собою, це буде мій скарб, як отой, що ми з Лораном закопали під сосною в надії розшукати його наступного року: дарма що то була тільки скринька з агатовими кульками...

Донзак має право не повірити, що всі ці думки виникли в мене, тільки-но я вийшов з книгарні, поки грозовий дощ заливав вулицю Сент-Катрін. Але проблиски цього бачення вже були в мені, я відчував, що

межу перейдено, що життя починається, і це почуття радості я знову переживаю зараз, коли пишу. Радість! Сльози радості Ч Дорога без кінця-краю, де навіть грози будуть утіхою. Мені двадцять два роки. Мені двадцять два роки! Звичайно, я не радію з цього приводу: страшно навіть подумати, що не п'ятнадцять, не вісімнадцять. Я розумію, що тепер кожний рік — це східець, східець униз. Але я зупиняюся на порозі своїх двадцяти двох років, точніше, тішу себе ілюзією, ніби

1 Слова з запису, зробленого Паскалем у ніч проти 23 листопада 1654 року, що стала переломним моментом у його житті, який знаменував остаточне навернення до релігії.

зупинився, бо насправді ні Юр, ні час не зупиняють свого плину ніколи.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Мама чекала мене на площадці, але, всупереч моїм сподіванням, вона зовсім не була збурена чи вимучена. Вона стояла переді мною бліда і люта, така, якою я сподівався її побачити зразу по приїзді, але якою вона тоді не була. Хтозна, що могло так роздратувати її під час моєї відсутності.

— Вона спала тут! Ти посмів покласти її в ліжко свого бідного брата! Цю потіпаху!

Як же я цього не передбачив? Тільки-но я вийшов за двері, як вона кинулася слідами, і нюх привів її просто до цих простирадел, абияк запханих під комод.

— Брудні простирадла! Що й казати, бруду на них досить! Ти сам спав на них і ти також! У домі своєї матері, в постелі твого брата! Зроду не думала я, що ти здатний на таке паскудство! Ти ще смієшся, нещасна дитино! Що вона з тобою зробила!

— Я не сміюся, я сумно посміхаюся тому, що ти знову чиниш звичайний свій гріх — висловлюєш необгрунтовані судження. Ця молода жінка, яку ти так ображаєш, тут ніколи не була. А якби й прийшла, то, хай тобі буде відомо, (я на мить завагався), ми б не потребували Лоранового ліжка.

Мама й бровою не повела. Мабуть, просто не зрозуміла мене.

— То хто ж тоді спав у цій кімнаті, на цих простирадлах? Кого це ти підібрав на вулиці?

— Та ти його добре знаєш, мамо, ти його знаєш трохи не від самого народження.

Вона подумала, що я глузую з неї. Коли я кинув їй в обличчя ім'я Сімона Дюбера, вона на хвилю заніміла.

— Ах, тільки його бракувало! Цього відступника!

— Втрата віри — це ще не відступництво. Семінарист, який покинув семінарію,— жертва помилки стрілочника.

— Він перекинувся до ворогів, ти добре знаєш.

— А якщо я скажу тобі, що ті два дні, коли він тут жив, він щоранку ходив на вранішню месу?

Щиро кажучи, безперечних доказів я не мав. Можливо, він уставав удосвіта просто за давньою селянською звичкою. Але я не встояв перед спокусою остаточно збити з пантелику мою бідну матір, яку мені тієї миті навіть стало жаль. Я сказав, що не сумувати, а радіти треба з того, що вона від мене дізналася.

— Поки ти тут робила трус і шукала сліду моїх злочинів, я розмовляв із Сімоном, саме з ним я й мав побачення, і добився від нього згоди зустрітися з паном настоятелем. Не тут, не лякайся.

Луї Ларп у білій літній куртці розчинив двері й промовив:

— Обід на столі, пані!

Не пам'ятаю, щоб я коли-небудь побачив матір такою розгубленою, як під час обіду,— вона завагалась у своїх переконаннях, а насамперед у своєму переконанні, що вона завжди має рацію, а люди саме такі, за яких вона вважає, й іншими бути не можуть. Якщо я не дурив її і молодший Дюбер справді ходив щоранку на месу, значить, вона судила про нього неправильно. Все, що я казав про "ту потіпаху", їй було зручніше геть відкинути і триматися банальної історії про невинного хлопця, причарованого поганою жінкою. Але цю жінку вона ніколи не узнає. А от Сімон знову постав перед нею. А втім, він ніколи не покидав кону, він завжди залишався предметом суперечок між мамою і настоятелем.

Звідки я черпаю все, що я тут пишу про маму, якщо не в самому собі, не в тій думці, що склалася в мене про неї? Чи не намагаюсь я, відтоді як веду цей щоденник, показати Донзакові уявний Мальтаверн, такий самий нереальний, як Спляча красуня, Дракон або Ріке-чубчик *? Що ж було реальним? Моя мати, що мала добрий апетит, завжди дуже уважна до того, що їй подають, така вимоглива й прискіплива до куховарки, того вечора ні до чого не торкнулася. Тільки-но скінчився обід, вона пішла до себе, давши мені цілковиту змогу піти з дому. Але я нікуди не пішов, не бажаючи втрачати ні ковтка нічного повітря, освіженого грозою, я повідчиняв усі вікна, але зі страху перед москітами поклав собі сидіти в пітьмі і навіть не став читати.

Читання настільки заповнює все моє життя (іноді я думаю, чи не позбавляє воно мене від необхідності жити), що, можливо, у двадцять

два роки я так і не знав би, що криється за цим заяложеним виразом "внутрішнє життя", якби москіти мого рідного міста іноді не прирікали мене на нерухоме споглядання клаптя зоряного неба над дахами в проймі вікна. Можливо, я так ніколи і не узнав би того, що знаю і про що не наважуся розповісти нікому зі страху набути собі славу самовпевненого дурника чи божевільного. Річ у тім, що слова "царство Боже всередині нас" 1 правильні дослівно, тобто для того, щоб у нього проникнути, досить тільки поринути в самого себе.

Досвід, набутий мною того вечора, став важливою віхою у моєму житті, тому, що я проникнув у те царство так глибоко, як ніколи раніше не проникав, хоча, безперечно, відчував тоді свою тяжку гріховність. Але ж мене виховано в переконанні, що смертельний гріх безповоротно відвертає вас від Бога: а це змушує грішника махнути на все рукою, казати собі: "Все одно пропав" — і припинити боротьбу. Цього вечора, почувши знайомий заклик, пригнічений свідомістю своєї гріховності, я вдався до викруту Донзака, що полягає ось у чому. Треба сказати собі: "Якби я належав до сонму християн, ревних, але позбавлених сповіді, як лютерани або кальвіністи2, я звернувся б із благанням прощення до того, хто пребуває всередині мене. Повне каяття, як нас учили, недоступне простим смертним 3, воно уготоване тільки святим. Якщо ж воно виявиться досяжним, то досяжне й царство Боже,— це Сезам, який неодмінно розчинить свої ворота".

Отож я почав думати про все, що сталося між Марі і мною, і зрозумів, що я не тільки не відчуваю жалю, а, навпаки, вважаю свій гріх не за блюзнірство, а благодать, що найгірш було б, якби ні одна жінка не ввійшла в мою історію... Але ні, тоді благодаттю була б її відсутність. Тепер вже не я говорив із самим собою. Мене опанував цілковитий спокій. Іноді я наспівував собі на музику Мендельсона4, що ми розучували в колежі, або Гуно 5, яку більше любить пан настоятель, молитву Расі-на, *

1 "Царство Боже всередині вас єсть" (Євангеліє од Луки, XVII, 21).

6 З "Духовних пісень" (1694) Жана Расіна.

Сердець, любов'ю сповнених до Тебе, Не сколотити, Боже, супокій. Вони забули думати про себе, Шукаючи в усьому промисл Твій. Чи єсть же на землі або на небі Те щастя, що миліш за супокій Сердець, любов'ю сповнених до Тебе?

Наступного ранку мама не вставала з ліжка. Віконниці в її кімнаті були зачинені. її мучила така мігрень, що не йшла ні в яке порівняння з мігренню в інших жінок. Цілу ніч вона провела без сну, міняючи компреси на лобі. Вона попросила мене вибачитися перед паном настоятелем. Можливо, вона прибільшувала свою хворобу, щоб полегшити нам побачення віч-на-віч — її останню надію. Настоятелеві нелегко було приховати, яка втіха для нього снідати зі мною вдвох. Його драглисте, ніби зліплене з хлібного м'якуша обличчя, завжди таке стурбоване й сумне, було осяяне невинною дитячою радістю. Він дуже підтоптався, і його тонзура вже не потребувала послуг перукаря, а головне, він перестав величатися, цим він передусім і різнився від пастиря часів мого дитинства. Він утратив свій поважний самовпевнений вигляд.

При перших же його словах, що на вволення волі пані мали змусити мене розговоритись, я ухилився. Я запевнив його, що моя мати даремно взяла собі в голову, буцімто єдина жінка, єдиний проводир мій у житті — це вона і буцімто для мене немає іншого завдання, окрім визволення з-під її влади хоча б ціною нерозважливого в очах суспільства шлюбу. Я остерігся зовсім заспокоювати пана настоятеля, а лише дав зрозуміти, що для мене нічого ще не вирішено.

— Але,— сказав я,— не я зараз цікавлю вас (він хотів заперечити), я хочу сказати, що не задля мене треба вам кидатися в воду, а задля Сімона, з яким я бачуся тепер щодня. Так, настала пора витягти його на берег, але цього разу він сам поспішить туди, куди вабить його покликання, а вам зостанеться тільки полегшити йому дорогу. І будьте

обережні, пам'ятайте, що досить вам заговорити про "духовне керівництво", як він одразу ж замкнеться у собі.

Він слухав мене з сумирною увагою, і мене це зворушувало. Бідний настоятель, усі його пристрасні, нерозтрачені батьківські почуття виливалися на цього селянського хлопця, не безсердечного, звичайно, але згрубілого й озлобленого. Про нього він ладен був правити без кінця-краю.

— Я ніколи не спускав з нього ока, знаєш, я віддалеки стежив за ним, а він і гадки не мав про це. Першої зими в Парижі він захворів на запалення легенів. Я зазнайомився з його господинею, задобрив її, а вона сповіщала мене про його здоров'я, звісно, тайкома! Сімон подумав би, що він при смерті, якби довідався, що я никаю біля його постелі.

Мама лежала в себе в кімнаті, тому ніщо не заважало настоятелеві зійтися з Сімоном на вулиці Шеврюс, а не в книгарні. Він погодився, "але тільки з дозволу пані". Коли я, прочинивши двері, виклав мамі наше прохання, вона урвала мене кволим голосом:

— Ах, робіть, як знаєте, аби лиш він не попадався мені на очі.

Зустріч відбулася в віталеньці і тривала десь зо дві години; тоді Сімон подався до себе, не попрощавшись зі мною. Вони домовилися, що Сімон ще на рік залишиться в Тал а не і, де місцевий священик, "святий абат Муро", приятель пана настоятеля, візьме Сімона під свою опіку й підготує до повернення в семінарію, звичайно, не в Бордо, а, можливо, в Іссі-ле-Муліно. Все це вимагало немалих роздумів і клопотів.

Я також пообіцяв настоятелеві, що невдовзі він побачить мене в Мальтаверні: моя мати, зрештою, домоглася від мене згоди на від'їзд, але з застереженням. Я заявив, що спершу мені треба зробити необхідні до моєї дисертації виписки в міській бібліотеці. Навряд чи хто міг похвалитися, що бачив мене там бодай хоч раз за весь той час...

Два місяці не розгортав я цього зшитка. Те, що я пережив, не надається до жодного опису, не вкладається у звичайні слова: є сором, який годі висловити. Все, що я можу розповісти тут про це, буде, як і все інше, лише викладом подій у певній послідовності й порядку. Отож спробую: треба додержати обіцянки, даної Донзакові... По правді кажучи, на якого біса мені ця приключка? Ніби я сам не зазнавав гіркої втіхи, знов і знов переживаючи цей сором, година по годині, аж до кінця моєї історії, точніше, до кінця одного розділу моєї історії, щойно оце початої!

Я пишу це двадцятого жовтня, поклавши зшитка на коліна, в нашій сторожці, в урочищі Шікан, загубленому в глушині, далеко від усіх ферм. Стоїть м'яка година, туман, того дня чекали великого перельоту, але припутні не летять: сьогодні тепло, вони ховаються в гіллі дубів і обїдаються жолудями. Я бачу гостроносий профіль Прюдана Дюбера, його важке підборіддя, він видивляється крізь верхи сосен небесні дороги, на яких мають потягтися летючі зграї, якщо тільки вони з'являться. Лунає свист, до Прюдана підходить якийсь орендар, питає:

— Passat Palumbes?

— Nade! Nade Ч

Під могутніми окорінкуватими дубами, що накрили нашу халупу, я завжди цілою своєю істотою відчуваю вічність, так само як на берегах Юра, проймаюся свідомістю тлінності нашого буття. Людина — це навіть не мисляча тростина 2, а мисляча мошка, але і в ті небагато хвилин, відпущених їй на життя, вона знаходить час на парування — ось що жахливо. З усього сподіяного я спробую записати дещо таке, про що, мені здається, можна сказати.

Я не відвідував міської бібліотеки зовсім не тому, що майже щовечора ходив на вулицю Егліз-Сен-Серен. З Марі я сходився тільки після робочого дня й легко примирив вимоги роботи над дисертацією з

вимогами своєї жаги. Але в ці важкі тягучі денні години в отупілому від спеки місті, я здатний був лише чекати... Що ж тут такого? В чому, властиво, драма? Така історія всіх і кожного в певному віці, в певний момент життя. Певне, треба бути християнином, як я, чи бути ним бодай у минулому, як Марі, щоб думати, ніби йдеться про щось більше, ніж наша земна доля, коли ми поступаємось інстинктові розмноження, властивому всім видам живих істот. Або, точніше, треба належати до того виду нетерпимих християн, до яких належу я: піддавшись на поступку, вони шукають собі виправдання. Якщо судилося їм загинути, вони гинуть з піднесеною головою.

В одному я більше не мав сумніву — в щирості Марі того дня, коли вона казала про своє побоювання відірвати мене від Бога, а я запідозрив, що вона "прикидається". Вона відкинула Бога для себе, але не для мене. Вона запевняла, що мене створено зі сплаву, де злилося те, що йде від Христа і від Кібели...3 Але якщо послухати її, в мені

1 — Летять припутні? — Ні! Ні! (Діал.)

переважає християнська сторона. "Я не хочу занапащати тебе",— казала вона. Я заперечував, нагадуючи їй нашу ніч у Мальтаверні. Чому, питали ми себе, вона більше не повторилася? Чому мало не щовечора я принижено повертався на вулицю Егліз-Сен-Серен, хоча, розлучаючись напередодні, ми одностайно вирішували, що це востаннє? Чому ці повторні падіння так мало скидалися на той наш сон літньої ночі, коли все щастя світу відкрилося мені якоїсь миті, ніби наші душі віднайшли того вечора, на один-єдиний вечір право поєднатися тієї самої миті, як і наші тіла? І ось я знову приречений на огиду. Хто вдихнув у мене цю огиду?

"Чого ти домагаєшся?" — як сказала б моя бідолашна мама. Марі не скидалася ні на яку іншу жінку, можливо, тому, що була колись набожною дівчиною. І в цьому теж не було брехні: її мука безмірно перевищувала мою. Ця мука старила її, скоріше, зраджувала її

справжній вік, тоді як я, за її словами, зберігав свою ангельську подобу, "навіть крильця не пом'ялися",— казала вена з насмішкою й тугою.

На вулиці Шеврюс, мама, очікуючи мене, сновигала кімнатами з трагічним виразом на обличчі, який з'являвся в неї особливо в поважних випадках. Я скільки міг зволікав час під приводом необхідності читання в міській бібліотеці. Нарешті вона зажадала, щоб я бодай призначив дату нашого від'їзду. Я відмовився назвати будь-яку дату. Наприкінці тижня вона вже ні про що не питала, і було ясно, що більше вона дурити себе не дасть. Вона знала, звідки я повертаюся щовечора, і знала, що я про це знаю. Вона обіймала мене лише, щоб обнюхати, але вона була сліпа й не бачила того, що сповнило б її радістю, якби вона зрозуміла це: вона вважала, що я заплутався в павутинні, і це справді було так, точніше, павутиння обплутувало моє тіло в години чекання, а потім — ще кілька хвилин. Але про те, що ні Марі, ні я більше й не думали поєднатися навіки, моя мати й не здогадувалася: з мого тимчасового поневолення вона виснувала, що мене поневолено назавжди.

Вечорами по обіді я йшов з дому, ситий і втомлений. Мама знала: цього разу я виходжу на те, щоб творити зло, я завжди пропонував їй прогулятися разом. Вона відмовлялася, вона була спокійна. Іноді я повертався за годину, іноді трохи пізніше, якщо слухав музику на майдані Кенконс, де влітку влаштовувалися відкриті концерти. Але найчастіше я вдовольнявся морозивом у кав'ярні на майдані Комедія

або, незважаючи на москітів, блукав алеями Ботанічного саду, далі від юрми, що оточувала духовий оркестр 57-го полку.

Я був певен, що тепер, наприкінці серпня, нікого тут не зустріну. Але того вечора на лаві в далекому куточку тераси сидів якийсь молодик і смалив люльку. Я присів на краю тієї лави, не дивлячись у його бік. Він насмішкувато запитав:

— Серпень, а ти в Бордо? Чому не в Аркашоні, або Понтайяку, або Люшоні?

Я впізнав студента останнього курсу на прізвище Келлер, одного з тих християн, котрі "йдуть у народ", "сівача" одного з тих хлопців, котрих я дратував, ще перш ніж розтулював рота.

— Мабуть, тому,— сказав я з притиском,— що тут у мене є справи веселіші.

Він буркнув:

— Чого ще від тебе чекати?

Коли ми з ним познайомилися на факультеті два роки тому, цей апостол, уподобавши мене, заходився проповідувати. Але тоді книжка Барреса "Під поглядом варварів" 2 давала мені відповідь на все, постачала мене формулами для оборони від товаришів "з ущипливим розкотистим сміхом". Від усіх інших я відгородився "гладенькою поверхнею". Я не забув ужити цієї зброї і проти Келлера, котрий скоро визначив мене як найнікчемнішу істоту в світі: заможний великий буржуа.

— Що ти знаєш про мене? — заперечив я.— Тільки те, що я сам дозволив тобі побачити, щоб ти дав мені спокій, і все це скінчилося. З таким самим успіхом я міг би устругнути штуку в твоєму дусі, в жанрі "високої душі".

— І що ж криється під кожною з цих личин? Гадаю, щось не дуже привабливе...

— Але ж я не прошу тебе дивитися!

Мій тон, очевидно, вразив цього християнина, і він поквапився додати:

— Вибач, будь ласка. Признаюся, я не мав права поставитися до цього так зверхньо. Всі ми однаково нещасливі.

1 Один з молодиків, що групувалися навколо журналу "Сівба", заснованого в Парижі 1899 року, З 1902 року з суто літературного журналу "Сівба" перетворилася в орган християнської демократії; 1910 р. був заборонений папою Пієм X.

— Так, Келлере, але є різниця між таким нещасливим, як я, розпещеним, пересиченим, заклопотаним тільки самим собою і таким нещасливим, як ти, спраглим справедливості.

— О! Але ти знаєш, попри все, я шукаю радості... Ми повинні знову побачитися,— провадив він піднесено,— я не читатиму тобі проповідей.

Я відчув бажання розповісти йому про все, звіритися йому. Я задихався. Я сказав:

— Залюбки, але зараз я переживаю тяжкий час. Бог покинув мене.

Він узяв мене за руку і ненадовго затримав у своїй.

— "Коли ви думаєте, що далеко від мене, тоді я найближче до вас". Знаєш ці слова з "Наслідування"? 1

— Але річ не просто в холодності, в зашкарублості. Я творю зло.

— Ти твориш зло?

— Так, і та, з ким я творю його, не менше за мене бажає, щоб ми зреклися зла... Але щодня настає час, коли це не залежить ні від неї, ні від мене...

— Так, я розумію,— сказав Келлер проникливо.— Я молитимусь за тебе. Я близько знайомий з настоятелькою монастиря візитандинок 2.

— О ні,— заперечив я.— Не варто. Це такі дрібниці, менше, ніж дрібниці...

— Ти називаєш це дрібницями?

Я підвівся, я знову забалакав тим тоном, що свого часу доводив Келлера до розпачу.

— Так, я сповнений смирення, у смиренні я не знаю тобі рівні, я гадаю, жоден мій учинок нічогісінько не важить.

— А проте від найменшого нашого вчинку залежить наше вічне спасіння. Ти в це не віриш?

— Ні, вірю... Але від одного вчинку не більше, ніж від іншого. Найгірше в мені, Келлере,— це, бачиш, не мої діла, це навіть не мої думки. Найгірше в мені — байдужість, брак тієї пристрасті, якою опанований і ти, християнин, і всі молоді войовники — соціалісти, анархісти... Найгірше в мені те, що я байдужий до страждання інших і охоче мирюся зі своїм привілейованим становищем...

— Ти — буржуа, великий буржуа, його треба убити в тобі. Ми уб'ємо його, ось побачиш.

1 "Наслідування Христа" — духовний твір, приписуваний ченцеві Фомі Кемпійському (1380—1471).

2 Орден візитандинок заснований 1610 року.

— У буржуазії міцний хребет. Я родом із тих селян, мешканців ланд, котрі змушують старих батьків працювати, поки ті не здохнуть, а якщо беруть прислужницею якусь маленьку дівчинку, дівку, як вони кажуть, то витримує вона тільки тому, що цей вік усе стерпить...

Я замовк, засоромившись, що звірився цій випадково зустрінутій високій душі, і підвівся:

— Прощавай, Келлере. Не ходи зі мною. Забудь усе, що я сказав. Забудь про мене.

— Невже ти думаєш, що я про тебе забуду? Ми побачимося, коли почнеться навчання? Обіцяй мені...

Бідолашний Келлер! Він молитиметься, страждатиме через мене, змусить молитися і страждати святих сестер. Яке безглуздя! А проте ніщо на світі не хвилює мене дужче, ніж це єднання святих душ, їхня взаємодія: моє роздратування проти Келлера викликане тим, що він торкнувся найзаповітніших моїх таємниць, але я сумнівався в його владі впливати на мої діла і спрямовувати їх по іншому річищу. Ні, я не думаю, що події другого дня були пов'язані з цією зустріччю в Ботанічному саду. Все, що сталося, було звичайною річчю і навіть неминучою: мама не могла більше терпіти цю непевність і неспокій, час ішов, пора їй було втрутитися.

Назавтра, ледь я розплющив очі, як уже знав, що в звичайну годину мені вже не доведеться дзвонити на вулиці Егліз-Сен-Серен, що Марі чекатиме на мене за дверима. Дощу не було, але десь він, певне, пройшов, дихалося, в кожному разі, легко. Я міг цілий день, наче заблудлий пес, копотіти набережними. Я дійшов аж до доків. Назад приїхав трамваєм, стоячи на задній площадці, затиснутий у юрбі докерів. Я поблукав ще трохи. Все, що я робив до жаданої хвилини, ваги

не мало. О пів на сьому Марі за дверима не виявилось, я подзвонив, але марно. Очевидно, її затримали. Я вирішив пройтися вулицями, чекати було несила. Хвилин за десять я поринув у темні надра церкви Сен-Серен, найпохмурішої в усьому місті, потім вернувся до дому Марі. І тут я побачив, як вона переходить вулицю. Вона була бліда й задихалася. Вона добула ключа з кишені:

— Швидше заходь.

Вона штовхнула мене в вітальню з причиненими віконницями. Не встигши навіть скинути капелюшка, сказала:

— Щойно я бачила твою матір.

— Де ти її бачила? Ти говорила з нею?

— Так, уяви собі! Я показувала книжку покупцеві. Раптом мені стало ніяково від пильного погляду дами в чорному, досить повної і на вигляд дуже статечної, вона щойно зайшла до книгарні. Я зразу відчула, що це не купувальни-ця, що цікавлю її тільки я, і раптом побачила тебе, так, тебе, Алене, переді мною показався твій ангельський лик, він відділився від цього великого владного обличчя Агриппіни чи Аталії К Я впізнала твою матір, такою я й малювала її собі. "їсти очима" — виявляється, це буває дослівно так! Мало сказати їла очима, вона рвала мене на шматки. Мені здавалося, я знаю, що означає бути чиїм-небудь ворогом. Ні, відчувати до себе ненависть, справжню ненависть доводиться куди рідше, ніж здається: це так ніби тебе вбивають повільною смертю, щоб дужче натішитися цим, якщо можливо,— тепер я знаю, як виглядає ненависть. Можливо, треба було дати їй піти? Що б зробив ти, Алене? Я піддалася своєму першому поривові, властиво, мабуть, цікавості. Я звернулася до неї, запитавши найділовитішим тоном: "Що ви хочете, пані?" Вона трохи сторопіла. Потім сказала, що зайшла тільки поглянути на новинки. "Так,— сказала я,— а можливо, й на мене?" Уяви собі її обличчя тієї миті. "Ви знаєте, хто я?" — "Я знаю про вас усе, пані". Вона

поблідла як смерть і прошепотіла: "Він говорив з вами про мене? Тепер мене вже нічого не може здивувати!" Я заперечила: "О, я все про вас знаю не тому, що він розповідає мені про вас, а тому, що на ньому лежить ваша печать, ви самі виліпили його, він справа ваших рук, навіть коли він вислизає од вас. Я знаю про вас усе в тій мірі, в якій знаю все про нього". Вона сказала: "Все це слова..." — тим тоном, яким, мабуть, казала собі раніше: "Базікало". "Неможливо розмовляти в цій крамниці..." — пробурмотіла вона. "Тут є підсобка, пані. Якщо ви вважаєте для себе можливим пройти туди..." Вона погодилася. Я попрохала Балежа зайнятися кілька хвилин покупцями і ввела твою матір у закапелок.

— Мама в закапелку!

— Так, уяви собі; в цій шафі ми опинилися, як ти любиш казати, ніс у ніс. Перші звернені до мене слова не відповідали її лютi: очевидно, вона підготувала їх заздалегідь, з

1 Агриппіна (16—59) — мати римського імператора Нерона, дійова особа трагедії Жана Расіна "Британнік"; Аталія (бл. 841 — 835 р. до н. е.) — цариця Іудеї, персонаж однойменної трагедії Расіна — честолюбні владні героїні, що не зупиняються ні перед чим.

холодною головою, й мені здається, в міру того, як вона їх викладала, вона заспокоювалася й поступово пристосувалася до їхнього звучання. Вона запевнила мене, що утрималася від усякого судження про мене, більше того, вона зацікавлена в тому, щоб усе гарне, що ти говорив їй про мене, було правдою, і хотіла б цьому вірити. "Але, панно, якщо ви справді така вибрана істота, якою він вас змалював (несамохіть презирство сичало змією у цих словах), то неможлива річ, щоб, люблячи Але на так, як, за вашими словами, ви його любите, ви не розуміли, що нічого не може бути гіршого для двадцятидволітнього хлопця, котрому з певного погляду не більше п'ятнадцяти... "Він мав п'ятнадцять, пані, перед тим, як зі мною зустрівся..." Вона добре зрозуміла, про що я кажу, зціпила зуби, але стрималася і провадила далі: "Нічого не може бути гіршого, ніж одруження з жінкою набагато старшою за нього, і, вибачте,

якщо я ображаю вас, та що вдієш, із жінкою з минулим..." — "Так,— сказала я,— і з теперішнім, і, чому б не сказати, з майбутнім?" Я дражнила її з холодного розрахунку, щоб вона нарешті спалахнула. Але вона вела далі: "Чи не думаєте ви, панно, що знайдеться на світі мати, котру б не засмутило таке одруження? Я вже не нагадую вам про те, чому наші родини ні в якому разі не можуть поріднитися..." — "Авжеж, пані... передусім я не належу до того, що зветься доброю родиною. А Ален, він — молодий Гажак, типовий юнак з доброї родини..."

Я роздратовано перебив Марі:

— Ти висміювала мене перед матір'ю! Тобі хотілося похизуватись, взяти над нею гору, розчавити її і ти скористалася мною.

— Що ж,— сказала вона,— не стану приховувати, я дістала гостру насолоду, зводячи ці рахунки, я дозволила собі втіху грубіянити на всі заставки. Вищим зухвальством було б сказати їй те, що крутилося в мене на язиці: "Ваш син прохав моєї руки, але заспокойтеся, шкода й мови про те, щоб я погодилася: я люблю Алена, а не його багатство, що викликає в мене жах, не його середовище, що мені огидне..." Я могла навіть визнати, що різниця в літах може бути загрозою нашому щастю, і для мене більшою мірою, ніж для тебе. Так... Але, Алене, це означало б видати їй секрет, зняти з неї величезний тягар, вона зразу б стала господинею твого життя, а ти позбувся б обмінної монети, якою я тебе забезпечила, бо ж твоя мати ладна згодитися на все, аби лише я зникла. Отож треба було вести далі гру, і я зіграла її до кінця. Спершу я з нею не сперечалася, я навіть визнала слушність її резонів. Я погодилася, що з погляду суспільства і навіть з будь-якого погляду я не є тією дружиною, про яку мріє мати єдиного сина, та ще такого багатого, як ти... Хіба лише,— додала я,— з однією метою — вирятувати його від гіршого зла...

— О! — обурився я.— Маю надію, ти не кинула їй у лице обвинувачення в пристрасті до землі, не згадала про Нума Серіса, Вошку?

— Ні, я нічого не кидала їй у лице, я все подала вельми ґречно — так, щоб вона не пішла, грюкнувши дверима. Я мала ту винагороду, що тепер усі пута, що зв'язували тебе, порвано, але призналася, що визволила тебе ще не до кінця: я пояснила, як неважко було б довести тобі, що не треба ніякого чаклунства, щоб спостерігати за тим, як ростуть сосни, а вони ростуть самі собою, щоб змушувати орендарів збирати живицю і класти собі до кишені грошики. Замість гноїти дерева, що їх давно б треба вирубати і на більшу вигоду замінити новими, я б навчила тебе провадити регулярні поруби й забезпечила б тобі величезний річний прибуток, з якого нині вашим орендарям нічого не перепадає... Але ми, сказала я, всі ці порядки змінимо — виторг за проданий ліс ми ділитимемо з орендарями. Так ми поклали собі, Ален і я...

— Але ж це неправда,— гукнув я,— не могла ти сказати їй таку брехню!

— А от і сказала! Зробила собі таку приємність.

О, цей недобрий голос Марі, я не раз його чув, коли на мить проривалася гіркота, що накипіла в неї за роки її безрадісної юності, але тільки зустріч з моєю матір'ю повалила всі загатки і хлюпнув цей потік, що обілляв заодно й мене. Я раптом опинився на боці своєї матері. Я зрозумів це з крику, що вихопився в мене:

— Та в що ти втручаєшся!

— Ага! — гукнула вона несамовито.— Он воно що! Це сильніше, ніж Герміонине "хто тобі сказав?" 1 Що ж так обурило тебе: образа, завдана матері, чи ідея поділити з орендарями гроші за поруб сосен? То, значить, через те, що я хотіла забрати у тебе цю кістку, ти показав раптом ікла! О, ти справжній син своєї матері! Біжи, втіш її! Я пробурмотів:

— Марі, люба…

Я хотів обійняти її, але вона мене відштовхнула: вона була в нестямі.

— А ось чого ти, певне, ніколи не зумієш — це поводитися з жінками як чоловік: цього навчити годі.

Спершу я не відчув удару і стояв нерухомо, опустивши руки. Мабуть, вона побачила моє перекошене обличчя і миттю протверезіла. Вона застогнала:

— Алене, хлопчику мій…

Але тепер настала моя черга відштовхнути її, і я щосили грюкнув вхідними дверима.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

На дуби Шікана ллє дощ. Від безугавного плюскоту самота цього загубленого в ландах куточка здається ще повнішою. Я маю притулок — манюпісіньку їдальню, складену з соснових колод і криту сухою папороттю, вона зливається з халупою і не відстрашує припутнів. У кімнатці коминок, колись у ньому смажили для Лорана жайворонків, настріляних ним у полях Жуано. Він не любив полювання на припутнів: адже воно змушує мисливця сидіти нерухомо. Ось уже чотири роки, як він лежить непорушно, бідолашний хлопець, непорушно лежить те, що від нього зосталося. Те, що зосталося від цієї молодої, повної життя істоти… Ніщо ні до чого не приводить у цьому світі. Але очевидність цієї істини безсила проти туги, зродженої певною надією — нещастям уже доконаним, непоправним, яке доведеться мені нести ті шістдесят років, що я відпустив собі для життя. Спробую здолати цю тугу, знову взявшись у цьому зшитку за нашу історію від того місця, де я її урвав, переживаючи її знову, хвилю по хвилі, до останнього нищівного для мене удару.

Отож двері Марі зачинилися за мною; все скінчено, цього разу все скінчено без вороття. "Алене, хлопчику мій!" її останній заклик розлютив мене замість зворушити. Ні, я не "твій хлопчик". Хоч яка ти стара, ти все ж не могла б бути моєю матір'ю. Я спускаюся вулицею Егліз-Сен-Серен, я біжу до мами, хтозна, може, вона вже при смерті. Вона іноді скаржиться на серце й часто каже: "В нас у роду вмирають від серця". Луї Ларп, який очікував мене на сходах, попередив, що в пані мігрень і вона не обідатиме. Не стукаючи, я заходжу до неї в кімнату. Вона лежить, але не в темряві, як буває в найважчі дні. Лампа коло її узголів'я запалена. Вона дуже бліда, всміхається мені й нібито спокійна. Я намагаюся не зрадити себе, але невже вона не помітить, що я вражений? Вона пригортає мене до себе, і я заходжуся риданнями, ніби в колишні часи, коли я діставав прощення після спалаху гніву, і вона казала: "Ти вмієш каятися?"

— Що з тобою, любий мій?

— Я знаю, тобі завдали болю.

— Ах, ти знаєш? Так, болю... але також і полегкості. Чи не байдуже, що думає про нас ця нещаслива дівчина? Головне, що в душі своїй вона розуміє, яка непереборна відстань лежить між нею і тобою, тепер я спокійна...

— Вона сказала тобі, що відмовилася?..

— О! Не остаточно, але я зрозуміла: вона вирішила зіграти шляхетну роль. Це вона не бажає твоїх грошей, твоїх земель, твого буржуазного середовища. Це вона тобі відмовляє, розумієш? (Мама засміялася, настільки це здалося їй безглуздим.) Ну що ж, я дуже рада!

Отже, все сталося не так, як розповіла мені Марі. Вона зобразила переді мною напіввигадану сцену. Навіщо? Щоб помститися за те, що зазнала поразки? А вона, звичайно, зазнала її, оскільки до мами вернувся спокій.

— Так, я заспокоїлася. О, не стільки через її вихватку проти всього, що ми для неї втілюємо, а й тому, бідний мій друже, що я побачила її. Я визнаю,— додала вона одразу,— в неї гарні очі. Цього в неї не забереш. Але виглядає вона куди старшою за свій вік: це жінка, яка працює, адже ж так?

— Так,— сказав я,— і яка багато страждала.

— О! Такі страждання...

Мама обачно проковтнула останні слова. Помовчавши, я запитав:

— Ви говорили про Мальтаверн?

— Ні, звичайно! На це в неї не стало зухвальства, якщо не зважати на її тираду проти земельної власності й великих власників.

— Ручаюся, вона обурювалася тим, що ми не ділимося з орендарями прибутками від порубу лісу?

Я запитав це найбайдужішим тоном. Злегка відсунувшись, я розглядав освітлене лампою велике бліде обличчя, але воно не виражало нічого, окрім подиву:

— Чого ти домагаєшся? Уявляєш собі, як би я одрізала їй, якби вона насміла... Але ти не обідав, мій бідолашний хлопчику. Сьогодні в нас захолоджене курча. Іди, не турбуйся за мене, я задоволена.

Я був голодний і поїв усмак під схвальним поглядом Луї Ларпа. Я ще не страждав. А може, й не страждатиму? Мене мали за хворобливо-вразливу дитину, а потім — підлітком я й сам цьому вірив. Але тільки я знав, у яке страхіття байдужості можу я раптом обернутися, і не тільки до інших, а й до самого себе. Чому Марі напалася саме на мене? Чому вона вирішила зігнати на мені свою образу за те, що мама взяла над нею

гору, як брала гору над фермерами, слугами, орендарями, постачальниками, Нума Сері-сом і більше, ніж над усіма, над своїм нещасним сином? Можливо, Марі раптом зненавиділа в мені усе, що раніше надто любила: мою кволість, мою невиліковну інфантильність. "Чого я домагаюся?" Вона рішуче вирвалася зі свого останнього сну про щастя, що втілилося для неї в мені... А я? А я? Вивернувшись за серпанковою запоною, я прислухався до дзижчання москітів, що кружляли навколо мене з люттю диких звірів. Я все твердив: а я? Я зціпив зуби. Ні, я не такий чутливий, як усі вони вважають, і навіть не такий кволий.

Через два дні ми вирушили до Мальтаверна. Напередодні я їздив попрощатися з Сімоном. Я призначив йому зустріч у нього в Талансі, там ми порозмовляли без перешкоди. Мені не пощастило умовити його поїхати зі мною бодай на кілька днів. Він відмовився не тільки через пані — найбільше його лякали Дюпори. Сімон утихомирився, злагіднів; ім'я пана Муро не сходило з його вуст. Він віддав себе в руки пана Муро. Я признався, що зовсім не здатний на таке цілковите, за Паскалем, підкорення своєму духовному наставникові. Останній рік роботи в ліцеї тепер уже не лякав Сімона. Це буде час "зосередженості", як він казав. Потім він уступить до семінарії в Ісі: "На той час ви будете в Парижі, ми з вами побачимося". Він не має ніякого сумніву в тому, що я поїду до Парижа й так само буду вщедрений і обтяжений тим, що йому дано пізнати лише через мене і в мені. Я пожартував, що таким чином він пізнаватиме світ за моїм посередництвом, і поки я занепащатиму себе, він заробить собі спасіння. Він вимовив упівголоса: "Наше спасіння, спасіння для нас обох".

Я не знав, що він теж завдасть мені удару. Я мав його за незлостиву, нездатну зробити мені ні добра, ні зла — так, за найплохішу істоту. Ми ще не обмінялися жодним словом про Марі, і я відчував, що за цією мовчанкою щось криється. Я звик вічно чути від своєї підозріливої й проникливої мами: "Ти щось од мене приховуєш". Я сам перейняв у неї цей нахил дошукуватися, що приховують од мене інші. Прощаючись, я запитав у Сімона, чи знає він усе про мене і Марі? Так, він бачив її учора.

Я пошкодував, що вимовив це ім'я. Я відчував, що йому бракує такту, цьому селюкові. Такту йому бракувало, він сказав:

— Знаєте, їй ніби хворого зуба вирвано... — І додав: — Це краще для вас обох. Бо так чи інакше вона ніколи не вірила... Ви мали підозру, що вона мріє про шлюб. В її становищі... Ні, та що ви! Така розумниця, як вона, мабуть, могла б підвести вас до цього, але ж вона добре розуміла, що то буде пекло. Вона не божевільна. Ось тільки коли б ця історія надто затяглася, вона могла б зіпсувати щось інше, а це для неї справа вирішена. Правда, старий Бард не так уже строго на вас дивиться...

— А хіба Барда обходить особисте життя Марі?

— Отакої! Нічого такого, звичайно, між ними немає, та й бути не може. Старому Бардові сімдесят років. Звичайно Марі виходить заміж за книгарню. Він і так перетворився лише на рахівника, а душею справи стала вона. Книгарня, знаєте, для неї все. Присягаюся вам, вона віддає їй перевагу перед Мальтаверном. Послухали б ви, як вона згадувала про кропиву на березі Юра, про мухи, про їзду бідкою на заїденій ґедзями шкапі, про чекання на Нізанському вокзалі...

— Якщо хто-небудь міг зрозуміти Мальтаверн, його сосни, що сходять живицею, цю скорботну ялову землю, то саме Марі...

— Е, ні, пане Алене, треба там народитися і щоб наші діди й прадіди народилися там. Тільки ми з вами... Вона городянка, вона й життя проводить не на вулиці, не на свіжому повітрі, а в Пасажі.

— І ви думаєте, ніби Бард і вона...

— О, не раніше Нового року, скорше в середині січня...

— Отже, я був останнім перепочинком, що вона собі дозволила... Все-таки це жахливо!

— Таж ні, нічого такого не станеться, нічого й не може статися, просто вони влаштують своє життя...

— Та й що тут такого! — гукнув я.— Вона звикла до старих.

— Це недобре, пане Алене, це недобре!

— Який жах — старі, котрі намагаються наблизитися до молодих, яка мерзота! А старі письменники ще сміють говорити про це в своїх книжках, і не сором їм? Подумати лишень, вона була приречена на це! Правда, вона мала мене. Але так воно буває завжди. Коли Балеж піде на спочинок, вона зможе найняти собі двадцятилітнього прикажчика.

— Ні, пане Алене, вона вас кохала, вона вас кохає.

— Що ж, покохає і двадцятилітнього прикажчика, а потім вони уб'ють Барда й поберуться. Що й казати, все це цілком у дусі Золя ця книгарня в Пасажі.

— О! Пане Алене, що ви! Це недобре...

— І в неї теж щось є від Золя — те, що я завжди ненавидів. Що може зрозуміти в Мальтаверні Тереза Ракен? А все ж вона його полюбила, знаєте, вона любила його в вечір вашого приїзду, а потім уночі, і ще на світанку, перед тим, як розверзлася ця розпечена піч, і сосни, здавалося, простягали до нас гілля, благословляючи її й мене... Та ні, вони благословляли тільки мене, вони знали тільки мене, в неї з ними не було нічого спільного.

Нараз мене охопила лють.

— Авжеж, вона створена для Барда! Зрештою вона не набагато за нього молодша!

— О пане Алене!

— Як для жінки скінчилася перша молодість, вона вже переходить в інший стан, у стан Барда.

Я не знав, що скорбота може мене довести до такого сказу.

— І подумати лишень,— гукнув я,— що всі ці жерці скімлять крадькома і нарікають на безженство, тоді як

1 Мається на увазі роман Еміля Золя "Тереза Ракен" (1867).

найліпше в їхньому існуванні те, що вони позбавлені цього скотства. Навіть у скотини це не так брудно!

— О пане Алене, як сказала б пані, ви забалакуєтеся. Плоть свята, ви це знаєте.

Я заридав:

— Так, я знаю.

Сімон не мав найменшого уявлення, що треба робити й говорити, коли такий пан, як пан Ален, ридає перед ним. З дитинства він ніколи не плакав, ні перед іншими, ні навіть на самоті. Сльози також були одним з моїх привілеїв.

Я скоро взяв себе в руки, витер очі, перепросив: просто мене вразив цей шлюб із старим. Але я вже починаю звикати до цієї думки. Отже, вона виходить за книгарню: чого ще кращого бажати? Все чудово...

Я сів у машину. З Сімоном ми побачимося, коли почнеться навчання. Як тільки діон поїхав, я знову почав страждати. Це страждання зовсім

не скидалося на те, що я звичайно називав стражданням. Воно завдавало фізичного болю, було фізично нестерпне. Марі знала, вона це завжди знала, вона взяла для забавки жовтодзьобого пуцьвірінка, перш ніж зв'язати себе назавжди. Коли вона стане пані Бард, їй доведеться поводитися обачно. Як подолати цей біль? Довго я так не витримаю. Якби мені не треба було завтра їхати до Мальтаверна, я б розшукав Келлера, він повів би мене у своє братство, можливо, я там зустрів би кого-небудь. Він сказав: "Братство сівачів" — це приязнь". Люди люблять одне одного, це любов, тут нема ніякого скотства.

Другого дня ми вже були в Мальтаверні. Я й чути не хотів ні про Люшон, ні про те, щоб оселитися десь у готелі. Мама бачила, що я страждаю, але вважала, що через кілька днів це минеться. Операцію зроблено, і зараз настав, як завжди, важкий пооперaційний період. А сама вона була спокійна й ніжна, якою я не бачив її уже багато років, утихомирена як людина, що уникла смертельної небезпеки. Вона й гадки не мала, що була буквально на крок од найбільшого нещастя, ніколи вона не була до нього ближче, ніж у тяжкі години між короткими проясненнями, ще дарованими мені долею. Ці рядки я пишу тільки для себе, їх не прочитає навіть Донзак, бо найганебніше, найжалюгідніше — це вдати, ніби хочеш померти і не помирати. Невдале самогубство завжди викликає підозру, але бути нездатним навіть на невдачу! Краще вже не давати приводу до насмішки.

Отож, що оберігало мене весь цей час — після зустрічі з Сімоном напередодні від'їзду до Мальтаверна й досьогод-ні — від безумного бажання заснути навік, від цього "нама-ганння-не-жити"? Я не знаю, що відомо про цю недугу лікарям, але добре знаю, що відчуває нещасний, в чиєму роду і прадід, і брат прадіда втопилися в Тешуейрській лагуні. Пастухи називають цю недугу пелагрою і кажуть, що всіх, хто нею страждає, тягне у воду.

Я думаю, що ця хвороба, подібно до інших хвороб у нас у крові, вона зроджена тугою, даною нам у смертельних дозах, вона складає саму

серцевину нашої істоти, вона з'являється на світ разом з нами і лунає вже в першому нашому немовлячому крикові.

Протягом останніх тижнів, що їх я прожив поряд із мамою, втихомиреною і просвітленою, поблажливою до всього, ладною на шкоду собі годувати мене раками й грибами, я виснував, що від смерті мене вберегла тільки моя безрукість. "Нічого ти не вмієш робити власноруч,— не раз зневажливо казала мені мама,— ти не здатний стати навіть вантажником". Так, і навіть убити себе. Тешуейрська лагуна нині зовсім зміліла. А отрута... хіба можна купити її в аптекаря без рецепта? Я надто боягузливий, щоб наважитися прийняти смерть, як Анна Кареніна під колесами поїзда, надто боягузливий, щоб кинутися вниз із висоти, надто боягузливий, щоб натиснути гашетку.

Найдивніше, що єдина моя підпора — віра в вічне життя — не мала тоді для мене ані найменшої ваги. За дефініціями малого катехізису й заборонами казуїстів мені чувся глузливий регіт: ці йолопи прирівнюють до вбивства акт добровільного відходу зі світу... Насамперед не такий уже він добровільний, бо його доконечність закладено в нас так само, як усе, що вбиває нас день у день, од народження аж до смерті. У цей мій приїзд земля Мальтаверна стала для мене саме тим, чим вона була,— похмурими яловими ландами, які рано чи пізно вигорять дотла. Перетворював її мій власний погляд, магія мого погляду. Так само, як і Марі. Земля Мальтаверна і Марі завжди залишалися такими, які є. Я втратив над ними владу перетворення. Тільки б Марі не подумала, що я хотів померти через неї.

Я намагався молитися, але слова втрачають усякий сенс, коли я вимовляю їх, і цей притулок, де я часто рятувався і де, як я вважав, можна поринути в споглядання, обертається розверзлим проваллям у порожнечу, в ніщо.

Але, повторюю, бувають дні полегкості. Несподівано я віднаходжу смак до життя. Я знаю, це ненадовго, хвороба повернеться, але я скористаюся з часу, даного мені на перепочинок. Глупої ночі я

підводжуся й виходжу босий на балкон, де ми з Марі стояли, спершись на поруччя. І мої очі бачать усе це ще раз, так, усе це було: небо з пригаслими зорями, сосни, підняті до неба верхи сосон, і мої очі, задивлені на них, і охоплене розпукою серце. Це було, я брехав, запевняючи, що нічого не було, і якщо я загубив ключа від цього безглуздого світу, це ще не означає, що ключа нема.

Години полегкості приходили дедалі частіше, поки не стався випадок, про який я зараз розповім. Я й справді думав, що це тільки випадок, а то був той поворотний пункт, де доля чигала на мене і схопила за горло, ніби всі мої думки про самогубство були провісниками біди, готової упасти на нас усіх.

Хоч у вересні ніхто вже не купається біля млина пана Лапейра — вода там холодна як лід — але того дня було так тепло, що я на всяк випадок захопив із собою купальний костюм. Безперечно, мене не полишала думка про можливість покінчити все заразом цього дня, бо ж я, напевне, буду там сам. Мене страшив кінець Анни Карені-ної, але не кінець Офелії — мабуть, я таємно знав, що інстинктивно почну робити рухи, які не дадуть мені потонути. В мене роїлися якісь невиразні думки про можливість нещасливого випадку. Я уявив собі горе матері, горе Марі. Казатимуть те, що кажуть у таких випадках: може, корчі або крововилив. Свідків не буде.

Спускаючись піщаною дорогою до млина, я з досадою побачив, що в ставку хлюпається якийсь самотній купальник. Вода занадто холодна, довго він там не пробуде. Я вирішив почекати, поки він звільнить мені місце, і ковзнув у чагарі папороті, звідки міг стежити за ним, сам залишаючись непоміченим. Є особлива втіха — звичайно в ній не признаються, але я признаюся — дивитися на того, хто нас не бачить, навіть не знає, що ми тут, і думає, що він сам. Справді втіха, доступна лише Богові. Дуже скоро я помітив, що мій купальник був купальницею — правда, такою тоненькою й довгоногою, що легко було помилитися. Але, мабуть, уже не маленькою дівчинкою. У дівчаток не зрозумієш — дівчатка ніколи не бувають дітьми, дитинство їм заказане. Ця, очевидно,

була ще дівчиськом, вона купалася в хлоп'ячому купальнику. Дівчина з містечка ніколи б цього собі не дозволила. Вона вибрела з води, вмостилася на березі на сонечку, щоб обсохнути, озирнутися довкола. Був полудень — тиша й безлюддя. Вона мершій спустила шлейки купальника, невинно оголивши худорляві плечики й ледве окреслені перса. Те, що я відчув, зовсім не подібне до того, про що може подумати Донзак — не любострастя фавна. Ні, маленькі дівчатка ще не викликають у мене поганих думок. Мені здалося, ніби кулак, що стискав моє горло, раптом розтулився (аби ж знаття!), ніби хтось прибрав долоні, що затуляли мої незрячі очі, і я раптом прозрів. Уже саме це створіння було дивом, а в світі таких мільйони — в тому світі, який я не знав і в який проте ніщо й ніхто не змусить мене вступити, якщо я волітиму сидіти в своїй кімнаті, де є тільки книжки і нема жодної людини.

Підвівшись, дівчинка довго стояла під сонячним промінням, і так далеко були від мене нечисті думки, що, дивлячись на неї — хай це важливо лише для мене самого — я, як звичайно, побачивши чудове юне тіло, відчув з усією очевидністю, що Бог є. Бог існує, ви ж бачите самі. І той самий голос, що кричав мені на вухо: "Все перед тобою, все тобі дано, убивай і їж!.." — той самий голос шепотів: "Але ти можеш вибирати: і зректися всього, і шукати мене, і в цьому єдина рада".

Дівчинка зникла в чагарях папороті і скоро показалася знову, в короткій спідничці, не дуже гарна, оскільки я міг судити віддалеки: круглий гребінець туго стягував її волосся, і чоло здавалося зависоким.

Але я бачив її без сукні і знав, що вона прекрасна — не вродою, втіленою в уже сформованих рисах, а тою, що таїться в мінливих лініях, які складаються в пору дозрівання. Я підглянув мить між зорею і світанням чи, точніше, між світанням і ранком — диво, що триватиме недовго і по-справжньому ще не почалося.

Я дав їй піти й рушив слідком, тримаючись трохи по-одаль. Вона простувала, статечна й поважна, як доросла дівчина, потім, нараз

підскочивши, мов козеня, пірнала в зарості папороті, нахилялася, щось там збирала і знов рушала далі. Зненацька суха галузка хруснула в мене під ногою. Вона обернулася, піднесла ручку до очей, щоб розглядіти, хто воно йде за нею, і раптом — може, впізнала мене? — кинулася щодуху тікати і зникла за поворотом стежки. Коли я підійшов до повороту, її вже й слід прохолов — певне, сховалася в лісі.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Вертаючись із млина, весь поглинутий думками про злякану купальницю, я здалеку побачив, що мама чекає мене на ґанку.

Вона гукнула, що мені прийшла телеграма, і, коли я підійшов, простягла її мені, уже розірвану:

— Я її розірвала, звичайно! Це Сімон... стає ж нахабства! Я прочитав: "Необхідно терміново побачитися. Телеграфуйте можливість приїхати завтра Талане".

— Якщо хочеш послухати моєї поради, зажадай, щоб він спершу написав, у чому річ.

— Ні, він дуже скромна людина. Певне, має поважні причини. Я поїду завтра ж уранці. Треба тільки попередити водія.

— Авжеж. І машина твоя і водій твій.

У вранішньому тумані півні Мальтаверна перекликалися з півнями віддалених ферм. "Цей крик, повторений сторожею стоусто" К Я був майже певний, що викликає мене Марі і що я застану її в Сімона. Мені це було навіть не дуже цікаво, я твердо вирішив ухилитися від марних пояснень; коли маєш справу з лицедійкою, нема потреби вдавати, ніби віриш у реальність вигаданого нею персонажа, навіть якщо вона сама в це вірить і вміє дурити себе. Донзак говорить про романи Бурже 2, що

це шагова психологія. Так, саме такою мідяною монетою ми розплачуємося одне з одним. А крім того, хоча й я досяг зараз якогось привалу на своєму шляху, я був геть знеможений, я вже нічого не відчував. Сидячи сам у машині, я сміявся від думки, що з усіх моїх претензій до Марі спливло на поверхню тільки те, що сказала вона Сімонові про кропиву на березі Юра, про мух, про бідку і про Нізанський вокзал — її зречення Мальтаверна. Вона зреклася його, невдячна, недостойна, ідіотка!

її не було в Сімона, коли я приїхав, але вона мала прийти на сніданок. Бард казиться, сказав Сімон, тому, що Марі залишить на годину крамницю. Вона була в розпачі, що сама не розповіла мені про свій майбутній шлюб, який зводився для неї тільки до того, щоб книгарня не потрапила

1 Рядок з вірша Шарля Бодлера "Маяки".

в чужі руки. За визнанням Сімона, він передав куті меду, описуючі Марі, як я розлютився, коли він навпростець розповів мені про її план, гадаючи, що мені давно все вже відомо.

— Ви передаєте кожне моє слово,— дорікнув я роздратовано.— Ви здатні все отруїти. Скромність — це, на жаль, чеснота, що її годі будь-кого навчити.

Він мляво боронився. Певне, мав на своєму сумлінні чимало таких гріхів.

Марі приїхала трамваєм десь перед полуднем. Те, що мало ось-ось на мене впасти, але чого я тоді бодай приблизно не міг уявити, тепер, коли це сталося, заважає мені докладно пригадати плутані слова, що ними обмінялися ми з Марі в Сімоновій кімнаті, де нас він полишив самих. Треба віддати належне Марі — тільки-но побачивши моє сумовите обличчя, вона вже не думала більше ні про кого, окрім мене.

До того ж, я маю дар — будити в жінках турботливу й захоплену матір. Вона ніжно стисла моє обличчя обіруч і сказала:

— Мені не подобається твій погляд.

Я, не затіваючи суперечки, вислухав усі міркування Марі з приводу її шлюбу, ніби вже не відчував ніякого смутку. Ті кілька годин, що минули після цього порозуміння з Марі, по сніданку в баланському бістро, куди запросив нас Сімон, ті кілька годин здаються якимись безконечними, паузою в моєму житті між двома світами. А потім — і замітки про найбанальнішу пригоду, замітки під портретом у "Жіронді", що її приніс мені консьєрж на вулиці Шеврюс разом із ранковою кавою, було досить, щоб у млі ока жбурнути мене в бездонне провалля, куди я лечу й далі сторч головою.

Отож того ранку, відсьорбнувши кілька ковтків кави, я неуважно зазирнув у газету, і мені здалося, ніби це галюцинація: обличчя маленької дівчинки з зачесаним над високим чолом волоссям, це обличчя без усміху я одразу впізнав. Була то дівчинка з млина. І внизу курсивом: "Жаннета Серіс пішла з дому свого батька пана Нума Серіса позавчора в полудень і не вернулася. Гадають, вона втекла з дому, в дитини помічалася така схильність. Вона мала на собі смугастий светр, білі сандалії на босу ногу. У волоссі круглий гребінець". Далі йшла адреса Нума Серіса, номер телефону. Це була Вошка! Перш ніж збагнути, обдумати й передумати все, що внесла ця історія в мою невтішну тугу, я не міг не посміхнутися: який лихий жарт мені утнули! Отже, це Вошка купалася біля млина пана Лапейра і здалася мені такою прегарною! Це не могло бути випадковістю, надто добре все було влаштовано. Як сказано в Святому Письмі: "Ворог це зробив..." Так, ворог показав мені її принадність, але що сталося з нею самою? Моя поява її вжахнула, вона кинулася навтьоки, вона зникла, й, можливо, назавжди...

Я був єдиний свідок. Треба негайно вертатися до Мальтаверна. Але в полудень у мене призначено побачення з Марі й Сімоном. Я розповім їм

усе, зроблю так, як вони мені порадять. А втім, мабуть-таки, це втеча; я не знав, що в неї така схильність: адже при мені про неї ніколи не говорили. Боже мій, нащо ти посміявся з мене?

Я хапливо вбрався, вийшов, купив ще дві бордоські газети, побачив той самий портрет, те саме оголошення. Я забіг до Ліонського банку і до редакції газети "Франс" на вулиці Порт-Діжо, там завжди вивішують останні повідомлення: про зникнення маленької Серіс не було нічого. Я повернувся на вулицю Шеврюс. Признаюсь, я тремтів зі страху, знемагав від тривоги. Страху перед чим? Тривоги перед чим? Я був певен, що треба бути готовим до найгіршого. Якщо це найгірше станеться, що ж, цього разу я знайду силу і спосіб перейти на той бік. Ворог мене не дістане, хоч як добре він усе влаштував.

Мені здавалося, ніби я обіруч утримую зашморг, обвитий довкола моєї шиї, і він щомиті стягується дедалі тугіше. Опівдні я вже стояв за дверима і розчинив їх, не давши їм подзвонити. Не знаю, на кого я скидався. Марі гукнула:

— Алене, що сталося?

Я не міг говорити, я показав їм фотографію. Ну й що? Вони її бачили, вони навіть посміялися. Дівчинка втекла... Я заперечив:

— Нема з чого тут сміятися, це справа моїх рук.

— Та ти з глузду з'їхав, Алене!

Тоді я почав розповідати їм усю історію, сам не впізнаючи свого голосу. Вони більше не сміялися. Марі сказала:

— Зараз ми поснідаємо, і ти вирушиш туди. До вечора її знайдуть. Як тільки приїдеш, даси свої свідчення.

Я не міг проковтнути ні шматка, і Марі запропонувала піти випити чашку шоколаду у Прево.

— Тебе чекає тільки одна прикрість — давати свідчення...

— І побачити своє ім'я в усіх газетах,— додав Сімон. Марі пильно глянула на нього, знизала плечима й запро-

понувала зайти до книгарні — звідти вона зателефонує своєму постійному покупцеві, завідувачеві відділу хроніки в "Жіронді": можливо, він мене заспокоїть.

Книгарня о цій годині була зачинена, ми ввійшли через чорний вхід. Приятеля Марі в редакції не було, але вона знала його домашній телефон і досить швидко додзвонилася до нього. Вона простягла мені трубку. Так, є новини: "Якийсь збирач живиці бачив, як дівчинка пробігла повз нього, йому здалося, що вона чимось, чи кимось налякана, або навіть рятується від переслідування. Цього чоловіка без упину допитують. Поки що він тільки свідок, але..." Трубка випала в мене з рук.

— Алене, ну хіба можна так шаліти?

— Він не збрехав, цей чоловік, вона тікала, бо злякалася. Це мене вона злякалася. Мене, я ж бачив, як вона купається...

— Так, але за чверть години ти вже був у Мальтаверні й тобі вручили телеграму від Сімона. Чого ти так хвилюєшся?

Сімон похитав головою:

— Го-го, ви й справді гадаєте, ніби нема через що псувати собі кров?..

— Та замовкніть ви, йолопе! — гукнула вона з серцем.— Погляньте лишень на нього. Я хотіла просити вас провести його до Мальтаверна, але краще вже хай їде сам, ніж із вами... А втім, ні! Я сама з ним поїду. А ви залишайтеся тут до приходу Балежа. Ви йому все розтлумачите... І як треба, допоможете. Я вернуся завтра вранці.

— Але що скаже пані, коли вас побачить?

— Вона побачить також свого сина, і їй досить буде одного погляду: вона зрозуміє, що ви нічого не розумієте.

Я відчув полегкість, я віддав себе в її руки, нічого лихого не станеться зі мною, поки вона поряд. Я зітхнув вільно. Машина просувалася зі швидкістю черепахи людною вулицею Сент-Катрін. Потім ми виїхали на Леоньянську дорогу, і незабаром почалися сосни. Марі взяла мене за руку. Вона запитала:

— Ти більше не боїшся?

Ні, зараз я не боявся, але знав, що скоро це знов почнеться. Я розумів, що запідозрити мене годі, та хвилин за десять я, можливо, перестану це розуміти. Одне мені було ясно — все було проти мене.

— Навіть ти, Марі, якщо тебе допитуватимуть, і ти

розповіси все, що тобі відомо, будеш свідком обвинувачення...

— Уважай, хлопчику, ти знову починаєш усе спочатку...

— Пам'ятаєш, вранці перед нашим від'їздом ти захотіла подивитися на Юр, і я повів тебе манівцями, бо ми знали, що дівчинка за нами шпигувала? Пам'ятаєш, що я сказав про неї? Я сказав тобі: "Я її задавлю!"

— Ти мариш, Алене. І, власне, це не має ніякої ваги.

— А проте, як тебе допитуватимуть, твій обов'язок згадати ці викривальні слова.

— Що ж вони викривають, окрім хвилинного роздратування? Я сама розізлилася, і кожен, бувши тобою...

— Вона знала, що я її ненавиджу, якщо вона так злякалася: досить їй було мене побачити, і вона кинулася до лісу, де чатував на неї той чоловік.

— Ну, це вже фатум, як сказав Шарль Боварі в кожному разі, не твоя вина.

— Суха галузка тріснула в мене під ногою, вона обернулася й побачила мене. Я міг поставити ногу поряд із тією галузкою, і вона б пішла далі пісковою дорогою до Мальтаверна. І того дня я побачив її оголеною, саме того дня я відкрив, що помилявся в ній, що тепер вона так само не подібна до дівчинки, котру ми називали Вошкою, як метелик до гусені...

Помовчавши, Марі прошепотіла:

— Яка катастрофа для твоєї матері!

— То ти її розумієш?

Так, вона її розуміла. Більше ми не розмовляли. Іноді вона брала мене за руку і злегка стискувала її, ніби нагадуючи про свою присутність: не бійся, я тут. Так говорила мати, коли мені бувало страшно. Марі знала про цю мою хворобу, вона спостерігала її в одного зі своїх старих.

— Ти сказав Сімонові, що я звикла до старих... Він переказував їй геть усе!

— Так, він переказує все. Отож, одного мого старого просто душили привиддя, що їх він сам собі вигадував.

У Вілландро, де ми зупинилися заправитися пальним, люди біля гаража щось палко обговорювали. Сідаючи до керма, водій сказав нам:

— Цей мерзотник признався, що задавив її. Спершу

1 Шарль Боварі — один із героїв роману Флобера "Мадам Боварі" (1857).

сховав тіло в овечій оборі, а вночі довіз візком до Юра і кинув у чорторий, вище млина.

Я затулив обличчя руками, не тому, щоб сховати від Марі мої сльози, а щоб не бачити більше цього клятого світу, піти з якого їй бракувало мужності.

Мама сиділа у вітальні, віконниці були причинені. Вона мовчала, ніби вражена громом, і навіть не звернула уваги на Марі. Та й чи впізнала вона її?

— Я не хотіла, пані, щоб він їхав сюди сам після такого удару.

Мама пильно на мене глянула:

— Це був удар для тебе?

— Так, ще страшніший, ніж ти гадаєш: це ж бо мене злякалася дівчинка, від мене кинулася тікати, як навіжена.

Мама кілька разів втомлено повторила:

— Що це ти городиш?

Але скоро вона нашорошилася. Коли я скінчив, вона мовила:

— Тепер, коли злочинця затримано і він признався, не варто тобі нічого казати: все це залишиться між нами.

— Ні,— не погодилася Марі,— це важливо для цього нещасного. Аленове свідчення доведе, що дівчинка справді злякалася, що вона бігла бігом через ліс, що все сталося так, як він розповів, хоча йому й не повірили: ця маленька дівчинка задихана, знесилена...

— Так,— сказав я,— певне, вона зовсім задихалася, це її й згубило.

Я хотів одразу піти до жандармерії, але тепер, за словами мами, жандарми всі були на млині: вбивця показував, куди він кинув тіло. Я не хотів чекати. Мама сама попросила Марі:

— Ви не залишите його?

Я зацікавив їх куди менше, ніж гадав. Вони затримали вбивцю і збиралися виловити тіло. Я вважав за свій обов'язок розповісти, як злякалася мене маленька Серіс, але бригадир, що допитував мене, очевидно, не надав моїм словам бодай найменшої ваги. Для них це була

вже справа розв'язана. Повернувшись додому, я проспав дві години як убитий. Я дізнався, що під час мого сну мама і Марі розмовляли про мене чи, скоріше, Марі намагалася пояснити мамі, що за мною треба пильнувати. Либонь, вона зрозуміла, що переконала маму, бо о шостій годині поїхала на станцію, не побачившись зі мною.

— Але,— запевнила мене мама,— тепер вона за тебе спокійна.

Пробуджена Марі тривога охопила й маму і хоч трошки відвернула від думок про маленький труп, що ввижався їй невідступно. Вночі мама прилягла на Лоранове ліжко, щоб бути поряд зі мною, і тоді я зробив несподіване відкриття: виявляється, з маленькою Серіс її єднали зовсім не ті ниці розрахунки, що їх я їй приписував: вона ніжно прихилилася до дитини без матері, і та теж була до неї прихильна.

— Але ти не знав, та й не міг знати, бо ж мені і заказано говорити про неї, про те, яка велика любов була її до тебе.

— її любов до мене?

— Так, це здається неймовірним, бо ж вона мала всього дванадцять років. Я б ніколи не подумала, що це можливо, або, певне, була б шокована, якби сама не бачила цього поклоніння, цієї ніжної відданості, зовсім ще дитячої і водночас уже жіночої, хоча, звичайно, цілком чистої і невинної. Мені це вже відомо, зі мною вона говорила про тебе без угаву. Знаєш, що допомагає мені не ремствувати проти наруги над невинним дитям? Я кажу собі: зараз вона бачить, що ти перестав її ненавидіти, плачеш за нею і ніколи її не забудеш, вона тепер для тебе не Вошка...

— Але ж вона не знала, що я називав її Вошкою?

— Знала. Сам розумієш, не я їй про це розповіла. Нума Серіс почув про це від Дюберів, гадаю, від твого любого Сімона, і якось увечері, коли був п'яний, розповів дівчинці. Як вона плакала, як плакала...

Тепер плакали ми з мамою. Глупої ночі ми плакали удвох, мама і я, не в змозі примиритися з моторошною реальністю, з тим, що витерпіло тіло нещасної дівчинки, з усією цією скверною, з цим паплюженням...

— Алене, ти прочитав усі книжки, ти знаєш усе, що написано про зло, яке допущене Богом; навіщо ж, якщо це дитина, маленька дівчинка, навіщо, перш ніж умертвити її, треба було віддати і тіло її, і душу сліпій тварюці? В чому сенс випробувань, через які проходять діти мало не щодня? І ми ще знаємо тільки те, про що пишуть у газетах. Але щодня, повсюди, у цілому світі...

Вона замовкла, чекаючи відповіді. А я плакав над маленьким зганьбленим тілом, що його ніколи не зможуть омити всі води Юра. Нарешті я сказав:

— Можливо, зло втілене в комусь одному.

— Значить, цей один існує, його було створено, цю владу йому дано.

— Мамо, іншої відповіді нема, тільки це наге (бо Він був нагий), обпльоване, прибите до хреста тіло, над якими насміхалися книжники,— Тіло Господнє. Відповідь цю дівчинка вічно зберігатиме в своєму серці. Віднині і во віки віків. І скоро ми пізнаємо те, що відчуваємо щоразу, причащаючись цього осквернено, розп'ятого і уславленого Тіла.

— Так, я вірю, вірю.

Я почув її ридання, вперше в житті почув, як вона ридає з любові.

— Я любила це дівча, як не любила нікого, навіть тебе. Я казала їй: "Ти повинна стати освіченою, я ніколи ні про що не могла побалакати з Аленом. У нашому колі нема підхожих жінок для такого хлопця, як він". І ось, хоча вона скінчила лише початкову школу, дівчина стала брати лекції у нашого вчителя, а він дуже освічений, скоро захистить

дисертацію. І ще вона вивчала латину в кюре, він розтлумачував їй питання, що тебе цікавлять. Він також тепер ними цікавиться. Бідолашний пан настоятель, ти й гадки не маєш, як ти впливав на нього. Я заважаю тобі спати. Треба спати, мій любий.

— Я не хочу спати. Головне, щоб ти була коло мене. Ми лежали якийсь час мовчки. Під поривами нічного

осіннього вітру заговорили мальтавернські сосни, і вони разом із нами оплакували маленьку дівчинку, заживо кинуту дикому звірові, але не просто зжер її дикий звір, як діву Бландіну а була вона віддана на найстрашнішу наругу, яка тільки може випасти на долю Божого творіння, і останній її погляд був спрямований на спотворене нелюдське обличчя... Мама озвалася знову:

— Якщо я правильно зрозуміла цю особу (цією особою була Марі), ти взяв собі в голову, ніби я доручила малій шпигувати за вами, поки мене не було. Невже ти вважав мене здатною на таке? Правда, я їй багато чого розповідала. Ми жили з нею так дружно, коли я бувала в Мальтавер-ні без тебе! Вона знала всі мої страхи, відтоді як ця особа ввійшла в твоє життя. Бо ж ми тільки про тебе й балакали. Але якщо мала тоді за вами підглядала, то не тому, що я її про це просила, ні, це вона сама, з власного почину. Ніколи б я не повірила, що дівча її літ може так ревнува

1 Християнка, кинута на розтерзання диким звірам 177 року в Ліоні.

ти. Вона сама розповіла мені, як вона страждала через тебе того вечора і тієї ночі, вона мені розповідала все. Ми одна одній розповідали все. А знаєш, я не була ревнива. Я б віддала своє життя, якби ти полюбив її. Вона вірила, що ти все ж колись полюбиш, і навіть мене змушувала в це вірити. Найжахливіше, що все це правда, ти таки її полюбив за годину перед тим, як її зґвалтовано й задушено...

— Так, і любитиму до кінця своїх днів, берегтиму її, носитиму в своєму серці цю бідолашну маленьку Вошку, єдину мою любов.

Нараз я почув, як мама сміється. Так, вона сміялася. Вона сказала:

— Знаєш, як вона помстилася за те, що ви її називали Вошкою? Так ось, цю особу вона інакше, як ключка, не називала: вона, бувало, чула, як я побиваюся через дівчину, "котра підчепила тебе на ключку"...

Цього разу ми довго мовчали, потім мама заснула. її подих був хрипкий, здавалося, він ледве проривався крізь усе ще не пролляті сльози. Я не спав, подумки я повторював уже пройдений шлях, свій стражденний шлях: перша зупинка — смерть брата, друга зупинка — зґвалтована дівчинка. Кволий, беззбройний, чи стане в мене снаги ступити ще хоч крок? Ах, лягти на голу землю, в заповітному куточку Мальтаверна, що його я в дитинстві називав "відрада". Чому "відрада"? Простягтися й чекати, аж поки засну безпробудним сном.

Нарешті задрімав і я. Коли прокинувся, мами в кімнаті не було. Певне, пішла на месу. Я й не пробував молитися. Це не було бунтом, але після такого нещастя відчуваєш порожнечу — не те щоб відсутність, ні, просто немислимо, що там хтось є, і одначе він є: така таємниця віри, нерушимої в тих, на кого зійшла її благодать, віри, здатної устояти навіть перед убивством маленької дівчинки, цим убивством, на саму думку про яке мені хочеться вити протягло й монотонно, як замучена тварина.

Прокинувшись, кожен із нас повернувся до своєї скорботи, замурувався в ній знову. Щоб уникнути надокучливості газетярів (мої свідчення опубліковано в часописах), сьогодні вранці я вирушив полювати на припутнів. У Шікані мене ніхто не знайде. Крім того, вбивця сидить за гратами, він признався, і вся ця історія вже витиснута іншим. Найголовніше було знайти силу, щоб продовжувати свою власну історію, вирішити, в якому напрямі йти далі. Марі написала, що мені слід поїхати

до Парижа, як тільки я почуюся на силі: "...вирвати коріння,— твій Баррес 1 оголосив це злом, але це єдине зцілення, єдина надія на одужання після завданого тобі удару. Звичайно, хоч би де ти був, усе, що сталося, назавжди залишиться в тобі, але, можливо, тебе наділено даром, що так захоплює тебе в інших, даром оживляти минуле, добувати його з могили. Знаєш, що каже про тебе Сімон Дюбер з упертістю трохи втомливою, та зрештою чарівливою? "Він буде великою людиною, ось побачите!" — запевняє він. За це я люблю його; попри всі його негарні риси, риси розбещеного селюка, попри те, що ви у своєму Мальтаверні обернули його на потвору. Він вірить у тебе. Він любить тебе не так віддано, як ти уявляєш, іноді навіть ненавидить, але він у тебе вірить. Коли в нас вірять інші, ця віра вказує нам правдивий шлях. Слідом за Донзаком ми з Сімоном вказуємо тобі твій шлях, і поза ним правдивої дороги для тебе немає.

Єдина перешкода — це твоя мати, і повір, я не стану тобі радити не рахуватися з нею. Якщо я й відчуваю докори сумління, згадуючи нашу історію, то лише через цю бідолашну "пані", котру я так немилосердно спрощувала, повіривши в образ, створений тобою і Сімоном. Пам'ятаєш, я казала тобі з приводу її частих поїздок до Мальтаверна, що "вона зраджує тебе з твоїм маєтком"? Що ж, тепер ми знаємо, вона зраджувала тебе з Вошкою — а все з любові, хоча ні плоть, ані кров тут були ні при чому".

Так, нарешті я це збагнув: стара жінка вилила на дівчинку всю свою ніжність, яка в її житті нікому не була потрібна, хіба що чоловікові, але він був їй фізично огидний, або мені, однак я став для неї істотою незрозумілою, приналеж-ною до іншого пориддя, дарма що вийшов з її лона; сама моя присутність ще більше поглиблювала безодню самоти, в якій потонула б нещасна "пані", коли б не було маєтку, що підтримував її на поверхні, і благочестивих повинностей, що позначили, як віхами, всі її дні... Але була ще та дитина, котру я ненавидів, але котра любила мене, і котру вона полюбила.

Так, обійти цю перешкоду було нелегко. Мама схвалюва

рі нгію і в космополітичній атмосфері Парижа вироджуються в марних мрійників або авантюристів, позбавлених твердих засад, опанованих прагненням пробитися в житті. Вистояти перед розтлінним впливом довколишньої дійсності можуть, з погляду Барреса, лише люди, міцно зв'язані з місцевими та родинними традиціями, з рідним фунтом.

ла моє бажання їхати до Парижа, але прохала почекати ще бодай рік. Звичайно, я можу готувати свою дисертацію і в Бордо. Ніби справа була тільки в моїй дисертації! Йшлося про моє життя (у кожному разі, в цьому я переконував себе). Треба було спробувати останній шанс, вирвати себе з корінням із цієї землі, де мене вражено в саме серце, зробити дослід пересадки — як у нас кажуть, "пікіровку", рослини в інший грунт — задля ідеї, яку навіяли мені не лише Донзак, Сімон і Марі, але й ділки, з яких я був родом: ідеї використати свій страшний дар, зробити так, щоб з нього навіть крихти не пропало. "Навіть крихта не повинна пропадати",— казали іноді нам, дітям, але тоді йшлося про скибку хліба чи недогарок свічки. А тепер для мене не повинно пропадати те, що я вистраждав сам і змусив вистраждати інших: і ця дівчинка, кинута вбивцею в річку, що тече під вільшняком і тектиме в мені до останньої смертної години, і моя мати, що пригнічує всіх, але сама тепер пригнічена горем. На цей капітал і доведеться мені жити. Все, що може ще зі мною статися, хоч яка довга була б моя дорога, зостанеться поза фатальним колом, що замкнуло цей період мого життя.

Мама казала мені: "З горя не вмирають. Люди не вмирають зі свого горя. Навіть коли вони не можуть утішитися, вони не вмирають, а ось я умру, я відчуваю, що поволі умираю. Зажди трошки, не покидай мене". Я не міг їй відповісти, що для мене в двадцять два роки все це не так просто, що я сам повинен спробувати вижити. Щодня я брав із собою до Шікани томик Бальзака із бібліотеки мого батька в виданні Шарпантьє 1839 року, де багато романів названо інакше, ніж у повній збірці творів. Бальзак не належить до моїх найулюбленіших письменників. Він надто м'ясистий (кажу про стиль). Але він належить до тих авторів, які найбезпосередніше впливають як збудник небажання помирати. Мені

огидне поріддя описаних ним молодих шанолюбців, їхня жорстокість, а проте вони викликають у мене, навіть у мене, намагання спробувати щастя на своєму шляху, моєму шляху, який мені треба ще відкрити.

Тепер я все ще перебуваю всередині замкнутого кола: все минуле ще не завершилося настільки, щоб можна було його описати на папері. Воно — не пережите, воно те, чим я живу і тепер. І мама тут, вона ще жива, і я не можу залишити її помирати на самоті, коли в ній ще живий обожнюваний образ зґвалтованої дівчинки з розплющеними очима. Вона казала мені: "Щохвилини і вдень, і вночі я бачу її неживу, але очі в неї розширені з жаху".

Вона щодня ходила до старого Серіса, котрий пив менше, ніж вона сподівалася, але тільки тому, що хотів упорядкувати свої справи, а вже потім "усерйоз узятися за вино".

— Віриш,— казала мама,— на похороні, де плакали геть усі, старого Серіса, здавалося, зворушили тільки твої сльози. Він міг би тебе зненавидіти, хоча й гадки не має, що мала так через тебе страждала, та де там! Знаєш, що він мені запропонував? Фіктивний продаж усіх його земель, щоб ти став його спадкоємцем, спадкоємцем Жаннети...

— Ні за що в світі! — вигукнув я.

— Авжеж,— сказала мама,— про це шкода й мови. Я була така певна в твоїй відмові, що відмовилася від імені нас обох. Тоді він став умовляти мене укласти справжню угоду, зі збереженням за ним права користування. Тобі вирішувати.

— Мамо, я зроблю все, що ти хочеш.

— Що я хочу? Я більше нічого не хочу. Сама думка про те, щоб скористатися з цієї смерті, викликає у мене жах. Маєток Серіса буде поділено між його небожами і тим самим знищено. Цього я й хочу: хай

нічого не залишиться з того, що належало їй. Я була б рада, якби все згоріло. А втім, Нума Серіс певен, що так воно і станеться, все кінець кінцем згорить.

— Але ж, мамо, чому саме зараз усе повинно згоріти, а раніше не згоріло? Уже з давніх-давен б'ють на сполох і долають вогонь...

— Тому що, каже Серіс, якщо в майбутньому і вдарить хто-небудь на сполох, ніхто не прийде більше на поклик: на фермах нікого не зостанеться. Люди не хочуть жити, як вовки, в цих застумах, жуючи чорний хліб і кукурудзяну кашу. Серіс каже, що американським науковцям не потрібна вже наша живиця, щоб добувати терпентин, а попит на сосну для шахтових кріплень і залізничних шпал увесь час падатиме. І тоді все згорить,— повторила мама з якоюсь безнадійною втіхою,— бо ж довкола нікого не буде... І чому це тільки самим деревам дароване помилування? Вони також помруть, згораючи живцем. Уже так краще воно...

Ти думав, що я люблю землю задля землі А я мріяла, як ти і мала станете господарями всіх цих угідь, а я оберігатиму вас обох і ваші інтереси, дивитимусь на неї і бачитиму, що вона щаслива з тобою. Коли настоятель дорікав мені і правив без кінця: "Не заберете ж ви своїх ферм із собою!", я відповідала: "На Божій дорозі я радітиму, що передам своїм дітям і залишу все в зразковому стані". Я запевняла настоятеля, що земельна власність довговічна, і якщо терпить вона від поділу, то зростає з допомогою шлюбів і спадку, і тому смерті до неї зась". Тепер я знаю, що це неправда. Але що ж правда, Алене, що ж правда?"

Мені залишилося тільки одне: здатися на ласку Божу і чекати від нього знаку, кличу, який, можливо, почую тільки я, і який звістить годину мою. Але я не брав до уваги того, що без мого відома, без відома самої мами відбувалося в її душі; так, достеменно "відбувалося", змінювалося і несподівано вилилося в прийнятному рішенні, яке вернуло мені волю.

У День усіх святих ми пішли покласти квіти на могилу маленької Серіс. Я був уражений, що мама не прочитала "Ое Ргогипсііз" *, як звичайно читала, наказавши мені і Ло-ранові стати навколішки, коли ми приходили на могилу бідного тата. "З глибин кличу тебе, Господи..." Може, в маминому голосі всупереч її волі це моління лунало надто драматично, а, може, моя власна туга надавала її голосу такого звучання? Того Дня усіх святих ніхто не кликав з глибини, з безодні, край якої, випростана, стояла мама — старий дуб із ще зеленим листям, але вже вражений блискавкою. Вона не вклякла, губи її не ворушилися. Дорогою назад вона сказала:

— Я щойно прийняла рішення. Я не повернуся до Бордо. Я чекатиму тут. А ти можеш податися до Парижа, як висловилася ця особа того дня, як тебе привезла: "Йому потрібно податися до Парижа..." — казала вона.

— Але чого ж ти чекатимеш, мамо? Вона повторила:

— Чекатиму...

Я нагадав їй, що тут не буде пана настоятеля, який вирішив доживати свій вік у Бордо, але не на чолі якоїсь парафії, як він мріяв і сподівався, а наставником у школі жіночого монастиря.

— Я знаю, але його наступника мені довго чекати не доведеться.

Ми ще не були знайомі з новим священиком: він відмовився навідати нас, спершу він вирішив обійти всіх до одного орендарів своєї парафії. Він вельми гостро сповістив бідному настоятелеві про свій твердий намір не перетворю-^ ватися в "священика при замку".

— Голод не тітка,— сказала мама,— скоро я побачу його тут із простягнутою рукою. А орендарям він знадобиться, як звичайно, лише на те, щоб освятити новий свинарник. Пан настоятель, проте, вважає,

що його наступник має рацію, що ми всі помилялися і помилятимемося надалі.

Вона йшла по дорозі твердою ходою, відповідаючи на привітання, строго дозуючи свої кивки та усмішки відповідно до громадського становища зустрічного, а проте в цю пору свого життя вона скидалася на муху, що в неї один мій класний товариш, зображуючи розжалування Дрейфуса, обривав лапку по лапці, крильце по крильцю. Так і мама день у день позбувалася всіх своїх непохитних переконань. Ніщо не було істинним із того, в що вона вірила, але найфальшивішим з усього було саме те, що вона вважала за одкровення. Навіть якщо зараз вона не усвідомлювала цього цілком, вона сприймала це як очевидність, похмуро й бездушно, як жінка, вражена втратою дитини, котру любила над усе в світі; тепер можна забрати у неї все, вона більше нічого не відчує.

— Коли у нас нічого не залишається,— сказав я їй,— коли ми почуваємо себе покинутими, настає час, неминучий для кожного з нас, і приходить наша черга покликнути: "Боже мій, Боже мій, нащо ти мене покинув?" 1 Цю годину остаточної поразки втілено в хресті, хрест є її символом, нестерпним, неприйнятним для людини в молодих або зрілих літах до того дня, коли обриси його повністю зіллються з обрисами нашого тіла...

Мама перехопила мене:

— І нашого серця.

Мене вразили ці слова в її вустах. То вона знала, що розпинають завжди саме наше серце? Невже ми просто не помічали, що мама жила тільки серцем? Можливо, ніжність, з якою вона ставилася до Жаннети, проявлялася й раніше? Я спробував пригадати. В моїй пам'яті сплив спогад, як по батьковій смерті в наш старий особняк, куди майже нікому не щастило проникнути, раз чи двічі на

1 Останні слова розп'ятого Христа (Євангеліє від Матфея, XXVII, 46).

рік приходила мамина подруга по монастирській школі, Сара М., ірландка чи англійка; вона приводила з собою маленьку дівчинку, "свою вихованку", казала нам мама. Вони приїздили звідкись і здалеку, подібні до морських птахів, вітром прибитих до берега під час бур у пору рівнодення. Народження цієї маленької дівчинки, її звали Андре, було зв'язано з однією з тих таємниць, що про них мама казала: "Про це вам ще рано знати". Усе було нам ще рано знати, але все входило в мене, і нічого тепер не повинно пропасти.

Останній ар'єргардний бій мама дала мені, умовляючи мене оселитися в Парижі вкупі зі студентами-католиками. Я запевнив її, що в двадцять два роки я вже досить дорослий і мене не тільки не лякає брак знайомих у Парижі, але навіть підохочує: почати все від нуля, спробувати завоювати столицю, на таке завоювання знов і знов вирушає провінціал без єдиного рекомендаційного листа в кишені.

— Але як ти житимеш?

— Ну, як усякий старанний студент, що не пропускає жодної нагоди здобути успіх. А в першому ряді щасливих нагод стоять зустрічі з різними людьми.

Мама запитала:

— Задля добра чи заради зла?

— Так просто ніколи не буває. Я певен, що всі зустрічі, навіть найгірші, вийдуть на користь.

— Що ти про це знаєш, бідолашний мій дурнику?

І справді, що я про це знав? Я сам осмислював свою історію, будував її довільно, у згоді зі своєї метою, приписував Передвічному людські наміри, і сам був задоволений з власної вигадки.

Мама більше не слухала мене. Вона запитала, яку суму доведеться пересилати мені щомісяця. Я міг відповісти, що їй нема чого втручатися, що для порядкування своїм добром я не потребую посередника. Це їй і на думку не спадало. Аж до кінця вона перевірятиме мої видатки, проводитиме всі недільні вечори, схилившись над рахунковими книгами.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Листопад видався якийсь променистий. Мама проведе мене до Бордо, допоможе спакуватися і повернеться до Мальтаверна; вона це вирішила твердо. Але я правив без кінця, що нічого не хочу вирішувати заздалегідь і зостануся з нею, якщо вважатиму за потрібне, хоча бачу — від мене тепер їй помочі мало. Вона не стала сперечатися навіть для годиться.

За день перед нашим від'їздом вона попрохала мене піти з нею до млина пана Лапейра. Я признався, що й сам хотів пройти ще раз цей шлях, але не міг зібратися на силі.

— Удвох ми зможемо,— сказала вона.

На мамі був міський капелюшок, вона надягла чорні рукавички і розіпнула парасольку. Вона не носила жалоби, не мала права носити жалобу по Жаннеті, котра не була їй родичкою, але тепер у її туалеті не проявлялося ані найменшої недбалості, допустимої в селі, так наче нежива дівчинка, що невідступно стояла перед нею, зобов'язувала її суворо дотримуватись неписаного церемоніалу.

Мама, котра звичайно рідко ходила на прогулянки, виступала пісковою дорогою, густо всіяною глицею, особливо величаво. Коли

показався млин, вона взяла мене під руку, раніше вона цього не робила ніколи.

— Ось звідси я її побачив,— сказав я,— і спершу подумав, що це хлопчик.

Мама зупинилася. Вона довго дивилася на заснулу у плесі воду, поверхню якої не морщив повів вітру. Вона попрохала повести її в те місце серед папороті, де я тоді сидів.

— Здається, це було тут. Авжеж, тут.

Вона завмерла, повернувшись обличчям до сонної води, і я побачив, як вона, дарма що ніколи не плакала при нас, притисла до очей обтягнуту рукавичкою руку й сказала:

— Дай мені твою хусточку.

— Пора вертатися, мамо, підемо навпростець.

Вона не відповіла, вийшла з чагарів і рушила до загати. Ні, це неможливо, не можна піддавати її такому випробуванню. Я взяв її під руку, але вона випручалася. О, як довго тяглися нескінченні хвилини, поки я дивився на спотворене водою відображення моєї матері, вбраної по-міському, в капелюшку й рукавичках під розіпнутою парасолькою.

— Вернімося! — сказала вона зрештою.

Ми рушили піщаною дорогою, яка для маленької Серіс стала останньою дорогою в її житті. Я мав показати мамі, на якій відстані від мене то поважно йшла, то весело підстрибувала бідолашна Червона Шапочка.

— Ох! — прошепотіла вона.— Ось стежка, якою вона побігла, коли побачила тебе...

— Так, тут вона звернула до лісу.

Ніби відшукуючи загублений слід, мама розпитувала мене, пильно вдивляючись у землю:

— Ти певен, що саме тут вона звернула?

До лісу мама не пішла. Вона стояла нерухомо, височіючи над папороттю, обличчям до сосон, які бачили все... Я спробував узяти її за руку, але вона випручала її і, не повертаючи голови, мовила впівголоса:

— А все тому, що вона тебе боялася. Якби ти просто на неї не зважав, як кожен хлопець твого віку на дитину, вона б не подумала тікати, нічого б не сталося, вона була б жива. Вона так нажахалася, бо знала, як ти її ненавидиш...

— Ні, мамо, ні! Вона знала, і саме від тебе, що я не хочу цього шлюбу, задуманого з корисливих міркувань.

— Не з корисливих. Це ти їх мені приписував.

— Ти ніколи нічого такого не говорила, що я міг би вважати інакше...

— Але ж ти так її ненавидів, що я боялася при тобі навіть вимовити її ім'я. Ледве я розтулила б рота, ти змусив би мене замовчати, ти пішов би, грюкнувши дверима. Вона знала, що ти дав їй це бридке прізвисько. Ось від чого вона померла. Так, вона була вже вражена на смерть, коли кинулася до лісу. Давно вже ти завдав їй цього смертельного удару.

— Мамо, ти надто несправедлива.

Я знову хотів узяти її під руку, але вона відштовхнула мене майже брутально і пішла вперед сама, а я плентався слідком, повторюючи:

— Ти надто несправедлива, надто несправедлива... Тоді вона ледь обернулася і сказала з викликом:

— Так, усе це ти! Усе це ти!...

— Невже, мамо, ти не розумієш, якщо я винен у цьому нещасті, то й ти також, ти передусім. Бо ж ти зробила все, щоб цей план став мені огидний. Ти завжди все вирішувала за мене, але зрештою мені двадцять два роки, у мене все життя попереду, а ти збиралася розпорядитися ним за своїм уподобанням, і даремно ти заперечуєш — ні про що інше, крім земель Серіса, не було й мови. Ніколи, за жодних обставин, я не міг здогадатися про твою прихильність до дівчинки..

— Бо я боялася розсердити тебе ще більше, якби ти дізнався, що я люблю її...

— Більше, ніж мене?

Вона не відповіла. Вона підіймалася на ґанок Мальтаверна, пристаючи на кожному східці. У передпокої вона знову мене відштовхнула:

— Мені треба побути самій. Мені більше ніхто не потрібен. Зрозумій мене, ніхто.

Я почув, як грюкнули двері до її спальні, і сів біля коминка. Знявся вітер, сосни, вимахуючи гіллям, здавалося, подавали мені знак у вікно. їхній протягливий жалісний стогін зливався з німим криком, який був готовий зірватися з моїх уст, з ремством проти Бога, смиренним і безнадійним.

Лампи я не запалив. На що мені зважитися? Моїй матері я зараз не потрібний, більше того, моя присутність для неї нестерпна. І все ж я маю охороняти її, бути поруч, щоб озватися на перший її поклик. Її ворожість пом'якшиться, хоч-не-хоч я стану її єдиним прихистком: бо ж, крім мене, у неї нема нікого. Так, але якщо вона відмовиться поїхати звідси, що буде зі мною? Чи перебудемо ми віч-на-віч цілу зиму в Мальтаверні, чи я залишуся один на вулиці Шеврюс, під наглядом Луї Ларпа?

Мої думки роїлися без усякого ладу. Сам не знаю, скільки часу збігло, поки я сидів, не запалюючи світла, при коминку.

Надворі смеркло, і я розрізняв уже тільки дві білі плями замість моїх рук, що лежали на гострих колінах, і тут я почув на сходах мамину важку й повільну ходу. Вечеряти було ще рано. Отже, вона верталася до мене. Вона зайшла. Я не підвівся з крісла. Вона провела рукою по моєму чолу і відкинула назад чуба, як, бувало, в дитинстві, щоб поцілувати мене, але того вечора не поцілувала. А проте заговорила з силуваною ніжністю, взагалі їй не властивою.

— Забудьмо все, що ми наказали одне одному, бідна моя дитино. Ми обоє були несправедливі. Пам'ятаю, я засмутилася, коли ти запевняв, що між нами нема ніякого обміну думками, що ми ніколи одне з одним не розмовляємо по-справжньому, як у п'єсах чи в романах. Ну що ж, дорогою до млина ми надолужили згаяне.

— Так, усе сталося несамохіть.

— Те, що сталося, треба забути, принаймні, забудь, що наговорила я. Мені треба було на когось поскаржитися, на когось звалити вину. І тобі також... Ось ми й звалили одне на одного...

— Так,— відповів я похмуро,— як два спільники на суді, один винуватить другого...

Вона сказала:

— Змовкни!

Я не бачив її, але чув, що вона плаче. Я підвівся, обняв її, попросив прощення.

— Нашої вини тут не було, мамо. А те, що від нас залежало, могло привести в гіршому разі тільки до непорозуміння, а воно зрештою розвіялося б, навіть дуже скоро розвіялося, бо ж мені кортіло дізнатися, хто ця купальниця, і я дізнався б того самого вечора, якби не прийшла телеграма від Сімона.

— Це нічого б не змінило. На той час усе вже звершилося.

— Так, мамо, ні ти, ні я не винні в цьому жахливому збігові. Такі злочини завжди бувають викликані випадковістю. Завжди можна сказати: "Якби ж дівчинка пішла іншою дорогою..."

Вона прошепотіла:

— Тепер уже по всьому. Це було, це звершилося.

Ми сиділи мовчки. Я розрізняв лише невиразну темну постать у кріслі напроти.

— Слухай, Алене, облишмо порожні балачки і поговоримо відверто. Для тебе питання вирішено, тобі треба поїхати. Так буде краще для нас обох. Ти часто писатимеш мені: в листах люди не дратуються. Розповідатимеш про своє життя, точніше, про ту частину свого життя, про яку зможеш мені розповісти. Я візьмуся за твої справи; якщо заслабну, досить буде послати телеграму; діон чекатиме тебе в Бордо і того ж самого вечора ти приїдеш до Мальтаверна.

— Так, на віддалі тобі буде легше мене переносити, ти знову до мене призвичаїшся...

І цього разу вона не стала сперечатися. Але чи чула, чи зрозуміла вона мене? Вона запитала:

— Ти твердо вирішив їхати позавтра? Один день, так чи інак, треба провести в Бордо...

— Ні, мамо. Книжки, котрі я хочу взяти з собою, я маю тут. Машина відвезе мене просто до паризького поїзда. Він відходить об одинадцятій чотири.

— Але ж майже всі твої речі на вулиці Шеврюс...

— Я маю тут усе потрібне для студента, яким я збираюся стати, а студента ніхто не запрошуватиме в гості: він ні з ким не знайомий.

— Але зрештою в тебе зав'яжуться знайомства...

— Можливо... Та перш ніж вирушити у світ, я все-таки подивлюся, як одягаються в Парижі. Згадай, чого тільки зазнав бідний Люсьєн де Рюбампре, коли прибув до Парижа, вбраний за ангулемською модою.

— Який ще Люсьєн де Рюбампре? — запитала вона неуважно, ніби не чекаючи відповіді.

— Годі-бо, мамо! Ти ж читала "Втрачені ілюзії"! Я сам тобі давав їх.

— О, ти знаєш, я не те, що ти; у мене в голові нічого не тримається, усе зразу вилітає.

Вона заходилася розгрібати головешки в коминкові, спершись, як завжди, ліктями на коліна, і раптом промовила:

— Треба телеграфувати цій особі, хай зустріне тебе на вокзалі й посадить у поїзд.

— Ні, мамо, мене не треба вже садовити в поїзд. До того ж я ненавиджу вокзали не менше, ніж цвинтарі. Я почну нове життя позавтра, об одинадцятій чотири. Це буде друге моє народження.

Прюданова дружина доповіла, що обід готовий.

— Подумати тільки,— промовила мама, підводячись,— я їстиму залюбки, я зголодніла.

Ми сиділи одне проти одного під висячою лампою, вона чаділа, тхнуло гасом. Нараз я відчув радість від думки про скорий від'їзд в інший світ, в інше життя.

Ні, то була не радість, то була нетерплячка, яку відчуваєш у нескінченному задушливому тунелі: треба вирватися з нього, хай би там що, якнайхутчій, тікати назавжди, не озираючись, несучи всі свої скарби в самому собі.

Моя мати важко підвелася з-за столу, і ми знову повмо-щувалися кожен у своєму кріслі. Вона підкинула поліно в вогонь і, як завжди, трохи підняла спідниці, щоб погріти ноги біля вогню. Не дивлячись на мене, вона раптом сказала:

— Ось я все думаю про це, по-моєму, тобі треба повідомити цю особу про свій від'їзд і передати їй, коли відходить поїзд.

— Тобі не здається забавним, мамо, що саме ти...

Я вчасно зупинився, побоявшись завдати їй болю якимсь необачним словом.

— Так,— сказала вона,— я погано про неї думала. Вона була для мене тою особою, яка загрожувала щастю моєї малої. Хіба могла я уявити в своєму засліпленні, що, перш ніж занапастити це щастя, занапастять її, мою бідну дівчинку, і якою страшною буде її загибель. Все мені уявляється тепер по-іншому — і люди, і їхні вчинки... Або, скоріше, я бачу їх такими, які вони є, не гіршими і не кращими, ох, тепер мені неважко буде виконати заповідь "Не судіть..." 1 Ні, більше я не суддя. А крім того, я знаю цю особу краще, ніж ти гадаєш. Я не розповіла тобі докладно, про що ми говорили ті дві години, коли ти спав як убитий після свідчення в жандармерії. Вона не розігрувала комедії, повір мені. Вона хотіла лише одного: щоб я не спускала з тебе ока. Вона гадала, що ти страждаєш недугою, яку вона спостерігала в панотця Х., котрий зіграв таку зловісну роль в її житті. Я зрозуміла, чим вона була для тебе, чим могла бути й надалі. Та хіба не все одно тепер, чи вона, чи інша. Вона посіла б моє місце, вона боронила б тебе, оберігала, не вимагаючи нічого взамін. Колись ти сказав мені: вона вистраждала більше, ніж будь-яка дівчина її віку. Тепер я розумію, що це означає: вона переступила межу, за якою більше нема нічого. Раніше, хоча я і була стара, я жила своєю надією, ненавиділа все, що їй загрожувало. Але тепер... чому б і не вона, зрештою? Я протягну ще якийсь час, але не так уже довго. Ти зостанешся сам. То чому б і не вона?

— Ні, мамо, не починай усього з початку, не починаймо наново. Моє життя тут було подібне до смерті, мені треба вирватися з нього, і я вирвуся. Якщо не витримаю і пропаду, ну що ж, чим швидше, тим краще. Але ні, я житиму! Я житиму!

— Невдячний, ти завжди був невдячний. Тепер про це знатиме і ця особа, а я знала завжди.

— Того, що могла мені дати тільки вона, і того, що вона дала мені, я ніколи не забуду, хоч би скільки прожив на світі. Але зрозумій мене,

мамо, я теж переступив межу, за якою вже нічого й думати про щастя: йдеться про те, щоб підкорити собі життя. Цю межу я переступив у двадцять два роки, а ти — коли тобі уже стукнуло шістдесят.

Ці слова я говорив мамі за день перед моїм від'їздом до Парижа. Але тепер я їх виклав на папері. Я взявся до цього транспонування себе самого відтоді, як почав свої нотатки, без усякої потаємної думки, лише тому, що завжди був перший у написанні творів, писав далі зі звичною ретельністю старанного учня. Тепер для мене настала пора глянути просто в лице спокусі — і при цьому не померти з сорому,— піддатись якій я зможу лише, коли мами вже не буде: нехай книжка в дешевій оправі, ціною три франки, стане завершенням усієї цієї муки. Нова зроджена в мені людина виявить свою снагу й мужність, зважившись використати для свого сходження власну свою долю, що стане змістом книжечки в дешевій оправі за три франки.

Ми ще довго гомоніли тоді в присмерку, поки, нарешті, не розійшлися мовчки по своїх кімнатах, несучи в руці ту ж саму, збережену з давніх часів, гасничку (інакше не можна було вимкнути на першому поверсі електрику!), але в моїй пам'яті не збереглося більше нічого. Напевне, я був трошки неуважний, бо всю мою увагу привертала до себе реальність, що її досі я не міг ясно сформулювати: я зрозумів, що відречення від мами і відречення від Марі було продиктоване мені тією самою доконечністю; річ була не в моїй егоїстичній чи жорстокій натурі, не в моїй черствості до інших людей. Те, що знайшло нарешті в мені своє вираження, те, чому я був ладен підкоритися з холодною рішучістю, було бажання вижити, і неодмінною умовою цього стало для мене подвійне зречення.

Довгої осінньої ночі, простягнувшись на крижаних простирадлах, марно намагаючись зігрітися у своїй сільській спальні, я методично все обмірковував від початку до кінця. Гасниця ще горіла, але поза вузьким освітом кімнату заливали сутінки, такі сприятливі для привидів, живих і померлих. Я питав себе, чи допоможе мені повна безликість номера в паризькому готелі заклясти ці привиди? Ні, я не боявся їх, але почати це

нове й невідоме життя я зможу, лише коли вони заснуть у мені і не відвертатимуть мене від майбутньої битви.

Я не зостануся самотній, я це знав. Мене любитимуть, і це я знав. Але я загодя вирішив не перекладати своєї ноші на чужі плечі. Досить уже я чорнив себе, і не слід більше підмішувати чорної барви в опис своєї вдачі. Цієї ночі я й гадки не мав про те, щоб використовувати інших людей, змусити їх слугувати моєму успіхові чи моїм утіхам. Я не знаю, що називає Господь гріхом проти духу, тим гріхом, якого він не відпускає, але я знаю, я завжди знав, що таке гріх проти плоті. Маленька Серіс, зґвалтована і задавлена,— це і є несвітський образ злочину духовного, який чинили безліч людей, котрі навіть не знають, що вони винні, а може, вони й насправді не винні. Але я, Господи, хай би що я робив, я винний перед Тобою. Я намагатимуся повернути собі колишню чистоту, бо знаю: я не можу обійтися без Тебе, і Ти теж знаєш: народжений в іншому середовищі, я, може, зумів би обійтися без усього, але не без Тебе.

Так я молився тієї передостанньої ночі в Мальтаверні; думка моя витала між минулими часами і прийдешніми, між пережитими стражданнями і тими, що я маю ще пережити разом із новими зустрічами, поразками, помилками, недугами і несподіванками. Я завжди думав лише про свою власну історію, нібито історія Франції мене не торкалася.

Я знову беруся до цього зшитка в кімнаті, такій самій тихій і спокійній, як моя кімната в Мальтаверні. Вікно її дивиться в вузенький садок готелю Єсперанс на вулиці Вожірар, проти семінарії кармелітів. Гомін Парижа глухіший, ніж гомін сосон у парку під подихом бур у пору рівнодення; я спокійний, я не страждаю. Учора, недільного ранку, я продавав газети Саньє "Демократія" 1 біля церкви святого Сульпіція2, коли люди виходили звідти після урочистої меси. Другого ж дня по приїзді я пішов на бульвар Распай. На почин мені дано це доручення, незважаючи на моє звання ліценціата словесності, що ним я, здається, похвалився уперше. Безперечно, вони мали рацію, піддавши мене

такому випробуванню, воно було вирішальне; більше вони мене не побачать. П'ять чи шість років тому я б на це пристав — зараз надто пізно. Отож мені не залишається нічого іншого, як одвідувати бібліотеку, записатися на факультет, слухати лекції, бути студентом серед студентів, нічим не зраджувати того, що я несу в собі, хоча, можливо, моя ноша не важча за ношу, яка обтяжує кожного з них. Але за цю історію відповідаю я, і ніхто інший, лише я можу встежити, щоб з неї не пропало анітрохи хлоп'яцтва, не схожого на всі інші. Так, це було хлоп'яцтво, найщедріше і водночас найзнедоленіше, а передусім найсамотніше; і хоч як мало учасників у цієї драми, хто з інших хлопців має таку матір, як я, хто з них зберігає в своєму серці споганену і задавлену маленьку дівчинку?

Останні сторінки мого зшитка мають ясно відповісти на одне нібито просте запитання, що його, проте, я уникаю відтоді, як приїхав до Парижа. Андре Донзак мешкає напроти мого готелю в семінарії кармелітів, але він гадає, що я ще в Бордо. Чому я не дав йому знати про себе? Спершу я розраховував на випадкову зустріч, вона здавалася мені неминучою, ніби вулиця Вожірар була вулицею Шеврюс! А сказати щиро, я боюся цієї зустрічі. Чому? Я ж бо добре знаю, що конче мушу його побачити. Мені треба, щоб хто-небудь увів мене в Сорбонну, але не просто квапливий і байдужий посередник, а приятель, такий, як Донзак, котрий знає мене і взявся б керувати мною, поки це буде потрібно,— в Сорбонні, в бібліотеках, а також у музеях. Я мешкаю за два кроки від Люксембурзького музею, від зали Кайбота де Андре буває трохи не щодня; я запри-сягся йому, що не піду туди без нього: він хоче бачити, як я уперше гляну на "Балкон" Мане 2. Я почекаю, я терплячий: паризькі вулиці варті всіх музеїв.

Щиро кажучи, я маю нагальніший привід виманити Донзака з лігва; я прагну знову дістати свої зшитки, що їх він тримає у себе. Ах! Це головне! А що як пожежа знищить ветху семінарію, що як Донзак помре нагло... Щоденник підлітка. Що за божевілля ставити своє життя на одну цю карту! А я поставив. Хвалити Бога, крім мене, ніхто про це не знає, і не може з мене сміятися.

Зараз мені ще треба заповнити чотири сторінки щотижневого листа до мами. Душевні переживання їй ні до чого, я маю, як вона каже, "щось розповісти". Досі я писав їй тільки про свій готель, про те, як мене годують і обслуговують. У двох коротких відповідях вона повідомляла про своє здоров'я і продаж лісу.

Але копнімо трохи глибше. Донзак належить, принаймні

1 Кайбот Гюстав (1848—1894) — французький художник. Маючи чималий маєток, він купував картини своїх приятелів-імпресіоністів, які згодом пожертвував державі. Тут ідеться про залу в Люксембурзькому музеї (з 1750 по 1939 рр.— Національний музей), де були виставлені його полотна.

тепер, до того самого підзолу, до тих самих пісків, з яких я вирвався, щоб не померти. Боюся, що тільки-но ми зустрінемося, сама його присутність розіб'є чари Парижа. Як визначити цю п'янку чарівливу силу? Я блукаю, мов хмільний, я занурююся в людську річку, мене несе її течія, і я то пливу тротуарами, то пірнаю в бари і пивниці на штиб "Таверни Пантеону" на розі бульвару Сен-Мішель та вулиці Суфло. В Бордо я був молодим Гажаком і боявся людей, але в Парижі я ніхто, невідомий нікому на всьому білому світі чоловік, позбавлений імені, хоча, на жаль, не позбавлений обличчя,— річ у тому, що тут повно мисливців за гарненькими личками, але я їх не боюся, в таких ловах дичина має бути спільником плавця, а цього, я певен, зі мною не станеться.

Я ходжу ночами, поки мене носять ноги. Ах! Тепер я знаю, чому стільки років я блукав лісами Мальтаверна, то до Великої Сосни, то, щоб глянути на старигана з Лассю!

Перші вечори я не переходив на той бік Сени. Я стояв, спершись на парапет мосту,— я люблю ці парапети, на них спиралися Бодлер, і Моріс ле Герен і сила-силенна вигаданих персонажів! Я читав про себе

"П'яного корабля" 2 (Рембо я узнав тільки цього року) і Віктора Гюго, чий дух витав тут над кожним каменем. Аж ось якось я перейшов Сену і тепер переходжу майже щовечора. Біля Лувру, під самим муром палацу, є кам'яні лави, де ночами ніхто не сидить. Я сідаю перепочити і споглядаю славетну незмінну декорацію, але зараз, 1907 року, Стефан Пішон3, Брі-ян 4, Варту 5 (хоча, правда, є ще Клемансо 6 і Пікар 7) — просто ліліпути, що пустують серед шекспірівських декорацій. Я піднімаюся вулицею Ріволі до майдану Згоди 8. І там кін порожній, антракт: 1907 року не відбувається нічо

1 Де Герен, Моріс (1810—1839) — французький поет-романтик.

го. Все, що станеться в майбутньому, я ще побачу, мені двадцять два роки! Я завжди кохався в історії, сам того не знаючи. В Парижі я це зрозумів. Роздивляючись палаци, зведені Габріелем, і ці статуї, що уособлюють міста Франції і Страсбург з його вінками й вилинялими прапорами, я думаю про те, що зріє в цій Ліліпутії 1907 року і що мені ще судилося побачити...

Геть знесилившись, я роблю привал у кав'ярні Вебера, єдиній великій кав'ярні, куди я зважуюся заходити, окрім звичних кав'ярень Латинського кварталу. Від ганебного страху витратити зайвий гріш, що зв'язував мене в Бордо, не лишилося й сліду. Я замовляю десяток устриць і півпляшки "мумма". Не знаю, який у мене при цьому вигляд, до кого я подібний, за кого мене вважають. Але, щиро кажучи, навряд чи я зайшов би хоч разок до Вебера, якби не та пара, котру я здибав там першого ж вечора і здибую тепер щоразу. Першою з'являється бабуся. В неї волосся з сивиною, підстрижене, як у Жанни д'Арк. Так, стара Жанна д'Арк, ось до кого вона подібна. їй приносять холодне м'ясо по-англійському і кухоль пива. Вона курить, не спускаючи з ока вхідних дверей. Молода з'являється десь перед північчю, у неї втомлений вигляд, вона голодна; цікаво, після якої роботи вона приходить сюди? На Жан ну д'Арк подібна й ця, але в неї біляве волосся, і вона віку Жанни д'Арк. Коли я побачив її вдруге, вона поглянула на мене, вона мене впізнала. Стара спостерігала за нею в дзеркало.

Додому я вертався омнібусом на гумових шинах, відшукавши за кольором ліхтарів той, що йде на вулицю Вожірар.

Інколи в негоду я не йду далі кав'ярні на бульвар Сен-Мішель. Я уникаю лише кав'ярню Арку через тамтешніх жалюгідних настирливих і гугнявих повій. У такі вечори я підпадаю під владу своєї невідступної ідеї. Таємниця зла, що була для мене лише одним із аспектів духу, розкривається переді мною навіч. Звір, що накинувся на маленьку Серіс у лісі біля млина пана Лапейра, блукає, здається мені, всюди, але тут за кожною потворою злісно стежать інші, і вона метається, скинувши машкару, і всі

1 На майдані Згоди знаходяться статуї, що зображують вісім основних французьких міст: Брест, Лілль, Руан, Ліон, Марсель, Бордо, Нант і Страсбург. До 1918 року (коли Страсбург, захоплений Пруссією 1870 року, був визволений) статуя Страсбурга була вкрита траурними прапорами.

бачать її божевільні очі і цей огидний рот, що його треба ховати від усіх.

Я ще не зважуюся піти на Монмартр. Латинський квартал і його фауна мені вже звичні, але Монмартр наганяє на мене страх. Я немало чув про нього в "Таверні Пантеону", де завжди сила людей, де кожен може звернутися до вас із запитанням. Я відповідаю з дорогою душею, я ж бо ніхто.

Я лягаю близько другої години і западаю в глибокий сон, що його я не знав у Мальтаверні, де півні будили мене на світанні. В Парижі я випливаю на поверхню, коли робочий люд трудиться уже кілька годин. Запізно, щоб іти до ранкової меси, хіба що в неділю. У полудень я снідаю вкупі з іншими студентами, що живуть у нашому готелі,— єдина пора дня, коли я говорю з собі подібними, з людьми, котрі знають моє прізвище та ім'я, знають, із якої провінції прибув я до Парижа, котрі

ненавидять або божествлять Марраса а мені такі байдужі, що я їх просто не помічаю.

Потім я знову блукаю, але пополудні за привали мені правлять церкви, хоча мій денний шлях не різниться від нічного: у всьому, що бачили мої очі вночі, я питаю у Тебе звіту, Господи. Я починаю завжди з церкви Святого Сульпіція, до неї я пробираюся вузькою вуличкою Феру, де мешкав студентом мій батько в останній рік імперії2. Всередині церкви мій маршрут теж незмінний; я зупиняюся праворуч од входу перед фрескою Делакруа 3. Я відчуваю себе воднораз і Іаковом, і ангелом, а сам у смертельній сутичці з самим собою, у мене неуважний вигляд, та ні, я твердий і впертий, я вимагаю відповіді, сидячи позаду головного вівтаря перед святою Дівою Пі гал я 4—Донзак терпіти її не може, а я люблю. Я зостаюся там довго, скільки можу витримати, потім виходжу на вулицю Серван-доні. Дістався до набережної, я піднімаюся Сеною до собору Паризької Богоматері. Я пірнаю в нього, ніби

1 Моррас Шарль (1868—1952) — французький літератор і політичний діяч, що очолював групу "Ліги французької дії", організацію націоналістичного і монархічного спрямування.

поринаючи на саме дно, як у церкві Сент-Андре в Бордо, але потрапляю в полон людської історії, що тут бурхала, і вона заступає від мене Бога.

Іноді я прокидаюся ще до світанку. Торцевою бруківкою шурхотять колеса припізнілого фіакра. Мені здається, ніби зі мною більше нічого не може статися, більше нічого зі мною не станеться, все випито до краплі, з'їдено до крихти, і та ніч на балконі Мальтаверна поряд із Марі, котра мене кохала,— це все, що мені відпущено. Я жебрак, що вже дістав милостиню, і нема чого мені більше сподіватися, навіть горя, бо й свою часточку горя я дістав того дня, коли маленька дівчинка бігла переді мною по дорозі до млина пана Лапейра, а потім суха галузка хруснула у мене під ногою і вона озирнулася.

А все ж дещо сталося, але це така дещиця, що я навіть не знаю, чи варто про це писати. Учора ввечері стара Жанна д'Арк не з'явилася у Вебера — можливо, заслабла. Я думав, що молода також не прийде, а проте весь час позирав на двері. Вона ввійшла у свою звичну годину, сіла до столика, довго вивчала меню, ніби не знаючи, що все одно замовить м'ясо по-англійському, потім звела очі, подивилися на мене і всміхнулася.